

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ABD
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN ARAŞTIRMALARI
IŞIĞINDA BAKÜ ŞEHİRİ'NİN TARİHİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Muhammed Ali ARSLAN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Cavid QASIMOV

VAN – 2020

KABUL VE ONAY SAYFASI

Muhammed Ali ARSLAN tarafından hazırlanan “Kılman İlkin Musayev’in Araştırmaları Işığında Bakü Şehri’nin Tarihi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Doç. Dr. Cavid QASIMOV Tarih Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Başkan: Doç. Dr. Cavid QASIMOV Tarih Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Doç. Dr. Mehmet PINAR Tarih Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEY Tarih Anabilim Dalı, Muş Alparslan Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Tarih Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye: Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Tez Savunma Tarihi:	10/12/2020
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

Bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (10/12/2020)

(İmza)

Muhammed Ali ARSLAN

Yüksek Lisans Tezi
Muhammed Ali ARSLAN

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Aralık, 2020

KILMAN İLKİN MUSAYEV’İN ARAŞTIRMALARI
İŞİĞİNDA BAKÜ ŞEHİRİ’NİN TARİHİ

ÖZET

Bakü Şehri Güney Kafkasya’nın en önemli şehirlerinden biridir. Çeşitli devletlere başkentlik yapan Bakü Şehri, zengin bir tarihi birikime sahiptir. Antik dönemden günümüze kadar birçok tarihçi ve seyyah, Bakü Şehri ile ilgili kıymetli bilgiler vermiştir. XX. Yüzyılın ünlü Azerbaycan yazarı ve yerel tarihçisi Kılman İlkin Musayev de Bakü’nün bilinmeyen tarihi ile ilgili çok önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar genel itibariyle hatırat tarzında eserler olmuştur. Kılman İlkin Musayev, Bakü’lü olduğundan dolayı Bakü’nün tarihi ile ilgili çok önemli olaylara şahit olmuş ve aynı zamanda Bakü’nün meşhur insanlarıyla görüşme fırsatı bulmuştur. Bu da Bakü’nün bilinmeyen tarihi ile ilgili çok önemli bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kılman İlkin Musayev, Bakü Şehri’nin Tarihi, Hatırat, Yerel Tarihçilik

Sayfa Sayısı: VI+217

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Cavid QASIMOV

Master Thesis

Muhammed Ali ARSLAN

**VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES**

December, 2020

**RESEARCHES OF KILMAN İLKİN MUSAYEV
HISTORY OF BAKU IN ILLUMINATION**

ABSTRACT

Baku City is one of the most important cities of the South Caucasus. Baku City, which is the capital of various states, has a rich historical background. Many historians and travelers from antiquity until today have provided valuable information about Baku City. XX. Kılman İlkin Musayev, the famous Azerbaijani writer and local historian of the century, also made very important studies on the unknown history of Baku. These works have generally been works in the style of memoirs. Since Kılman İlkin Musayev was from Baku, he witnessed very important events regarding the history of Baku and at the same time had the opportunity to meet with famous people of Baku. This has led to the emergence of very important information about the unknown history of Baku.

Key Words: Kılman İlkin Musayev, History of Baku City, Memory, Local Historiography

Quantity of Page: VI+217

Supervisor: Doç. Dr. Cavid QASIMOV

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	1
1. KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN HAYATI VE BAKÜ'NÜN TARİHİ İLE İLGİLİ ESERLERİ.....	4
1.1. Kılman İlkın Musayev'in Hayatı	4
1.2. Tarihçiliği ve Bakü Şerhi'nin Tarihi İle İlgili Çalışmaları.....	5
1.2.1. "Bakü ve Bakülüler" Eseri	5
1.2.2. "Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı?" Eseri	7
1.2.3. "Türk Ordusu Bakü'de" Eseri	9
1.2.4. "Türk Yazarları Bakü'de" Eseri.....	22
2. KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN ARAŞTIRMALARINDA BAKÜ ŞEHİRİ'NİN SİYASİ VE EKONOMİK TARİHİ.....	28
2.1. Bakü Şehrının Coğrafi Konumu ve İsmi.....	28
2.2. Bakü Şehrının Siyasi Tarihi.....	32
2.2.1. Şirvanşahlar Dönemi.....	35
2.2.2. Safevi Dönemi.....	39
2.2.3. Osmanlı Dönemi.....	41
2.2.4. Bakü Hanlığı	46
2.2.5. Çarlık Rusya Dönemi	59
2.2.6. Birinci Dünya Savaşı Dönemi.....	78
2.3. Bakü'nün Ekonomik Tarihi, Petrol Sanayisi ve Petrol Zenginleri.....	81
3. KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN ARAŞTIRMALARINDA BAKÜ ŞEHİRİ'NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHİ.....	108
3.1. Yönetim ve İdari Kurumlar.....	108
3.2. Bakü Ahalisinin Yaşamı ve Gelenekleri	114
3.3. Bakü'nün Aydınları	127
3.4. Mimarisi ve Fiziki Yapısı	138
3.5. Kültürel Hayat	146
3.6. Bakü'nün Etnik Yapısı	150

SONUÇ	153
KAYNAKÇA.....	155
EKLER.....	160
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

ÖNSÖZ

Azerbaycanlı Yazar Kılman İlkin Musayev, Bakü Şehri'nin tarihi ile ilgili birçok eser kaleme almıştır. Kılman İlkin Musayev duyduklarını, gördüklerini, yaşadıklarını, hatıralarını ve çeşitli rivayetleri göz önünde bulundurarak Bakü Şehri'nin tarihini akademik camiyyaya tanıtmaya çalışmıştır.

Kılman İlkin Musayev'in çalışmaları ve araştırmaları çizgisinde hazırladığımız yüksek lisans tezi giriş, üç bölüm, sonuç, kaynakça ve ekler kısımlarından meydana gelmektedir. Tezin giriş bölümünde Kılman İlkin Musayev'in dışında, Azerbaycanlı yazarlar tarafından Bakü Şehri ile alakalı hatırat tarzında yazılmış tarihi kaynaklar değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm, Kılman İlkin Musayev'in Hayatı ve Bakü'nün Tarihi İle İlgili Eserleri adlı başlık altında iki alt başlıktan oluşmuştur. İkinci alt başlık dört başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümün konu başlıklarında Kılman İlkin Musayev'in Hayatı'nın yanında, yazarlığı, edebi eserleri ve Bakü Şehri'nin tarihi ile alakalı yaptığı çalışmalar hakkında bilgi sunulmuştur.

Kılman İlkin Musayev'in araştırmalarında Bakü Şehri'nin Siyasi ve Ekonomik Tarihi adlı başlıkla verdiğimiz ikinci bölümde üç alt başlık bulunmaktadır. Bu bölümün birinci alt başlığında Bakü Şehri ve Apşeron Yarımadası'nın coğrafi konumu ile "Bakü" isminin temeli ve oluşum tarihi hakkında bilgiler ele alınmıştır. İkinci alt başlığın içerisinde altı ayrı alt başlık ile Bakü Şehri'nin siyasi tarihi ayrıntılı bir şekilde anlatılmaya çalışılırken, bölümün son başlığında da Bakü'nün ekonomik tarihi, petrol sanayisi, petrol zenginleri ve Bakü'nün milyonerleri hakkında bilgi verilmiştir.

Kılman İlkin Musayev'in Araştırmalarında Bakü Şehri'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi adlı başlıkta verilen üçüncü bölüm ise altı alt başlıktan oluşmuştur. Bu bölümde Bakü'nün yönetimi ve idari kurumları, şehir halkının yaşamı ve gelenekleri, Bakü'nün aydınları, kentin mimari ve fiziki yapısı, kültürel hayatı ve etnik yapısı irdelenmiştir.

Tezimizin ekler kısmında ise çalışmamıza uygun, Bakü Şehri'nin resim ve fotoğraflarına, harita, belge ve kitaplarla ilgili resimlere yer verilmiştir.

Yüksek Lisans eğitimi sürecinde her koşulda maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen, tez yazımı döneminde de birçok kaynağa ulaşmamda yol

gösteren ve bana sürekli zaman ayırarak rehberlik eden, değerli hocam ve danışmanım Doç. Dr. Cavid QASIMOV'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tezimi yazmam için vaktini ayırarak uygun ortam oluşması için emek veren ve benden desteğini esirgemeyen eşim Fatimatüzzehra ARSLAN'a teşekkür ederim.

Muhammed Ali ARSLAN

GİRİŞ

Bakü Şehri, tarih boyunca farklı devletlere ve farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Bakü'nün tarihsel sürecinde yaşananlar hakkında bilgi edinebileceğimiz kaynaklar, çoğunlukla klasik ve resmi tarih yazıcılığı tarzında olan materyallerdir. Bunlar genellikle askeri raporlar, mektuplar ve devlet fermanlarıdır. Bunun yanı sıra yabancı gezginlerin gözlemleri neticesinde oluşan yol notları ve seyahatnameleri, ansiklopediler, dergi, gazete ve basında çıkan diğer materyaller, Bakü Şehri ve çevresindeki yerleşim yerleri hakkındaki eksik bilgileri günümüze aktarmaktadır. Bütün bu kaynakların varlığına rağmen bir şehrin geçmiş yaşantısı ile alakalı bilinmeyen birçok bilgi her zaman olabilir. Bakü Şehri'nin tarihini, eserlerine konu edinen bazı aydınların hatırat tipinde hazırladıkları eserlerinden faydalananarak bahsettiğimiz bu bilgi noksanlıklarını öğrenebiliyoruz. Bu kapsamda Bakü Şehri hakkında yazılmış tarihi hatıratlar bulunmaktadır. Azerbaycan'ın ünlü yazarı ve yerel tarihçisi Kılman İlkin Musayev'in, Bakü Şehri'nin tarihini anlatan çalışmaları dışında farklı isimlerin de yazdıkları hatıratlarda, Bakü ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Azerbaycanlı yazar ve tarihçi Manaf Süleymanov'un “İşittiklerim, Okuduklarım, Duyduklarım” adlı eserinin konusu Bakü Şehri'dir. Manaf Süleymanov bu çalışmasında Bakü'nün tarihinden, inkılâp döneminden ve petrol sanayisindeki gelişim ile şehirde yaşanan kargaşalı günlerden bahsederken, kaynaklarda rastlanmayan bazı gerçekleri gün yüzüne çıkarmaya çalışmıştır.¹ Manaf Süleymanov “İşittiklerim, Okuduklarım, Duyduklarım” isimli kitabını hazırlarken sıra dışı bir üslup ile Bakü Şehri'nin geçmişinde yaşanan olayları okuyucuya aktarmıştır. Bu aktarım tarzı klasik tarih yazımının dışında hazırlanmış bir tarz olup, ortaya çıkan eser, birkaç kuşak insanın yaşadıkları, gördükleri ve işittiklerini yansıttığı için hatırat şeklinde yazılmış önemli ve tarihi bir eserdir. Bakü'nün meşhur işadamı ve hayırseveri Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in hayatını ve yardım faaliyetlerini içeren,² “Azerbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynelabidin Tağıyev” isimli eserde, Manaf Süleymanov Bakü'nün tarihine de bir nevi ışık tutmuştur. Müslüman,

¹ Manaf Süleymanov, *İşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azərneşr, Bakü, 1987, 2.

² Manaf Süleymanov, *Azerbaycan Milyoneri Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Gençlik Neşriyat, Bakü, 1996, 2.

Rus, Yahudi ve tüm diğer hayır kurumlarının fahri başkanlığına seçilen³ Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Azerbaycan, Rusya ve Türkiye'deki hayatını inceleyen Manaf Süleymanov, bu eseriyle Bakü'nün geçmişine de farklı bir perspektifle yer vermiştir.

Bakü'nün sosyal ve kültürel tarihine ışık tutan önemli kaynaklardan biri Azerbaycanlı operacı, oyuncu, yönetmen⁴ ve yazar Hüseyinkulu Sarabski tarafından yazılmıştır. Hüseyinkulu Sarabski "Eski Bakü" adlı eserini kişisel gözlemleri neticesinde 1938 yılında kaleme almıştır. Kitapta XX. yüzyılın başlarında Bakü'nün sosyal ve kültürel hayatında yer alan merasimlere, oyunlara ve farklı etkinliklere değinilmiştir.⁵ Bakü Halkı'nın yaşam ve geleneklerini inceleyen ve gözlemler sonucunda oluşan bu kaynak Bakü Şehri'nin tarihi açısından fevkalade kıymetlidir.

Kafkasya'nın en önemli kenti olan Bakü'nün tarihine sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yönlerden değinen çalışmalardan biri de Dilara Nağıyev Muhtarova'nın hazırladığı "Ağa Musa Nağıyev'in Sosyal ve Hayır Faaliyetleri" isimli eserdir. XIX. Yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan endüstriyel petrolünün patronlarından Ağa Musa Nağıyev'in kapsamlı kamusal faaliyetlerini, girişimciliğini inceleyen bu çalışma Bakü Şehri'nin tarihi açısından çok önemli bir kaynaktır. Dilara Nağıyev Muhtarova, bu kitabında Ağa Musa Nağıyev'in hayatını ve çalışmalarını çoğunlukla tarihi belgeler temelinde kaleme almıştır. İstifade edilen tarihi belgeler çerçevesinde hazırlanan bu eser aynı zamanda Azerbaycan tarihinin tüm dönemine ışık tutan önemli bir araştırma çalışması olarak tarihçiler, akademik araştırmacılar ve geniş bir okuyucu kitlesi için tasarlanmıştır.⁶

Çingiz Şeydayev, "Bakü'nün Tacirleri, Lotuları, Düşmanları" isimli hatırat türündeki eserinde, Bakü'de yaşanmış gerçekleri heyecan verici bir dille ifade etmiştir.⁷ Çingiz Şeydayev, eserinde orijinal bir teknik kullanmıştır. Eserdeki kahramanların kendi dillerinde ve yerel bir lehçe kullanması, Bakü'nün tarihine ışık tutan önemli bir yöntem olmuştur.⁸ Çingiz Şeydayev, farklı zamanlarda duyduğu

³ Süleymanov, *Azerbaycan Milyoneri Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, 3.

⁴ Hüseyinkulu Sarabski, *Eski Bakü*, Doğu-Batı Yayınları, Bakü, 2006, 6.

⁵ Sarabski, *a.g.e.*, 10.

⁶ Dilara Nağıyev Muhtarova, *Ağa Musa Nağıyevin Sosyal ve Hayır Faaliyetleri*, Elm, Bakü, 2011, 2.

⁷ Çingiz Şeydayev, *Bakü'nün Tacirleri, Lotuları, Düşmanları*, Ulu Yayınları, Bakü, 2005, 4.

⁸ Şeydayev, *a.g.e.*, 4.

güncel olayları ve hikâyeleri sanatlı bir şekilde kâğıda aktardığını belirterek, eserini hatırat tarzında oluşturduğunu ifade etmiştir.⁹

Bakü Şehri'nin yerel tarihçiliği ile ilgili çalışma yapan Kılman İlkin Musayev, Manaf Süleymanov, Hüseyinkulu Sarabski, Çingiz Şeydayev, Dilara Nağıyev Muhtarova ve diğerlerinin çalışmalarını incelediğimiz zaman bu eserlerdeki bilgiler, ünlü Azerbaycan tarihçisi Sara Aşurbeyli'nin eserleriyle örtüşmektedir. Bakü Şehri'nin tarihinin araştırılmasında Sara Balabey Kızı Aşurbeyli önemli hizmetlerde bulunmuştur.¹⁰ Birçok tarihçi Sara Aşurbeyli için, “Bakü Şehri'nin Tarihinin Ansiklopedisi” tabirini kullanmıştır.¹¹

Bakü'nün erken ve ortaçağ tarihinde uzman olan Sara Aşurbeyli'nin Bakü Şehri'nin tarihi açısından en dikkat çeken eserlerinden biri “Bakü Şehrinin Tarihi” adlı kitabıdır.¹² Eserde Azerbaycan ve Yakın Doğu'nun en eski uygarlık ve yerleşim merkezlerinden biri olarak değerlendirilen Bakü Şehri, aynı zamanda Asya'nın kalbi olarak nitelendirilmiştir.¹³

Tarafımızca hazırlanan yüksek lisans tezinde Kılman İlkin Musayev'in Bakü ile alakalı eserlerinin diğer kaynaklar ile karşılaştırılmasında incelediğimiz ve faydalandığımız “Bakü Şehrinin Tarihi” isimli kitap, Sara Aşurbeyli'nin tarihçiler ve araştırmacılar için hazırlamış olduğu ender kaynaklardandır. “Bakü Şehrinin Tarihi” isimli eser, Bakü ve civarının tarihini okura tanıtmaya çalışan önemli bir çalışmadır. Bu eser, Orta Çağ'ın en dikkat çekici feodal kentlerinde olan ve Şirvanşahlar'a, Bakü Hanlığı'na, Rusya'nın Kafkasya Guberniya'sına* ve son olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ne başkentlik yapmış olan Bakü Şehri'nin siyasi, ekonomik, tarihi ve kültürel hayatı incelenerek kaleme alınmıştır.¹⁴ Kitapta dikkat çeken en önemli konulardan biri, kullanılan kaynakların ve eserlerin çeşitliliğidir.¹⁵

⁹ Şeydayev, *a.g.e.*, 5.

¹⁰ <https://www.biyografya.com/biyografi/13334> (Erişim tarihi:02.09.2020)

¹¹ Necef Kuliye, (Ed.). *Bakü Tarihinin Ansiklopedisi*, Sara Aşurbeyli-110, Elm ve Tahsil Yayınevi, Bakü, 2016, 2.

¹² Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Çev: Sevinç Üçgül, Teas Press (Teas Yayıncılık), İstanbul, 2017, 2.

¹³ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 7.

* Guberniya: Rusya'da 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim bölgesi.

¹⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 11.

¹⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 13.

I. BÖLÜM

KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN HAYATI VE BAKÜ'NÜN TARİHİ İLE İLGİLİ ESERLERİ

1.1. Kılman İlkın Musayev'in Hayatı

Kılman İlkın Musayev 28 Nisan 1914 tarihinde Bakü'nün Merdekan Köyü'nde (şimdiki Merdekan Kasabası) doğmuştur.¹⁶ 1926 Yılında Bakü Şehri'nde bulunan Pedogoji Teknik Okulu'nda eğite başlamış ve 1929 yılında eğitimini tamamlamıştır. 1932 Yılında Azerbaycan Devlet Pedogoji Enstitüsü'nün (şimdiki Azerbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi) Dil ve Edebiyat bölümünde lisans eğitimine başlamıştır. 1936 Yılında lisans eğitimini başarıyla tamamlamış ve Haçmaz İli'nin Ahmedoba Köyü'ne öğretmen olarak atanmıştır.¹⁷

Kılman İlkın Musayev'in mesleği öğretmenlik olsa da yazarlığa daha çok ilgisi bulunmaktaydı. 1931 Yılından itibaren çeşitli gazete ve dergilerde çalışmalar yapmıştır. 1931 -1932 yılları arasında "Genç İşçi Gazetesi"nin yazı işleri bürosunda, 1938 yılında ise "Çocuk-Genç Yayınevi"nde danışman, baş editör ve yönetmen görevlerinde bulunmuştur. Öğretmenliğini Bakü'nün dışındaki köy ve kasabalarda yapmasına rağmen, Bakü'de yayınlanan gazete ve dergiler ile irtibatı koparmamış.¹⁸

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Kılman İlkın Musayev savaşa katılmış ve Sovyet Ordusu'nun Kuzey Kafkasya birliklerinde görev yapmıştır. Yazar savaşa ilgili hikâyeler yazmış ve askeri gazete ve dergilerde yayınlamıştır. Daha sonra yazar Kuzey Kafkasya'dan İran'ın kuzeyinde bulunan (şimdiki Güney Azerbaycan) Sovyet askeri birliklerine gönderilmiştir. Bu olay Kılman İlkın'ın Güney Azerbaycan'da bulunan Azeri Türkleri ile ilgili çoklu sayıda hikâye yazmasına neden olmuştur.¹⁹

II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Kılman İlkın Musayev tamamen yazarlıkla uğraşmıştır. Kendisi 1960-1963 yılları arasında Azerbaycan Dergisi'nin genel yayın yönetmenliğini yürütmüştür. Geçici olarak başka görevlerde bulunan

¹⁶ Kılman İlkın, *Azerbaycan Gazetesi*, 7 Kasım 2009

¹⁷ Şehla Kemberova, *Kalemle Çarpışan Mücahit Ömrü*, F.Köçerli Cumhuriyet Çocuk Kütüphanesi Yayınları, Bakü, 2004, 5.

¹⁸ Teymur Ahmedov, *Kılman İlkın Makalesi, Azerbaycan Yazarları (XIX.-XX. Yüzyıllar) Ansiklopedik Malumat Kitabı*, Nurlar Yayınevi, Bakü, 2011, 544.

¹⁹ Ahmedov, *a.g.e*, 544.

Kılman İlkin Musayev 1967 yılında Azərbaycan Devlet Yayınevi'ne başkan olarak atanmıştır. Yazarlar tarafından “Kalemle Çarpışan Mücahid” olarak vasıflandırılan Usta Yazar Kılman İlkin Musayev 1971 yılına kadar bu kuruma başkanlık etmiştir.²⁰

Azerbaycan'ın edebiyatında önemli hizmetlerde bulunan Kılman İlkin Musayev Sovyetler Birliği döneminde: “Kızıl Bayrak İşçi Nişanı” ve “İkinci Dereceli Büyük Vatan Muharebesi” madalyalarıyla ödüllendirilmiştir. Bununla beraber kendisine Sovyetler Birliği döneminde uygulanan özel payeler verilmiştir. Örneğin 1989 yılında yazara “Azerbaycan'ın Emektar İnce Sanat Hadimi” payesi verilmiştir.²¹

1991 Yılında Azerbaycan bağımsız olduktan sonra Kılman İlkin Musayev tarafından yeni eserler yazılmıştır. Yazar Sovyet baskısı sonucunda yayınlama fırsatı bulamadığı eserleri okurlarına sunmuştur. Kendisi 2002 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı tarafından uygulanan “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Bireysel Emekli” programı kapsamına alınmış ve ihtiyaçları devlet tarafında karşılanmıştır. 2003 Yılında “Azerbaycan Halk Yazarı” fahri ünvanını almıştır. Ayrıca Kafkas Halkları Yüksek Dini Şurası'nın “Paklık” ödülüne layık görülmüştür.²²

Kılman İlkin Musayev 6 Kasım 2009 tarihinde vefat etmiştir. Bakü'de bulunan II. Devlet Mezarlığı'na (Fahri Hiyaban) defn olunmuştur.²³

1.2. Tarihçiliği ve Bakü Şehri'nin Tarihi İle İlgili Çalışmaları

1.2.1. “Bakü ve Bakülüler” Eseri

Kılman İlkin Musayev'in Bakü Şehri'nin tarihi ile ilgili en önemli eseri “Bakü ve Bakülüler”dir. Bu eserde yer alan bilgiler yazar tarafından Sovyetler Birliği döneminden itibaren toparlanmış ve kitaplaştırılmıştır. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra yazar tarafından esere ilaveler yapılmış ve üçüncü baskısı 2006 yılında Bakü Nurlar Yayınevi tarafından yapılmıştır.

²⁰ Kılman İlkin, *Azerbaycan Gazetesi*, 7 Kasım 2009.

²¹ Kemberova, *a.g.e.*, 5.

²² Kemberova, *a.g.e.*, 5.

²³ Kemberova, *a.g.e.*, 5.

“Bakü ve Bakülüler” eseri beş bölümden oluşmuştur. “Kadim Şehir” adı verilen birinci bölümde, Bakü’nün antik bir kent olduğu, yerleşik hayatın ve tarihinin milattan önceki yüzyıllara kadar dayandığı, kaynaklara ve arkeolojik kazıntıların neticelerine dayanılarak ispat edilmeye çalışılmıştır.²⁴ Ayrıca Hazar Denizi’nin su seviyesinin hangi zamanlarda ileri ve geri çekildiğinden ve buna bağlı olarak bazı yerleşim yerlerinin su altında kaldığından bahsediliyor.²⁵ Yine birinci bölümün “Şirvanşahlar Devrinde Bakü” kısmında Bakü’nün hangi tarihlerde ve hangi yöneticiler döneminde Şirvanşahlar’a bağlı olduğu, Şamahı’nın deprem sonrası yıkılması ile Bakü’nün başkente çevrilmesi serüveni anlatılmıştır. Ayrıca Şirvanşahlar’ın Bakü şehrinin imarı, devlet binalarının ve sarayların yapımları ve bu eserlerin ne için yapıldıkları gibi faaliyetler icra edildiği anlatılmaktadır.²⁶ Birinci bölümün “Safeviler ve Türkler Bakü’de” kısmında ise Safevi ve Osmanlı Devleti’nin, mücadelesi sırasında Bakü’de yaşananlar ele alınmış ve Bakü’nün bu devletlerin egemenliği tarihlerindeki sosyal ve ekonomik vaziyeti irdelenmiştir.²⁷ Kitabın birinci bölümünde “Stepan Razin Bakü’de” , “Rus İşgali Devrinde Bakü” , “Bakü Hanlığı” , “Sisianovun Öldürülmesi” , “Bakühanovlar Sülalesi” başlıklarında Bakü’de yaşananlar anlatılmıştır.²⁸

Yazar eserin ikinci bölümüne “Bakü Rusya’nın Yönetiminde” ismini vermiştir. Bu başlık altında “Bakü Rus Askeri Yönetimi Döneminde”, “İçeri Şehirden Bayır Şehire”, “Bakü Guberniya Başkentidir” ve “Bakü Adaları ve Bakü Körfezi” konuları işlenmiştir.²⁹

“Bakü Petrol Saltanatıdır” başlıklı üçüncü bölümünde yazar “Bakü-Batum Petrol Kemerı”, “Kurultaylar Şurası”, “Ermeni Petrol Sahipkârlarının Hayâsızlığı”, “Bakü Borsası” ve “Nobel Kardeşler’in Şirketi” konularını ele almıştır.³⁰

Kitabın dördüncü bölümü Kılman İlkin Musayev tarafından “Şehrin Belediye Yönetimi” olarak isimlendirilir. Bu bölümde “Şehrin Su Derdi”, Bakü’de Kanalizasyon”, “Sokaklar”, “Şehir Atlı Demir Yolu”, “Sokakların Işılandırılması”,

²⁴ Kılman İlkin Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, Nurlar Yayınevi, Bakü, 2006, 8.

²⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8.

²⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 14-16.

²⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 16-22.

²⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22-58.

²⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 58-105.

³⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 105-129.

“Mektep ve Maarif”, “Matbuat”, “Meydan ve Meydan Yerleri”, “Şehir Bağları”, “Şehir Bulvarları”, “Bakü Hamamları”, “Temaşa Müesseseleri”, “Oteller ve Restorantlar”, “Şehir Matbaaları”, “Hayriyye ve Maarif Cemiyetleri”, “Bakü’nün Köyleri” ve “Bakü Milyoneri” başlıklı konular kaleme alınmıştır.³¹

Kılman İlkin Musayev kitabın beşinci bölümüne “XX. Yüzyılda Bakü” ismini vermiştir. Beşinci bölüm “1905-1906 yıllarında Basın” , “Aydınlar”, “Bakü Lehçesi”, “Ruhanilik ve Ulemalar”, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Bakü”, “1907-1917 Yıllarında Basın” , “Bakü Koçuları”, “Bakü Kaleydoskopu”, “Düğün ve Bayram Merasimleri”, “Bakü Yemekleri”, Bakü’de İlk Azerbaycan Filmi”, “Nargin Adası’nın Esirleri”, “Bakü Muharrirlerinin Takibi” ve “Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in Duruşması” alt başlıklardan oluşmaktadır.³²

Kılman İlkin Musayev kitabın “1917-1920 Yıllarında Bakü” isimli son bölümünde Azerbaycan ve Bakü ile ilgili dönemin önemli siyasi gelişmelerine değinmiştir.³³

Eserin içerisinde yer alan konu başlıklarının içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgilere tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer verildiğinden dolayı burada verilen bilgiler sınırlı tutulmuştur.

Kılman İlkin Musayev tarafından kitabın ekler kısmında Bakü Şehri’nin eski ve yeni ana caddelerin ve sokakların isim listesi yer verilmiştir. Bunun yanında eserin son sayfalarında Bakü Şehri ile ilgili çeşitli fotoğraflara da yer vermiştir.³⁴

1.2.2. “Eski Bakü’yü Tanıyorsan mı?” Eseri

Eski Bakü’yü Tanıyorsan mı?” adlı eser Kılman İlkin Musayev’in Bakü Şehri’nin tarihi ile ilgili en önemli eserlerinden biridir. Bu eser Bakü’nün unutulmuş bazı tarihi yerleri ve meşhur insanları hakkında bilgi sahibi olunması için yazılmış ve okurun bu eser sayesinde Bakü Şehri’nin tarihi hakkında yeterli bilgiye ulaşılması amacı güdülmüştür. Nitekim Kılman İlkin Musayev de kendi okurlarına bu amacını şu şekilde ifade etmiştir. “Aziz Okuyucu! Bakü’nün unutulmuş bazı tarihi yerleri ve

³¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 129-217.

³² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 217- 294.

³³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 294- 317.

³⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 317-338.

adamları hakkında malumat öğrenmek işinde bu kitap seni tatmin ederse, sana bu imkânı sağlarsa özümü mutlu hisseder, bahtiyar hesab ederim.”³⁵

2004 yılında Bakü’de Şirvan Yayınevi tarafından ikinci baskısı basılan bu özgün eser çok zengin bir içeriğe sahiptir. Kitabın birinci konu başlığı “Bakü Hangi Yüzyılda Kuruldu” dur. Kılman İlkin Musayev, eserin ilk sayfalarında Bakü Şehri’nin V-VI. asırlarda kurulduğunu iddia ediyor. Kılman İlkin, özellikle bu tezini kanıtlamak için birçok tarihçi ve seyyahın bilgilerinden faydalanmıştır. Bu bölümde ayrıca Bakü isminin kökeni hakkında birçok ülkenin eserlerinde nasıl anlatıldığı açıklanmıştır.³⁶

Daha sonra eserde “Seyyahlar Bakü Hakkında Ne Yazmışlar” konusu ele alınmıştır. Yine eserin ilerleyen sayfalarında “Yunanlar Bakü’de Bulunmuşlar mı” mevzusu tartışılmış ve Yunanlıların bölgeye niçin geldikleri tarihi kalıntılar aracılığıyla tespit edilerek hakikatte Yunanlıların Bakü civarlarında askeri nedenlerden dolayı geçici olarak bulunduğu bilgisi verilmiştir. Eserde Bakü’de bulunan “Bibiheybet Mescidi”nin tarihi serüveni hakkında ayrıntılı bilgi verilirken, bu yapıtın günümüzdeki son durumu hakkında da malumat verilmiştir. Bahsi geçen bu mescidin bir fotoğrafı da eserde bulundurularak okuyucunun görsel hizmetine ve bilgisine sunulmuştur. Eserin diğer bir kısmında şu konu başlıklarına yer verilmiştir: ”Halfa Dam Nerede Yerleşirdi” , ”Seyyid Yahya Badkubei” , “Hazar Denizi” , “Bakü Takım Adalarında Hangi Adalar Vardı?” , “Bakü’de Gemicilik Ne Zaman İnkişaf edilmiştir” , “Bakü’de Pamuk Yetiştirilir miydi” ve “Kadim Bakü’nün Su Kemerleri”. Eserin “Bakü Hanları Hakkında Hikâyeler” isimli diğer bir bölümünde ise Bakü’de yaşamış ve hüküm sürmüş hanlar hakkında bilgiler verilmiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: “Mirze Muhammed Han, Melik Muhammed Han, Mirze Muhammed Han Sani, Hüseyinkulu Han.”³⁷

Kılman İlkin, eserin diğer kısımlarında: “Bakü’nün İlk Arması Ne Zaman Yapılmıştır”, “Hanım Kervansarayı” , “İçeri Şehir ve dışarı Şehir Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır” , “Bakü’de Azerbaycan Dilinde İlk Gazete” , “Bakü’de Tren İstasyonu” ve “Kanlı Tepe Nerededir ve Neden Böyle Adlandırılmıştır” alt başlıkları altında

³⁵ Kılman İlkin Musayev, *Eski Bakü’yü Tantiyorsan mı*, Şirvanneşr, Bakü, 2004, 2.

³⁶ Musayev, *Eski Bakü’yü Tantiyorsan mı*, 3.

³⁷ Musayev, *Eski Bakü’yü Tantiyorsan mı*, 3-18.

önemli bilgiler verilmiştir. Daha sonra Kılman İlkin tarafından: “Şehirde Sisianova Anıtı Nereye Dikildi” , “Tazapir Mescidi” , “Bakü Köylerindeki Lezzetler” , “Kuba ve Kömür Meydanları” , “Kuyumcu” ve “Bakü’de Duma Ne Zaman Kuruldu” konuları kapsamlı bir şekilde işlenmiştir. Aynı zamanda okurlar için çok ilginç olan konulara da yer verilmiştir. Örneğin; “Duvar Ustası Şehrin Hangi Tarafındaymış” , “Volchi Vorot” , “Pirvanzari Neredeydi” , “Alekberr Ferruh” , “Bakü’nün Kulakları Var mı” ve “Urus Kala Şehrin Hangi Tarafındaydı” isimli başlıkları söyleyebiliriz. “Kanalizasyon Deresi Şehrin Hangi Tarafındaydı”, “Altı Aylık Pehlivan Kimdir” , “Dünya Şampiyonu Sali Süleyman” , “İngiliz Bahçesi” , “Deniz Hamamı” , “Hambal Dadaş” , “Patamdar Yahut Badamdar” , “Dernegül” ve “Şair Hambal” konu başlıkları da son derece ilginç bilgiler içermektedir. Yine yazarın özenle çalıştığı “Hacı Zeynelabidin Tağıyev Ne İçin Mahkemeye Verilmişti”, “Pyotr Meydanı”, “Eski Bakü’de İnsanlarının Lakapla Çağırılması”, “Bakü’de Mescid ve Kiliseler” , “Tağıyev Kazamatı”, “Kerbela Yaftımalı”, “Lotu Cabbar”, “Ahund Turab Türbesi”, “Roma Katolik Kilisesi” ve “Bakü’de Bankacılık ve Kredi Kuruluşları” adlı konu başlıkları altında çok ilginç ve çarpıcı bilgiler ele alınmıştır.³⁸

Kılman İlkin’in bu ilginç ve dikkat çekici eserinin içerisinde yer alan konu başlıklarının içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgilere tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer verildiğinden burada verilen bilgiler kısa tutulmuştur.

1.2.3. Türk Ordusu Bakü’de Eseri

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Ordusu’nun kazandığı en önemli askeri zaferlerden biri de Bakü Şehri’nin İngiliz ve diğer işgalci unsurlardan azad edilmesidir. 15 Eylül 1918 tarihinde Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Bakü’yü düşman işgalinden kurtarır.³⁹ Böylelikle Azerbaycan Müslüman-Türk halkına karşı Bolşevik Taşnak çeteleri tarafından yapılan soykırım politikalarına son verilir. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu’nun bu fedakârlığı, tüm Azerbaycan ve aynı zamanda Bakü ahalisi üzerinde derin bir etki bırakmıştır.⁴⁰ Bu

³⁸ Musayev, *Eski Bakü’yü Tanıyorsan mı*, 18-39.

³⁹ Kılman İlkin Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, Orhan Neşriyat, Bakü, 2003, 28-29.

⁴⁰ Yağub Mahmudov, (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Lider Neşriyyat, Bakü, 2005, 2, 104-105

dönemde küçük yaşlarda olan Kılman İlkin Musayev yaşanan bu olaylardan etkilenmiş ve daha sonra “Türk Ordusu Bakü’de” hatıratını kaleme almıştır.⁴¹

Şubat 1917’de Rusya’da devrim olunca imparatorluğa bağlı birçok millet ayaklandı.⁴² Doğrusu devrim 8 Mart Dünya Kadınlar Gününde başlamış fakat yaşanan devrim, o dönemde Rusya’da kullanılan Jülyen takvimine göre 23 Şubat 1917’ye denk geldiği için “Şubat Devrimi” olarak tarihe geçmiştir.⁴³

Başkaldırı cesaretini gösteren halklar bağımsızlık ve özerklik için mücadele etmeye başladılar. Kılman İlkin, birçok eserinde Çar II. Nikolay’ın 2 Mart 1917 tarihinde kardeşi Mihail lehine tahttan çekildiğini belirtmiştir. Çar II. Nikolay tahttan elini çekince, Rusya’da iki hükümet oluşturuldu. Bunlar Geçici Hükümet ve Sovyetler Hükümeti idi.⁴⁴

Kafkasya milletvekillerinin teşebbüsü üzerine Rusya Devlet Meclisi 9 Martta Kafkasya’nın idaresi için hususi bir komisyon görevlendirdi. St. Petersburg’dan gelen komisyon üyeleri ilk kez Bakü’de bir toplantı yaptılar. Düzenlenen bu toplantıda halkın, geçici hükümeti desteklemesi kararını aldılar. Daha sonra devrim sürecinde yaşananlar halka anlatılarak geçici hükümetin desteklenmesini talep ettiler.⁴⁵

15 Kasım 1917’de Transkafkasya (Güney Kafkasya) Komiserliği oluşturuldu. Bu komiserliğe Azerbaycan’dan Feteli Han Hoyski ve Muhammed Yusuf Caferov dâhil edilmişti. 10 Şubat 1918 tarihinde Transkafkasya’da Seym (Parlemanto) açıldı.⁴⁶ Seym 22 Nisan 1918’de Kafkasya’nın Sovyet Rusya’dan ayrıldığını resmileştirdi. Transkafkasya Seym’i Türklerle barış görüşmeleri gerçekleştirdi. Lakin bu görüşmeler uzun sürdü. Bu görüşmeler sürecinde Seym’de yaşanan iç tartışmalar ortak ve genel bir karar doğurmuyordu. Türklerle yapılacak antlaşmanın yasal olabilmesi için Seym, Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federal Cumhuriyeti’ni ilan etti. Lakin umumi bir planı olmayan Seym kısa süre sonra dağılınca, Gürcistan 28 Mayıs 1918 tarihinde müstakil bağımsızlığını ilan etti.

⁴¹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 2.

⁴² Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 15.

⁴³ <https://www.ensonhaber.com/ipucu/subat-devrimi-nedir-2011-11-17> (Erişim Tarihi:05.08.2020)

⁴⁴ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 15.

⁴⁵ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 15-16.

⁴⁶ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 16.

Seym'in Müslüman üyeleri de Milli Şura'yı oluşturarak Mehmed Emin Resulzâde'yi başkan seçtiler.⁴⁷

28 Mayıs 1918' de Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi. Yeni kurulmuş Kafkasya cumhuriyetleri devamlılıkları için öncelikle askeri kuvvete muhtaç idiler.⁴⁸ Bilindiği gibi ordusu olmayan bir devlet uzun süre yaşayamaz. Güçlü devletlerin desteğini almak isteyen Kafkasya Cumhuriyetleri 4 Haziran 1918'de Batum'da bir konferans düzenlediler. Burada Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında bir antlaşma yapıldı. Bu mukavele ile Azerbaycan Milli Şura'sı Osmanlı Devleti'nin desteğini almıştı. Osmanlı Devleti de bu antlaşmadan kârlı çıkmıştı. Zira burada alınan karar ile Osmanlı Devleti her an Azerbaycan'a ordu gönderebilecekti. Yapılan barış antlaşmasının dördüncü maddesinde aslında, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın güvenliği için destek olacağı belirtiliyor. Yine bu maddeye göre Osmanlı Devleti, Karabağ'ı Ermeni çetelerinden korumak amacıyla ve Bakü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti'ne dâhil olması için Azerbaycan'a yardım etmeliydi. Kafkasya Cumhuriyetleri sulh antlaşmaları daha yapılmadan Nuri Paşa (Killigil), ordusuyla birlikte 25 Mayıs 1918 tarihinde Gence Şehri'ne ulaşmıştı. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa burada Osmanlı'nın 5. Piyade Tümeni temelinde Kafkas İslam Ordusu'nu oluşturmak niyetindeydi. Oluşturulması hedeflenen bu orduya, komutanlığını Ali Ağa Şihlinski'nin yaptığı Müslüman Ulusal Kolordusu ve Kafkasya Yerli Süvari Tümeni'nin (Dikaya Diviziya)⁴⁹ dağınık parçaları ve yerli halktan gruplar meydana getirilerek dâhil edilecekti. Bu program çerçevesinde Nuri Paşa'nın komutanlığında 18 bin neferden ibaret olan Kafkas İslam Ordusu oluşturuldu.⁵⁰

Osmanlı Devleti Savunma Bakanı Enver Paşa'nın emriyle ve tamamen Müslümanlardan oluşan Kafkas İslam Ordusu, I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde yer almıştır.⁵¹ Aslında "ordu" olarak adlandırılrsa da Kafkas İslam

⁴⁷ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 17.

⁴⁸ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 19.

⁴⁹ Yaqub Mahmudov, (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Lider Neşriyyat, Bakü, 2004, 1, 332.

Dikaya Diviziya: Rusça vahşi birlik anlamına gelen Dikaya Diviziya, Birinci Dünya Savaşı Döneminde Çarlık Rusya tarafından Kafkasya'nın Müslüman halkından oluşturulan süvari tümeni.

⁵⁰ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 18-22.

⁵¹ <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/05/31/31-mart-soykirimi-ve-kafkas-islam-ordusu> (Erişim Tarihi:05.08.2020)

Ordusu üç tümenden oluşmuştur. Kafkas İşlam Ordusu, bu dönemde yapılan yoğun çatışmalar sonucunda eriyen Kafkas Ordular Gurubunun ve 9. Ordu ile şark Ordular Grubu'na bağlı bir kolordu olarak yapılandırılmıştır.     tümenden (12,000 - 14,000) oluşan orduya Azerbaycanlı ve Dağıstanlı gönüllülerinin katılımıyla toplam 20000 civarında bir güce erişmiştir.⁵²

Kılman İlkin Musayev, “Türk Ordusu Bakü’de” isimli eserinde Kafkas İşlam Ordusu’nun sayısını 18 bin olarak ifade etmiştir.⁵³ Bu bilgiden farklı olarak çeşitli kaynaklarda çoğunlukla bu sayı 20 bin olarak geçmektedir.⁵⁴

Kafkas İşlam Ordusu’nu i te birini Türkler teşkil ederken, diğer kısımlar ise askeri eğitim ve talim görmemiş gönüllü genç kişilerden meydana geliyordu. Nuri Paşa’nın orduyu bu şekilde farklı gruplardan düzenlemesinin bir amacı da vardı. Brest-Litovsk Antlaşması’nda alınan karara göre Osmanlı Ordusu Bakü’ye girmeyecekti. Böylelikle Nuri Paşa Kafkas İşlam Ordusu’ndaki yerli gönüllülerle Bakü’y  Rus, Ermeni ve İngilizlerin işgalinden kurtararak, bölgenin insanlarına teslim etmiş ve bahsedilen antlaşmanın da maddelerine uyduğunu göstermişti. Merkezi Sovyet Hükümeti ise Osmanlı ile Alman Ordularını engellemek için mücadele veriyordu. Merkezi Sovyet Hükümeti, Almanya’daki Rus Sefiri İoff vasıtasıyla Almanlardan Brest-Litovsk Antlaşması’na riayet edilmesini ve Türklerin Bakü’ye girmelerinin engellenmesini talep ediyordu. Lakin Almanlar Türklerin Bakü  zerine yaptığı seferi engellemek istemiyorlardı. Rus Sefirinin girişimleri sonucunda güya Alman diplomatlar, Osmanlı’nın Azerbaycan’daki büyükelçiliğine talimat vererek Türklerin Bakü’ye girmelerini engellemesini istiyorlardı. Bu gerçekte olmayan bir haberd .⁵⁵ Bu günlerde Azerbaycan Hükümeti ile Türk Ordusu arasında, özellikle Enver Paşa arasında bazı anlaşmazlıklar meydana geliyordu. Enver Paşa ile Nuri Paşa Azerbaycan Hükümeti’nin içişlerine müdahale edecek tavırlar sergiliyorlardı.⁵⁶

⁵² <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/05/31/31-mart-soykirimi-ve-kafkas-islam-ordusu> (Erişim Tarihi:05.08.2020)

⁵³ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 22.

⁵⁴ <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/05/31/31-mart-soykirimi-ve-kafkas-islam-ordusu> (Erişim Tarihi:05.08.2020)

⁵⁵ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 22.

⁵⁶ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 22.

Enver Paşa Azerbaycan Milli Şurası'na karşı kayıtsız duruyor, Feteli Han Hoyski'nin kabinesine de güvenmiyordu. Enver Paşa Kabinedeki birçok bakanı da yetersiz görüyordu. Milli Şura'nın üyeleri arasında bazı kimseler Enver Paşa ve Nuri Paşa'nın bu hareketlerine itiraz edip vaziyeti kendilerine iletince, Nuri Paşa da onları Türk Ordusu ile birlikte gelen ve danışman gibi davranan Ahmed Bey Ağayev'in yanına gönderiyordu. Ahmed Bey Ağayev ise, kendisine yönlendirilen Azerbaycanlılara, Feteli Han Hoyski'nin başkanlığındaki kabinenin halk tarafından desteklenmediğini hatta bu kabinenin bir halk ayaklanmasına sebep olabileceğini ifade ediyordu. Ağayev, böyle tehlikeli bir neticenin olması durumunda Türklerin kabineyi savunamayacaklarını da ekliyordu. Ağayev, Milli Şura üyelerine yeni bir kabinenin oluşturulmasını ve Milli Şura'nın da fesh edilmesinin teklif etmişti. Milli Şura ve hükümet temsilcileri bu tekliften rahatsız olmuşlarda da kabul ettiler. Bu kabullenmede Mehmed Emin Resulzâde'nin rolü etkili olmuştu. Resulzâde, itiraz heyetini sakinleştirerek soğukkanlılıkla, kendilerine teklif edileni kabul etmeleri gerektiğini ve bunun daha iyi sonuçlar doğuracağını ifade etmişti. Mehmed Emin Resulzâde, Türk Ordusu ile bu sıkıntılı vaziyette fikir ayrılığına düşmenin faydalı bir sonuç getirmeyeceğini anlamıştı. Ağayev'in isteklerini kabul eden Feteli Han Hoyski, hükümet kabinesinde değişiklik yapar.⁵⁷

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk Antlaşması sonucunda sağlanan istikrarın bozulmasını engellemek amacıyla, Mehmed Emin Resulzâde başkanlığındaki bir barış heyetini İstanbul'a davet eder. Resulzâde, İstanbul'da bulunduğu sırada Azerbaycan'ın en önemli şehri olan Bakü'nün Rusya egemenliğinde kalmasını onaylayan Almanya'nın bu tavrını bir Osmanlı Hükümeti'ne bildirerek uyarıda bulunmuştur. Bir belge şeklinde hazırladığı bu uyarıyı tarafsız ülkelerin elçiliklerine de göndermişti. Uyarıda Osmanlı ile Almanya hükümetleri arasında yapılan ilave antlaşmaya göre, Bakü Şehri'nin Sovyet Rusya'ya bırakıldığı iddia edilerek, bu duruma itiraz edilmişti. Mehmed Emin Resulzâde, itiraz belgesinde Bakü Şehri'nin Azerbaycan'ın hakkı olduğunu ayrıntılı bir şekilde ifade etmiş, bunu tarihsel, hukuksal, coğrafi, iktisadi ve ulusal hayal gücü esasları olarak ispat etmeye gayret ediyordu.⁵⁸ Mehmed Emin Resulzâde'nin bu çalışmalarından sonra Almanya

⁵⁷ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 24.

⁵⁸ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 26.

Hükümeti, Azerbaycan Hükümeti ve Milleti'nin Bakü üzerindeki hakkını ve hukukunu ciddiye alarak bu duruma gerekli ehemmiyeti verdi.⁵⁹

Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'da iki yönetim oluşturulduktan sonra Bakü, Bakü Halk Komiserliği Sovyeti'nin idaresine bırakılmıştı. Bakü'deki bu hükümetin başında Ermeni asıllı Rus komünist ve Bolşevik Stepan Gevorgiyeviç Şaumyan vardı.⁶⁰ Lenin, Şaumyan'ı Bakü'ye vekâleten komiser olarak tayin etmişti. Şaumyan, Taşnakları ve Taşnaklaşmış Rus Askerlerini toplayarak Azerbaycanlıların başına türlü oyunlar yaparak musallat olmuştu. Şaumya'nın en büyük hedefi Bakü'yü Azerbaycan'dan koparıp Rusya egemenliğine dâhil etmektir.⁶¹

Bakü Komiserliği, Gence'de yeni kurulmuş Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmak için askeri hazırlıklar yapıyordu. Kısa süre sonra 10 Haziran 1918 tarihinde Bakü Komiserliği ve bünyesinde olan Taşnak Askerleri, Gence istikametine doğru hareket etti. 12 Haziranda Kürdemir'i işgal ettiler. Lakin Nuri Paşa Komutasındaki Kafkas İslam Ordusu üç günlük çatışmalardan sonra Kürdemir'i geri aldı. Daha sonra Ağsu- Şamahı karayolu boyunca ileri gidildi. Şamahı'nın güneyinden geçip Şamahı-Bakü yolu kapatıldı. Ermeni Taşnak Ordusu, Türklerin ilerleyişini durduramayınca Şamahı'dan ayrılarak geri çekildiler. Böylece Kafkas İslam Ordusu, Bakü üzerine iki istikametten saldırı düzenleyebiliyordu. Bunların birincisi Göyçay-Şamahı, ikincisi ise Bakü-Gence Demiryolu güzergâhları idi. Öte taraftan Ermenilerin, Kafkas İslam Ordusu'nun arkasından yapabilecekleri bir tehlike olasılığına karşı, ordunun bir grubu Bakü'nün Salyan-Neftçala istikametinde hazırda bekletiliyordu. 5 Ağustosta Kafkas İslam Ordusu Bakü Şehri'ni üç taraftan kuşatarak saldırı kararı almıştı. 8 Bin Türk Askeri ile 6 bine yakın Azerbaycanlı savaşçılara karşı, şehri Rus, Ermeni ve İngiliz kuvvetlerinden oluşan 10 bin civarında asker savunacaktı. Kafkas İslam Ordusu ilk hücumda şehri savunanlara büyük kayıplar yaşatmıştı. Fakat Bakü halen ele geçirilememişti. 14 Eylül'de ikinci kez saldırılar başladı. Nihayet üç taraftan hücum eden Kafkas İslam Ordusu 15 Ekim'de Bakü'yü fethetmişti.⁶²

⁵⁹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 26.

⁶⁰ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 27.

⁶¹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 27.

⁶² Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 27-28.

Ermenilerin baskısından kurtulmuş olan Bakü ahalisi Türklerin gelmesiyle rahat bir nefes almıştı. Kurtarıcı Kafkas İslam Ordusu tuz ve ekmekle karşılandı. Şehir kurtarılmadan önce kargaşa içerisindeydi. Türkler şehirde öncelikle asayiş ve barışı sağlamaya çalıştılar. Türk Ordusu Yarbayı Mehmet Fethi Bey Bakü Valisi olarak atandıktan sonra şehirde tam bir barış, güven ve asayiş ortamı oluşturuldu. Şehir esnafı mağazalarını açarken, birçok kurum da açılarak hizmet vermeye başladı. Bakü ahalisi her yerde kendi işiyle meşguldü artık. Türkler Bakü'yü ele geçirdikten birkaç gün sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti de Bakü'ye taşındı.⁶³ Böylece Bakü sonra Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yeni başkenti oldu.⁶⁴

Bakü'nün kurtuluşu uğruna çok sayıda Osmanlı ve Azerbaycanlı asker şehit olmuştu. Şehitlerin bazıları şehit oldukları yerlere defnedilirken, bazıları da köylere götürülerek defnedilmişti. Birçok şehit ise günümüz Şehitler Hiyabanı'nın yerinde olan kabristanlığa defnedilmişti. Bakü'nün kurtuluşunda şehit olanların defnedildiği yerler günümüzde Bakülüler tarafından mukaddes ziyaret mekânları gibi korunurken, bu şehirliliklerin bazılarına abideler yaptırılmıştır.⁶⁵

Kafkas İslam Ordusu Bakü'de iki ay iki gün kalmıştı. 15 Eylül'de Bakü'yü kurtarıp şehre dâhil olan Türkler, 17 Kasım'da şehri terk etmişlerdi. Türkler Bakü'de bulundukları bu kısa sürede önemli işler yaparak Azerbaycan Halkı'nın takdirini kazanmışlardı. Azerbaycan aydınları ve yazarları Türklerin yaptıkları faaliyetleri ve Azerbaycan Halkı'nın Kafkas İslam Ordusu'na olan teveccühünü, basında ve eserlerinde ayrıntılı bir şekilde zevkle kaleme aldılar.⁶⁶ Azerbaycan Parlamentosu'nun üyelerinden bir kişi yaptıkları bir toplantı esnasında Türkler hakkında şunları ifade etmişti:

*“Azerbaycanlılar bağımsızlıklarını Türklerin eli ile almışlar. Ben Gürcistan ve Ermenistan Hükümetlerinin resmi kaynaklarına dayanarak diyebilirim ki, onlar da özgürlüklerini Türklerin eli ile almışlar.”*⁶⁷

⁶³ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 29.

⁶⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 304.

⁶⁵ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 29-30

⁶⁶ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 30.

⁶⁷ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 30.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'de olduğu zamanda, daha öncesinde ve sonraki yıllarda Azerbaycan Ordusu'nun geliştirilerek güçlendirilmesinde kuşkusuz Türklerin katkısı yadsınamazdı. Yeni oluşturulmuş Azerbaycan Ordusu içerisinde bir hayli uzman Türk askeri mevcuttu. Azerbaycan'ın Savunma Bakanı Samedbey Mehmandarov ve yardımcısı Ali Ağa Şihlinski, Türk başkomutanları ile her zaman alakadar oluyorlardı. Samedbey Mehmandarov, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Halkı'nın kurtuluşuna vesile olduğunu belirtirken, bunun yanı sıra bu kurtuluşun öncesinde ve sonrasında da Azerbaycan'da oldukları müddette her vakit Azerbaycan Halkı'na maddi manevi destek verdiklerini dile getirmiştir. Türkler Ordusu Azerbaycan topraklarında bulunduğu sıralarda halka yeterince tahıl, sığır ve başka şeyler de bırakarak destek sağlamıştı.⁶⁸

Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan topraklarında iken hasad zamanı da başlamıştı. Nuri Paşa'nın emri ile ordu neferleri çoğu köyde halkın arazi işlerine, tahılın toplanmasına ve harmanlanmasına yardım etmişlerdi. Özellikle Kuba Kazası'nda bu yardımlar yapılırken toplanan tahıl ürünleri Türk Ordusu tarafından devlet memurlarına teslim edilmişti. Bütün bu bilgiler Azerbaycan Parlamentosu Üyesi Karabey Karabeyov tarafından mecliste dile getirilmişti.⁶⁹ Türk Ordusu Bakü'de bulunurken bir taburu o dönemde bir köy olan Maştağa'ya yerleştirmişti. Bu tabur "Maştağa Taburu" olarak tarihte kayıtlara geçmiştir. Bu taburun komutanı Tevfik Paşa idi. Maştağa Taburu, Maştağa'nın Koçusu* Meşhur Aziz'in iki katlı binasında ikame ettiriliyordu. Maştağa'nın Seyidler ve Hanhorlar kabristanlıklarında onlarca Türk subayı ve askeri defn edilmiştir. Lakin ne yazık ki bakımsızlık yüzünden bütün mezarlar yerle bir olmuş, tanınamaz hale gelmiş ve hiçbir şehidin mezar taşı kalmamıştır. O dönemde Merdekan Köy Okulu'nda ikamet eden Türk askerlerden şehit olanların kabirleri daha sonra tespit edilmiş olup, onlar için şehitlik abideleri inşa edilmiştir. Merdekan'daki Türk askeri birliğinin komutanı Kemal İbrahim Paşa idi.⁷⁰

⁶⁸ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 32.

⁶⁹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 32.

* Koçu: Bakü Şehri'nde kabadayılar için kullanılan Bakü'ye has yerel isim.

⁷⁰ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 32-33.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan taraftaydı.⁷¹ 30 Ekim 1918 Tarihinde İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Mondros Mütarekesi imzalandı. Mondros Ateşkes Antlaşması'nda alına kararlar gereği Osmanlı Devleti ordusunu Kafkasya'dan çıkartmak zorundaydı. Bu sebepten ötürü 17 Kasım'dan itibaren Türkler, Azerbaycan ve Dağıstan'dan Batum istikametinden geri çekilmeye başladılar. Türkler Bakü'den ayrıldıktan hemen sonra İngilizler Bakü'yü işgal ettiler. Türkler Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra Azerbaycan Gazetesi'nin 1919 tarihli ve 126 numaralı sayısında, Türk Ordusu'nun eski komutanları Nuri Paşa ile Mürsel Paşa'nın Batum'da yakalanarak tutuklandığı ve davalarının mahkemeye sunulduğu haberi yayınlanmıştı. Bu haber süratle bütün Azerbaycan'da duyulmuştu. Bu vaziyete kızmış olan Azerbaycan Halkı her yerde sokaklara çıkarak mitingler düzenlemiş ve hükümetten Türk komutanlarının serbest bırakılması için acil tedbirler alınmasını talep etmişlerdi.⁷²

Daha önce İngilizlerin kara listesinde ismi olan Mürsel (Bakü) Paşa aranmaya başlanmıştı. İngilizler tarafından aranan birçok Türk komutanların arasında olan Mürsel Paşa'nın suçu şu şekilde öne sürülmüştü:

*“Kafkasya'da Azerbaycan Kuvvetleri Komutanı; Nuri Paşa'yı desteklemek, Bakü'de katliama göz yummak ve Türk Ordusunun geri çekilmesini geciktirmektir”*⁷³

23 Şubat 1919 tarihinde 5. Kafkas Tümeni Komutanı Tümgeneral Mürsel Paşa, Batum'da bir takım tuzak ve oyunlar ile gözaltına alındı.⁷⁴

Azerbaycan'ın birçok şehrinde halk Türk Ordusu'nun komutanlarının serbest bırakılması için mitingleri devam ettirirken, komutanların hapishaneden kaçtığı iddia ediliyordu. İşin aslı Azerbaycanlılardan beş kişi ile Batum'dan iki kişinin oluşturduğu bir grup, generalleri hapishaneden kaçırmıştı.⁷⁵

1920 Yılıının başlangıcında Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde XI. orduya karşı isyanlar baş göstermişti. Bu isyanlara Nuri Paşa da liderlik ediyordu.⁷⁶ Nuri Paşa,

⁷¹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 33.

⁷² Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 33-34.

⁷³ Ferruh Kayalan, *Mürsel Paşa (Bakü) 'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Antalya, 2013, 50.

⁷⁴ Kayalan, *a.g.e.*, 50.

⁷⁵ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 34.

⁷⁶ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 34.

önce Ağdam'da daha sonra Şuşa'da başlatılan isyanlara başkanlık etmişti. Şuşa'daki isyanlar bastırıldıktan sonra Nuri Paşa İran üzerinden Türkiye'ye geri dönmüştü.⁷⁷ Türk savunma sanayisinin kurucusu olarak da kabul edilen Nuri Paşa, 1940'lı yıllarda İstanbul'un Söğütözü semtinde silah fabrikası kurmuştu. 2 Mart 1949 tarihinde bu silah fabrikasında dehşetli bir patlama olduğunda Nuri Paşa burada ölmüştü.⁷⁸

1920 Yılında Bakü'de Şark Halkları Kurultayı düzenlendi. Enver Paşa bu kurultayın resmi temsilcisi olmasına rağmen bilinmeyen sebeplerle kurultaya iştirak edilmesine engel olunmuştu. Lakin Enver Paşa'nın bu kurultayda okunmak üzere hazırladığı beyanname toplantıda okunarak kabul edilmiş ve kurultay kararlarında bu beyannamenin içeriğine de yer verilmişti.⁷⁹ Enver Paşa, Bakü Şark Milletleri Kurultayı'na Fas, Tunus, Cezayir ve Trablus temsilcisi olarak katılmaya karar vermişti.⁸⁰ Nevzat Köseoğlu kendi eserinde, Şevket Süreyya Aydemir'in kitabına dayanarak Enver Paşa'nın bu kurultaya sıradan insanlar gibi katıldığını ifade etmiştir. Bu toplantı aslında doğu milletlerini, özellikle de Müslümanları oyalamak veya işbirliğine zorlamak için yapılmış olan bir kurultaydı. Enver Paşa gibi bir efsanenin bu şekilde kurultaydan uzak tutulmaya çalışılması, Şevket Süreyya Aydemir'in düşüncelerinde ve eserinde Turancılığın çöküşü, hüznü dolu kelimelerle yer alıyordu.⁸¹ Enver Paşa daha sonra Orta Asya'ya geçerek Kızıl Ordu'ya karşı savaşıırken, Basmacılar içerisinde bulunan bir Ermeni tarafından sırtından vurularak şehit edilmişti. Yakın geçmişte Enver Paşa'nın Naaşı Türkiye'ye getirilmişti.⁸² Enver Paşa'nın Şehit edilmesiyle ilgili Kılman İlkin Musayev'in kitaplarında yazdıkları birçok tarihçi ve yazarın eserlerinde belirttikleriyle örtüşürken, bazı kaynaklarda da farklı bilgilere rastlanabilir. Örneğin Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Enver Paşa'nın şehit edilmesi değişik bir şekilde tasvir edilmiştir. 4 Ağustos 1922 tarihinde Belcuvan'ı işgal eden bir Sovyetler birliğine karşı bizzat yakın çatışmalara

⁷⁷ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 34-35.

⁷⁸ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 35.

⁷⁹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 35.

⁸⁰ Nevzat Köseoğlu, *Şehit Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat, 4. Basım, İstanbul, 2015, 434.

⁸¹ Köseoğlu, *a.g.e*, 434.

⁸² Kılman İlkin, *Türk Ordusu Baküde*, 35.

katılan Enver Paşa on bir Rus neferini öldürmüştü. Karşı tarafın makineli tüfekle başlattığı ateşe yakalanan Enver Paşa bu esnada şehit olmuştu.⁸³

Nevzat Köseoğlu'nun "Şehit Enver Paşa" isimli eserinde ise 4 Ağustos 1922 tarihinde Çegen Tepesi'nde iki makineli tüfekle mevzilenmiş Rus askerlerinin yaptığı bir baskın neticesinde Enver Paşa ve yaklaşık kırk atlı silah arkadaşı müthiş bir saldırı ile çatışmaya girerler. Enver Paşa bu çatışmada kılıcıyla birkaç Rus askerini etkisiz hale getirir. Enver Paşa ve silah arkadaşları öndeki Rus birliğini etkisiz hale getirerek, askerlerin ellerindeki tüfekleri bırakmalarını sağlar, makineli tüfeği teslim alarak pasifleştirirler. Fakat arka kısımda ikinci grup Rus askerlerinin ateş açmasından sonra Enver Paşa birliğinin önünde mitralyöze doğru ilerlerken kalbine gelen kurşunla yere düşer. Enver Paşa'nın arkasında ilerleyen subay ve askerler de kurşunlanır. Makineli tüfeğin kurşunlarıyla yere yığılarak şehit olan İsmail Enver Paşa'nın vücudunda 7 kurşun sayılır.⁸⁴

Nargin Adası ve Esir Edilmiş Türk Askerleri: Günümüzde Büyük Zire ismiyle bilinen Nargin Adası, Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait olan bölümünde yer alan ve geçmişte trajik olaylara ev sahipliği yapmış bir adadır. 1.Dünya Savaşı esnasında Doğu Anadolu, Ruslar tarafından işgal edilince tutuklanan 10 bin civarında asker ve sivil Nargin Adası'nda esir edilmişti.⁸⁵ Esirlere bu adada Dünya'dayken Cehennem hayatı yaşatılmıştı. Adada açlık, hastalık, yılan zehirlenmesi ve hapishane görevlilerinin işkenceleri gibi nedenlerden dolayı her gün onlarca insan ölüyordu.⁸⁶ Türk İş Adamı Hasan Cüneyd Zapsu'nun dedesi Abdurrahim Rahim Zapsu da adadaki esirlerden birisiydi.⁸⁷ Hasan Cüneyd Zapsu, dedesinin bir hemşiresinin yardımı ile bu adadan kurtulduğunu ifade etmiştir. Yine, Türk pilot Vecihi Hürkuş da

⁸³ M.Şükrü Hanioglu, *Enver Paşa, (1881-1922)*, TDV İslam Ansiklopedisi, XI, İstanbul, 1995, 261-264.

⁸⁴ Köseoğlu, *a.g.e.*, 629.

⁸⁵ <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/05/19/on-binlerce-turk-esirin-aci-duragi-nargin-adasi> (Erişim tarihi:05.08.2020)

⁸⁶ Betül Aslan, "I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", *A. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2010, 297.

⁸⁷ Mustafa İsmet Uzun, *Zapsu, Abdurrahim (1890-1958)*, TDV İslam Ansiklopedisi, XLIV, İstanbul, 2013, 127-128.

Nargin Adası'nda esir tutululnlardan birisi idi. Vecihi Hürkuş bölge sakinlerinin yardımları ile kurtulmuştu.⁸⁸

Nargin Adası'nda esir edilen insanların maruz kaldıkları durumdan ve ada şartlarından dolayı Azerbaycanlılar tarafından “Arsa-i Kerbela” ve “Makber” gibi farklı isimlerle anılıyordu. Adada zehirli ve öldürücü yılanların çok olmasından yöre sakinlerince “Yılan Adası” olarak da adlandırılmıştı.⁸⁹ Fikriyat Gazetesi bu adayı “Bilinmeyen Tarihimiz: Cehennem Adası” olarak tasvir etmiştir.⁹⁰ Bu adada Türk esirlerin büyük bir kısmı açlık, susuzluk, hastalık ve yılan zehirlenmesinden hayatını kaybederken, büyük bir bölüm de Rus askerleri tarafından kurşuna dizilerek katledilmişti.⁹¹

Geçmiş dönemlerde Bakü'deki hapishanelerden birisi Nargin Adası'nda bulunuyordu. Her ne kadar hapishane olarak ifade etsek de aslında bu adadaki harabe yapılar tarihte insanların ölüme sürüklenmesi için hazırlanmış en korkunç birer zindan idi. Nargin Adası'nda esirler ve mahpuslar, penceresi olmayan ve tavandan küçücük deliklerden ışık alan barakalara yerleştiriliyordu. Tutsaklar bu adadaki çekilmez hayatlarını mektuplarla yetkililere bildiriyorlardı. Bu yakarışlara Hacı Zeynelabidin Tağıyev imdat etmişti.⁹² Tağıyev 1910 yılında hükümetten müsaade isteyerek bu hapishane için yeni bir yer inşa ettirmeyi planlıyordu. Mahpusların hayatta kalmasına imkân vermeyen bu hapishane, Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Bakü-Şamahı yolu üzerinde bulunan değirmen binasına taşınmıştı. Değirmen binasında yapılan bazı değişikliklerden sonra buraya yerleştirilen mahpuslar bir nevi cehennem hayatından kurtulmuş, mahpusların yakınları ve Bakü Halkı da Tağıyev'e minnettarlıklarını bildirmişlerdi. Bundan sonra mahpus olan insanlar hem Nargin Adası denilen cehennemden hem de Sibiry'a sürgün gitmekten kurtulmuşlardı.⁹³ 1.Dünya Savaşı başladıktan sonra çeşitli cephelerden, hususen Sarıkamış Cephesi'nden savaş esirleri peyder pey Nargin Adası'na getirilerek harabe, sökülük ve

⁸⁸ <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-nargin-adasina-ilk-kez-resmi-ziyaret-40472497/1>, (Erişim tarihi:05.08.2020)

⁸⁹ Betül Aslan, *a.g.m*, 287.

⁹⁰ <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/bilinmeyen-tarihimiz-cehennem-adasi-nargin> (Erişim tarihi:05.08.2020)

⁹¹ <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/bilinmeyen-tarihimiz-cehennem-adasi-nargin> (Erişim tarihi:05.08.2020)

⁹² Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 3.

⁹³ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 4.

çürümüş tahtalardan yapılmış barakalara yerleştiriliyordu. Kademe kademe gelen esirler barakalara sığmadığından çok sayıda tutsak adada açık alanda hapsediliyordu. Basiret Gazetesi'nin 22 Aralık 1917 tarihli sayısında belirtilenlere göre Nargin Adası'nda yaklaşık 8 binden fazla esir bulunuyordu. Bu esirlerin yarısını Türkler oluştururken, geriye kalanlar da Alman ve Avusturyalılarından meydana geliyordu.⁹⁴ Türk esirlerinin gayri insani şartlarda hapsedilmelerine karşı ilk itirazlar "Hümmet" gazetesinin editörü Neriman Nerimanov tarafından yapılmıştı. Türklerin ve diğer milletlerden olan insanların Nargin Adası'nda zulüm içerisinde esir edildiğini bizzat gözleriyle gören Nerimanov ruhen ve psikolojik olarak sarsılmıştı. Nerimanov adada şahit olduğu insafsız manzarayı, 1917 yılında "Hümmet" gazetesinde "Göz Yaşları Döken Ada" isminde bir makale ile dünyaya duyurmaya çalışıyordu. Adada 14 yaş ile 70 yaşına kadar çocuk, kadın ve erkek esirler bulunuyordu. Nerimanov editörlüğünü yaptığı gazetede adadaki insanların kurtuluşu ve yardımlar için birçok makale yayınlamıştı. Nerimanov'dan cesaret alan başka yardımsever aydınlar da bu konuyla alakalı yazılar yazmışlardı. Nerimanov ikinci kez adayı ziyaret ederken birçok tutsağı tek tek dinlemiş ve ihtiyaçlarını ve isteklerini not etmişti. Nerimanov gözlemlediği bu acı tablo karşısında hastalanıp Astrahan'a gitmişti. Astrahan'a gitmeden önce Bakü Hayriyye Cemiyeti'nden ve Hükümet yetkililerinden Nargin Adası'ndaki esirler için daha çok yardım etmeleri hususunda taleplerde bulunmuştu. Nargin Adası'nda bin esiri helak olduğunu ve geriye kalan yedi bin insanında ölümün kucağında olduğunu dile getiren Nerimanov, bu esirlerin yaşamaları için birkaç maddelik tedbir listesi hazırlayarak yetkililere ulaştırmıştı. Nerimanov çok uzun sürse de kısmen maksadına ulaşmıştı. Neriman Nerimanov Bakü'den ayrıldıktan sonra Nargin Hapishanesi'ndeki şartlar yeniden zorlaşmıştı.⁹⁵ Kılman İlkin Musayev "Türk Ordusu Bakü'de" adlı hatıra kitabında çok ilginç geçeklere ve kanıtlara atıfta bulunmuştur. Musayev, Türk esirlerine sağlanan yardımları, yetimlerin yetimhanelere yerleştirilmesini ve bu çocukların eğitimleri için yapılan çalışmaları, basında yayınlanan makaleleri ve tanıkların ifadelerini göz önünde bulundurarak eserinde konu edip dikkat çekmiştir.⁹⁶

⁹⁴ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 5.

⁹⁵ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 7-13.

⁹⁶ Akif Aşırılı, *Nargin Adasında Türk Esirleri*, İlm ve Tahsil Neşriyatı, Bakü, 2011, 9.

Nargin Adası'nın tutsaklarının Kafkas İslam Ordusu'nun bir parçası olarak Azerbaycan Halkı'nın ulusal kurtuluş mücadelesine katılımları geniş çapta incelenmemiştir. Askeri hatıratlarda bu konu ile alakalı bilgiler bulunmasına rağmen, araştırmacıların elinde gerçeklerin olmaması bu mevzunun karanlıkta kalmasına sebep oluyor. Sadece Nargin Adası'nda değil, aynı zamanda Sibirya'nın çeşitli toplama kamplarından kaçan veya Azerbaycanlı vatanseverler ve ulusal güçler tarafından kaçırılan esirler Azerbaycan'ın ulusal kurtuluşunda yer alarak kardeşlik borçlarını ödedikleri bir gerçektir. Kuşkusuz bu esirlerin arasında Nargin ölüm kampından kaçanlar da Kafkas İslam Ordusu'na katılmışlardı.⁹⁷ Nargin Adası'nda esir olup da hayatta kalmayı başaran ve daha sonra Bakülülerin desteğiyle bu ölüm kampından kaçan çok sayıda Türk, Azerbaycan'ın şehirlerine ve köylerine yerleşmişti. Nargin Adası'ndan ayrılıp Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine kaçan, saklanan ve Azerbaycan'ın değişik yerlerine yerleşen birçok Türk esiri Kafkas İslam Ordusu'na katılmış, ordudaki görevlerinden sonra da bir kısmı Azerbaycan'da kalmış bir kısmı da İran üzerinden Türkiye'ye dönmüştü.⁹⁸ Kılman İlkin'in köyü Merdekan'a da iki nefer yerleşmişti. Kılman İlkin, kendi köyüne kaçıp gelen bir subay ve bir askerin köy sakinlerince hürmetle karşılandığını ifade etmişti. Asker olanın adının Muhiddin, subayın adının de Şevki Kapançızade olduğunu yazan Kılman İlkin, okur-yazar olan bu kişilerin Merdekan'a yerleştiklerini ifade etmiştir. Merdekan'a yerleşen bu askerlerin çocukları, babalarının bir zamanlar Türkiye'den geldiklerini bilmedikleri için kendilerini Merdekanlı olarak hesap ediyorlardı.⁹⁹

1.2.4. Türk Yazarları Bakü'de Eseri

Kılman İlkin Musayev, "Türk Yazarları Bakü'de" isimli hatıratında ünlü Türk Şairi Nazım Hikmet, Melih Cevdet Anday ve Meşhur Yazarlar Yaşar Kemal ve Aziz Nesin'in Bakü'de bulundukları sırada yaşanan olaylar ile ilgili bilgi verilmiştir. Aynı zamanda hatıratıta isimleri zikredilen yazarların duygu ve düşünceleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Aşırılı, a.g.e, 47.

⁹⁸ Aşırılı, a.g.e, 48.

⁹⁹ Musayev, *Türk Ordusu Baküde*, 13-14.

¹⁰⁰ Kılman İlkin Musayev, *Türk Yazarları Bakü'de*, Nurlan Neşriyat, Bakü, 2007, 2.

Nazım Hikmet: Kılman İlkin, Nazım Hikmet'in iki kez Bakü'ye geldiğini belirtmiştir. 1927 Yılında Nazım Hikmet ilk kez Bakü'ye geldiğinde, Kılman İlkin Bakü Pedagojik Teknik Okulu'nda ikinci sınıfta eğitim görmekteydi. Kılman İlkin'in bilgilerine göre Nazım Hikmet'in Bakü'ye misafir olarak geldiğini kendisine edebiyat öğretmenleri haber vermişti.¹⁰¹ Kılman İlki'nin edebiyat hocası, Nazım Hikmet'i Türkiye'nin en tanınmış şairi olarak tanıtırken, Nazım Hikmet'i mutlaka görmeleri gerektiğini ve söylediklerini iyice dinlemelerini tavsiye ediyordu. Bakü "İsmailiyye" sarayı'nda sahneye çıkan Nazım Hikmeti görmek için binaya çok sayıda insanın bulunduğunu ve kendilerine en son sıralarda yer bulabildiklerini anlatan Kılman İlkin, salondakilere Nazım Hikmeti tanıtan kişinin Azerbaycanlı Şair Süleyman Rüstem olduğunu görmüş ve eserine kaydetmişti.¹⁰² Meşhur Türk Şairi Nazım Hikmet'e Bakü'ye hoş geldiğini söyleyen Süleyman Rüstem sözü ona bırakmıştı. Alkışlarla Nazım Hikmet'e hoş geldiğini hissettiren Bakülüler, Nazım Hikmet'in şiirlerini dinlemeye koyulmuşlardı. Nazım Hikmet Moskova üzerinden Bakü'ye gelmişti. Bakü hakkında "Nefte Doğru" isimli şiirini yolculuğu sırasında kaleme alan Nazım Hikmet'in, şiirinin başında şöyle bir mısra vardır: "*Moskova ülkenin beyni ise, Bakü de ülkenin taze kan dağıtan kalbidir.*"¹⁰³

Kılman İlkin, Nazım Hikmet'in "Nefte Doğru" adlı şiirini çok samimi olarak değerlendirmiştir. Azerbaycan için ülkem, doğduğum topraklar ve Bakü petroleri için de neftim tabirlerine şiirlerinde yer veren Nazım Hikmet, Azerbaycan'a olan samimi muhabbetini örnek gösteriyor. Nazım Hikmet'in "Nefte Doğru" ve "Neftin Cevabı" isimli şiirleri 1927 yılında Arap Alfabesi ile basılmıştır. Azerbaycan Halkı Nazım Hikmet'in her sözüne inanıyor, her bir sözünü seviyordu. Yine Azerbaycanlılar Nazım Hikmet'i bir dost yazar olarak kabul etmişlerdi. Bakü'de basılan bu şiirleri "Güneşi İçenlerin Türküsü" adlı şiir kitabında yer almıştır. Nazım Hikmet'in "Güneşi İçenlerin Türküsü" isimli şiir kitabına Bakü'de yazdığı şiirleri de eklenerek 1927 yılında Bakü'de yayınlanmıştı. Bu dönemde Nazım Hikmet'in şiirleri

¹⁰¹ Musayev, *Türk Yazarları Bakü'de*, 3.

¹⁰² Musayev, *Türk Yazarları Bakü'de*, 3-5.

¹⁰³ Musayev, *Türk Yazarları Bakü'de*, 5-7.

Bakü gençlerinin dillerinden düşmezdi. Çoğu aydın genç Nazım Hikmet'in şiirlerini ezbere biliyordu.¹⁰⁴

Nazım Hikmet 1957 yılında ikinci defa Bakü yolundayken, Moskova Maksim Gorki Edebiyat Enstitüsü'nde eğitim gören genç şairlerden Neriman Hasanzade, Halil Rıza ve İbrahim Kebirli de Bakü'ye geliyorlardı. Yolda Nazım Hikmet'in Bakü'ye trenle gideceğini öğrendiklerinde ivedilikle uluslararası vagona geçerek şaire kendilerini takdim ederler. Nazım Hikmet gençlerle sohbet ederken, onlardan şiirlerini okumalarını ister. Kimin şiirini beğenirse Bakü'de onun evinde misafir olacağını söyler. Neriman Hasanzade'nin şiirini beğenir. Lakin İbrahim Kebirli ortaya atılarak Neriman Hasanzade'nin evinin olmadığını Nazım Hikmete söyler. Nazım Hikmet bu durumu Neriman Hasanzade'ye sorarak iddianın doğruluğunu teyit ettirir. Bu durumu hayretle karşılayan Nazım Hikmet bir çözüm bulmaları gerektiğini genç şairlere söyler. Çünkü Nazım Hikmet'e göre bir insan evsiz olmamalıydı. Ona göre Neriman Hasanzade geleceğin şairi olacaktı. Nazım Hikmet'in yanında bulunanlar, Azerbaycan'ın önemli devlet yetkililerinden biri olan Ağamirze Ahmedov'un bu işe bir çözüm bulabileceğini ve aynı zamanda Ağamirze Ahmedov'un da bu trenin başka bir bölümünde Bakü'ye seyahat ettiğini söylediler. Aslında Ağamirze Ahmedov trende Nazım Hikmet'in olduğunu biliyor ve şairle bir bahaneyle tanışmak istiyordu. Nazım Hikmet, vagona gelen Ağamirze Ahmedov'a durumu anlatarak Neriman Hasanzade'nin yetenekli bir şair olduğunu ve ona bir ev temin edilmesini isteyince Ağamirze Ahmedov bunu memnuniyetle karşılayarak Nazım Hikmet ile uzun süre sohbet eder.¹⁰⁵

Nazım Hikmet Bakü'de bulunduğu sürede Azerbaycan Devlet Neşriyatı'nda (Azernesr) bulunmuş, lise öğrencilerine seminerler vermişti. Daha sonra Nazım Hikmet tarafından Azerbaycan'ın ünlü yazarı Cafer Cabbarlı'nın kabri ziyaret edilmiştir. Nazım Hikmet Cafer Cabbarlı'nın ender bir yetenek olduğunu ve erken yaşlarında yazdığı eselerin, Türk âleminde her daim yaşayacağını ifade etmişti.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 8-21.

¹⁰⁵ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 21-23.

¹⁰⁶ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 24-25.

Nazım Hikmet Bakü’de bulunduğu sırada Merdekan Kasabası’nda bulunan istirahat evlerinde birkaç gün dinlenmeye çekilmiş ve bu sürede Ağamirze Ahmedov’un vaadini yerin getirmesi Onu en çok sevindirmişti.¹⁰⁷

Nazım Hikmet’in Bakü seferi çok verimli geçmiş ve kendisi Azerbaycan Yazarlar Birliği’nin bazı temsilcileriyle görüşmeler yaparak, yeni yazdığı şiirleri onlara okumuştur. Şiirlerden bir tanesi de ünlü Azerbaycan edebiyatçısı Mikail Refili’nin ölümüyle alakalıydı. Aynı zamanda Nazım Hikmet Azerbaycan Televizyonu (AZ. TV) aracılığıyla Azerbaycan’daki halka konuşma yapmış ve kendisi şiirler okumuştur.¹⁰⁸

Kılman İlkin’in hatıratında, Nazım Hikmet’in Azerbaycan yazarlarıyla görüştüğü günden bir gün sonra Azereşr’e geldiğini ve onu hürmetle karşıladıklarını belirtmişti. Burada yayınlayacakları yeni eserlerin çalışmalarını ve planlarını öğrenen Nazım Hikmet, fevkalade memnun olmuştu.¹⁰⁹ Özellikle Dünya Klasikleri’nin çevirilerinin yapılacağını öğrenen Nazım Hikmet: “Bizde bu yok” diyerek, yaptıkları çalışmaların ehemmiyetini ifade etmişti. Kılman İlkin, Azereşr’de Nazım Hikmet ile çeşitli konular hakkında konuşmalar yapıldığını eserinde ifade etmiştir. Türkiye’nin bu büyük insanının hatıraları Azerbaycan’da her zaman kalplerde yaşayacaktır.¹¹⁰

Aziz Nesin ve Yoldaşları: 1967 Yılıının Haziran ayında Türkiye’den üç yazar Azerbaycan’a misafir olarak gitmişler. Bu yazarlar Aziz Nesin, Yaşar Kemal ve Melih Cevdet Anday idi. Mirze İbrahimov, misafir yazarlar ile Azerbaycanlı yazarların görüşmesi yapıldığı anda, Kılman İlkin’den misafir yazarlara şehirde rehberlik etmesini istemişti. Kılman İlkin bu tarihlerde Azereşr’de çalışıyordu. Bu görüşme sürecinde Kılman İlkin ile birkaç gün iletişim halinde olan Türk yazarları arasında bir dostluk oluşmuştu. Kılman İlkin, Aziz Nesin hakkında ilginç tespitlerde bulunmuştu. Aziz Nesin sözünü esirgemeyen, dobra dobra konuşan bir kişiliğe sahipti. Aziz Nesin Bakü’de misafir olduğuna aldırış etmeden beğendiği durumları

¹⁰⁷ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 25.

¹⁰⁸ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 25-28.

¹⁰⁹ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 25-28.

¹¹⁰ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 28.

memnuniyetle ifade edip överken, memnun olmadığı vaziyetler ve beğenmediği şeyler için de eleştirilerini rahatlıkla yapıyordu.¹¹¹

Aziz Nesin Bakü Şehri'nde bulunurken dikkatli gözlemlerde bulunmuştu. Örneğin bir ilanda fark ettiği “bildiriş” kelimesi hakkında: “*Ne güzel kelime, bizde bu kelime yok, bizde bunu kullanmalıyız.*”¹¹² Diyerek dikkatleri üzerine çekiyordu. Kılman İlkin ile Bakü hakkında ve çeşitli konulardan sohbet eden Aziz Nesin, Azerbaycan Dili'nde halen Arapça ve Farsça kelimelerin olduğunu belirtirken, kelimeleri Türkçeleştirme meylinin de başladığını ifade ediyordu.¹¹³ Aziz Nesin Bakü'ye gitmeden iki yıl önce, eserlerinden birisi Azerneşr'de basılmıştı. Yayınlanan bu eser, Aziz Nesin'in hikâyelerinden oluşan kitaptı.¹¹⁴

Kılman İlkin, Aziz Nesin, Yaşar Kemal ve Melih Cevdet birlikte Kuba'ya doğru yolculuk yaparken Nazım Hikmet hakkında sohbet ederler. Aziz Nesin, Nazım'ın Bulgaristan'da yayınlanmış olan şiir külliyatını okuduğunu söylüyordu. Bu şiirleri arasında vefat etmiş Azerbaycanlı Prof. Mikayıl Refili için yazılan şiirin çok tesirli olduğunu anlatıyordu. Bu sohbette Aziz Nesin, Kılman İlkin'e Nazım Hikmeti görüp görmediğini ve Nazım'ın Bakü'ye geldiği dönemle alakalı sorular sorarak bilgi toplamıştı. Aziz Nesin, Refili'nin yazmış olduğu şiirleri beğendiğini ifade ederken, Kılman İlkin de Refili'nin “Pencere” isimli şiir kitabının kendisinde olduğunu ve Aziz Nesin'e hediye etmek istediğini ifade etmişti. Bu teklifi kabul eden Aziz Nesin, Melih Cevdet'in de okuması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁵ Kılman İlkin ile Aziz Nesin arasında sohbet şu şekilde devam etmiştir:

İlkin: *Mikayıl Refili Nazım Hikmet'in hayranıydı. Refili, gelecekte Nazım'ın heykelinin Azerbaycan'a yapılmasını çok istiyordu.*¹¹⁶

Aziz: *Yapınız, Yapınız. Bir gün gelir biz o heykeli alıp İstanbul'a götürüp dikeriz.*¹¹⁷

Kılman İlkin bu sohbetten daha sonra yolun uzadığını ve bu fırsattan Aziz Nesin'den epey Türk latifesi dinlediklerini ve bol bol güldüklerini yazmıştır. Ayrıca

¹¹¹ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 29.

¹¹² Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 32.

¹¹³ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 32.

¹¹⁴ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 32-33.

¹¹⁵ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 33-35.

¹¹⁶ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 35.

¹¹⁷ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 36.

Kılman İlkin de fıkralarla Aziz Nesin ve arkadaşlarına karşılık vermişti. İlkin, özellikle “Hacı Dayı ile Azrail” fıkрасını anlattıktan sonra Aziz Nesin, bu fıkraların Türkiye’deki fıkralardan daha kuvvetli olduğunu söyler. Kuba’da bir süre kalan Türk Yazarları ve Kılman ilkin, gezi sırasında bir grup işçiye rastlarlar. Türkleri tanıyan yöre insanı Aziz Nesin ile konuşur. Bu konuşmada bazı işçiler Gürcistan ve Özbekistan’da yaşadıkları zorlukları Aziz Nesin’e ve yoldaşlarına ifade etmişlerdi. Azerbaycan’a gelen bu işçiler konuşmalarının sonunda buradaki memnuniyetlerini ve Azerbaycanlıların misafirperverliğini Aziz Nesin’e anlatmışlardı.¹¹⁸

Türk yazarları ile Kılman İlkin Musayev, Bakü’ye dönerken yol boyunca Kuba’da şahit oldukları konular hakkında konuşmalar yaparak değerlendirmelerde bulunmuşlardı.¹¹⁹

¹¹⁸ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 36-38.

¹¹⁹ Musayev, *Türk Yazarları Baküde*, 39.

II. BÖLÜM

KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN ARAŞTIRMALARINDA BAKÜ ŞEHİRİ'NİN SİYASİ VE EKONOMİK TARİHİ

2.1. Bakü Şehrinin Coğrafi Konumu ve İsmi

Kılman İlkin Musayev'e göre, Hazar Denizi'nin batı sahilinde yer alan ve Apşeron (Âbşârân) yarımadasının güneyinde doğal bir liman şehri olan Bakü'nün tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir.¹²⁰ Kılman İlkin'in eserleri incelendiğinde, Bakü'nün bir şehir olarak tanınması X. asra kadar uzanıyor.¹²¹ Kılman İlkin'e göre, X. asrın birinci yarısında Arap ve Fars belgelerinde bu şehrin adı "Bakuh", "Bakuya", "Baku" ve "Badkube" olarak işlenmiştir. Kılman İlkin, "Badkube" isminin ise daha sonraki yüzyıllarda belgelere geçtiğini belirtmiştir. "Badkube" ismine XVIII. yüzyıla ait kaynaklarda daha sık rastlıyoruz. "Badkube" adı iki adet Fars kelimesinden meydana gelmiştir. Bunlar "Bad" ile "külek"tir. "Bad", rüzgâr anlamına gelirken, "Kube" ise döven demektir. Yani "Rüzgâr Döven". Anlaşılan o dur ki, bu şehirde kuvvetli rüzgârlar sık sık estiğinden insanlar bu bölgenin ismini "Badkube" koyarak rüzgârla ilişkilendirip dile getirmişlerdir. Hatta bazı kaynaklarda Azerbaycan dilinde "Yeldöven" ismine de denk gelinmektedir.¹²²

Kılman İlkin'in eserlerini incelediğimizde Bakü isminin tarihçesi, Bakü isminin nereden geldiği, belgelerde nasıl geçtiği ve Bakü Şehri'nin coğrafi konumu hakkında bilgilere ulaşabiliyoruz. Abşeron yarımadasında yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda bulunan kalıntılar, Bakü ve çevresinin çok eski zamanlardan beri yerleşim yeri olduğunu kanıtlıyor. Fakat şehrin ilk yerinin nerede olduğu ve hangi asırda bir şehir olarak kabul edildiği kesin olarak bilinmemektedir.¹²³ Bilim adamları bu konu hakkında kesin bir bilgi söylememişlerdir.¹²⁴ "Bakü" sözcüğünün kökeni ise tam ve doğru bir şekilde aydınlatılamamıştır.¹²⁵ Kılman İlkin Musayev, eserlerinde Kafkas akademisyen K. P. Patkanov'un yazdıklarını göz önünde bulundurarak

¹²⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8.

¹²¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 9.

¹²² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 9.

¹²³ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹²⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8; *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹²⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 9.

“Bakü” isminin tepe anlamına gelen “Baki” kelimesinden türetildiğini belirtmiştir. Bu iddia bir açıdan hakikattir. Çünkü o devirde Bakü Şehri tepeler üzerinde inşa edilmişti. Bu bilgilerden farklı olarak yine Kılman İlkin’e göre, Türkçe İslam Ansiklopedisi’nde “Bakü” kelimesi aslında Türkçe “bey” ve “köy” kelimelerinin birleştirilmesiyle meydana gelmiştir. “Bey-Köy” baş şehir demektir.¹²⁶

Kılman İlkin Musayev, kendisinin “Bakü” kelimesinin kökeni hakkında belirttiği bilgilere benzer bilgilerin, tarihçi Ali Hüseyinzade tarafından belirtildiğini de ifade etmiştir. Kılman İlkin, Ali Hüseyinzade ile K.P. Patkanov’un “Bakü” sözcüğünün anlamı hakkındaki görüşlerinin örtüştüğünden bahseder. Kılman İlkin Musayev’e göre Ali Hüseyinzade, Kaşgarlı Mahmud’un 1072-1074 yılları arasında yazdığı tahmin edilen meşhur “Divan-ı Lügati’t Türk” adlı eseri esas alarak, tepe anlamında kullanılan “Baki” kelimesine rastlamıştır. Bakü Şehri tepeler üstünde yerleşik olduğundan Ali Hüseyinzade şehrin adının da buradan geldiği kararını alır.¹²⁷ Kılman İlkin’e göre bu fikri Coğrafya Profesörü Budak Budakov da tasdik etmiştir. Kılman ilkin de bu görüşün daha doğru olabileceğini onaylamıştır.¹²⁸ Günümüzde Bakülüler, şehrin ismini “Baki” olarak telaffuz ediyorlar.

Kılman İlkin Musayev, 1826 Yılında Bakü’de bulunmuş olan meşhur seyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani’nin eserindeki bilgilere istinat ederek, Bakü Şehri için “Badkubə” kelimesinin kullanıldığını yazmıştır. Çünkü burada rüzgârlar daima eser, bu rüzgârlar o kadar şiddetli eser ki şehrin binalarında ciddi hasarlar oluştururdu. Bu kuvvetli rüzgârlara karşı dayanıklı evler yapılırken inşaatların temellerinde kesme taşlar kullanılır ve çatıları petrolden elde edilen yapışkanlı ve koruma görevi gören “kır” ile kaplanmışlardı.¹²⁹

Kılman İlkin’e göre eskiden Bakü’nün etrafında bulunan en eski yerleşim yerlerinden bazıları Hazar Denizi’nin sularının altında kalmıştır. Milattan Sonra II-VII. Yüzyılları arasında Hazar Denizi’nin şu anki sahili Nargin ve Vulf Adaları’ndan bir hayli uzaktaydı. Hazar Denizi’nin seviyesi Milattan Sonra VI. yüzyıldan başlayarak artmış ve Kız Kalesi’ne kadar olan bölgedeki körfez sular altında

¹²⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 9.

¹²⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 9-10.

¹²⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 10.

¹²⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8.

kalmıştır. Yakın geçmişte deniz seviyesinin aşağı düşmesi sonucunda ortaya çıkan eski binaların kuleleri bunun açık bir kanıtıdır. Kılman İlkin Musayev bu durumu Alman Akademisyen E. Lance'nin ifadelerine dayandırmıştır. Kılman İlkin'e göre, 1830 Yılında Bakü'de bulunmuş olan Alman Akademisyen E. Lance, yerli halktan duydukları bilgiler hakkında şu cümleleri söylemiştir: *“Hayli müddet evvel deniz şimdikine nisbetle 20 verst* uzaklıktaydı. O zaman Nargin adaları da karaya dâhildi. Daha sonra deniz seviyesi yükselmiş ve hayli ileri gelerek bugünkü görkemini almıştır.”*¹³⁰ Kılman İlkin, E.Lance' nin Bakü seyahati sırasında gördüğü ve kaydettiği birçok ize istinat ederek yazılmış olanları kuvvetli ihtimaller olarak değerlendirmiştir.¹³¹

Kılman İlkin, E.Lance'nin Nargin Adası'nın kayalıklarından Zığ Burnu'na giden tekerlekli araçların izlerini kaydettiğine dikkat çekmiştir. Kılman İlkin, bu bilgiye Abbaskulu Ağa Bakühanov'un “Gülüstan-ı İrem” adlı meşhur tarih kitabında da rastladığını tasdik etmiştir. Kılman İlkin Musayev eserinde, Bakü Şehri'nin “Bilgeh”, “Zire”, “Bibiheybet” ve daha birkaç başka köylerinden ve bazı adalardan kayalıklar üzerinden denize doğru giden araba tekerleklerinin izlerinin görüldüğünü ve bu malumatların Abbaskulu Ağa Bakühanov'a ait eserlerde geçtiğini belirtmiştir. Kılman İlkin, Bakü Şehri'nin içinde Hacı Baba Hacı Ağahüseyn Oğlu adında bir ev sahibi kendi avlusunda kuyu kazdığı zaman denizin şimdiki seviyesinin altında, yeraltında taşla döşenmiş bir yola rastladığını Abbaskulu Ağa Bakühanov'un eserine dayandırmıştır. Bütün bu bilgilerden anlaşıyor ki Hazar Denizi'nin seviyesi yükseldiğinde birçok yerleşim yeri sular altında kalmıştır. Rivayetler göre günümüzde Bakü'nün bir ilçesi olan Sebail isimli şehir bu dönemde bütünüyle su altında kalmıştı.¹³²

Bakü kelimesi ve Hezri* isimli rüzgâr birbiriyle özdeşleşmiş iki kavramdır. Bakü Şehri'nin kuruluşundan beri bu iki kavramı birbirinden ayrı tahayyül etmek mümkün değildir. Eski Bakülüler bir adamın hakiki Bakülü olup olmadığını öğrenmek için

* Verst: Bir Rus uzunluk ölçü birimidir.

¹³⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8-9.

¹³¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8-9.

¹³² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8-9.

* Hezri: Hazar Denizi'nin kuzeyinden Bakü'ye doğru esen soğuk ve sert rüzgârın yerel adı.

ona şu şekilde bir soru sorarlardı: “*Bakü’de kış ne vakit olur?*”¹³³ Eğer adam hemen “*Hezri estiği zaman*”¹³⁴ diye cevap verirse, onun Bakülü olduğu anlaşılırdı ve ondan şüphe edilmezdi. Hezri esmeye başladığında en az bir hafta devam eder ve yaşamı ciddi olarak etkilerdi. Nitekim yaz aylarında dahi esmeye başladığında insanlar sıcak kıyafetler giymeye mecbur kalırlar, kış aylarında estiğinde ise nüfuz etmediği yer kalmaz her deliğe sokulurdu.¹³⁵

Kılman İlkin Musayev, Milattan sonra V. ve VI. yüzyıllara ait belgelerde Bakü ve çevresindeki bölge için, “Bakavan” ve “Ateş-i Bakuvan” isimlerinin kullanıldığını yazmıştır. Kılman İlkin ‘e göre, “Baku”, “Bakuh” ve “Bakuye” isimlerine ilk defa Arap tarihçilerinin eserlerinde rastlanmıştır.¹³⁶ Daha sonraki dönemlerde Avrupa ve Rus kaynaklarında Bakü ve çevresi için “Vaka”, “Vasi” ve “Vashi” gibi ifadeler kullanılmıştır.¹³⁷ İran belgelerinde ise “Badkube” olarak kaydedilmiştir.¹³⁸ Tarihçilerin fikrine göre, bazı tarihlerde Kadim Bakü veya Bakü kabilelerinin adları kaynaklara, Arapça cem edatı olan ‘an’ eki ilave edilerek “Bakuan” veya “Bakavan” şeklinde alınmıştır. Bazı devirlerde ise ‘an’ eki ‘ye’ ile değiştirilerek “Bakiye” ve “Bakuye” olarak kitaptan kitaba geçmiştir. Bu bilgilere göre Bakü Şehri kabile ile adlandırılması ihtimal olunur.¹³⁹

Kılman İlkin Musayev’in görüşlerinin dışında, Bakü kelimesinin etimolojisi ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden biri de İngiliz Arkeolog Sir William Flinders Petrie’ye aittir. İngiliz arkeolog, Milattan önce 2. Bin yılda “Mısır Ölüler Kitabı”nda yazılan “Yükselen Güneş Bakhou Dağı” anlamına gelen “Bakhay” kelimelerinin Bakü’ye atıfta bulunduğunu iddia etmiştir.¹⁴⁰

Tarihte ilk kez X. yüzyıl İslam Coğrafyacılarının eserlerinde Bakü Şehri için “Bâkû”, “Bâkûh”, “Bâkuh” ve “Bâkûye” isimlerinin kullanıldığına rastlanmaktadır. Çeşitli kaynaklarda Bakü isminin aslında Farsça “Bâdkûbe” olduğu ve “rüzgârın dövdüğü yer” anlamına gelmekte ise de bu fikir ilim adamları tarafından kabul

¹³³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8.

¹³⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8.

¹³⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8; *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 4.

¹³⁶ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹³⁷ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹³⁸ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹³⁹ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹⁴⁰ <http://www.window2baku.com/eng/9002toponimbaku.htm> (Erişim tarihi:02.09.2020)

görmemiştir.¹⁴¹ Zeki Velidi Togan’a göre, Bakü Şehri’nin adı ilk defa X. yüzyıl müelliflerinin eserlerinde geçmektedir. Bu kaynaklarda Bakü Şehri’ndeki petrol hakkında bilgi verilirken, bölge için “Bakuh”, “Baku”, “Bakeh” ve “Bakuye” şeklinde isimler kullanılmıştır.¹⁴²

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti ve en önemli şehirlerinden birisi olan Bakü, kuzeyde Derbend geçidi, doğuda Hazar Denizi, güneyde Mugan arazileri ve batıda ise Şamahı Şehri ile çevrilidir. Apşeron yarımadasının güneyinde kara ile birleştiği yerde Zığ ile Bayıl burunlarının meydana geldiği koy üzerinde 40° 21’ kuzey enlemi ve 48° 20’ doğu boylamı üzerinde yer alan doğal bir liman şehridir.¹⁴³

Özetle denilebilir ki, Bakü Şehri kadim bir şehirdir. Şehrin hangi asırda inşa edildiği kesin belli değildir. Bakü’de ve çevresindeki yerleşim yerlerinde arkeologların yaptıkları kazılar neticesinde bulunan tarihi eserler, çanak çömlekler, taş sandıklardan çıkan insan kemikleri ve sikkelerden malum olunur ki, Bakü Şehri’nin tarihi Milattan önceye dayanır.¹⁴⁴ Bu nedenle Bakü kadim ve antik bir kenttir.

2.2. Bakü Şehrini Siyasi Tarihi

Kılman İlkin Musayev’in birçok eserinde belirtilenlere göre Bakü Şehri’nin tarihi çok eski dönemlere kadar uzanır. Apşeron bölgesinde yapılan kazılar sonucunda bulunmuş arkeolojik kalıntılar, bu bölgenin çok eski bir yerleşim yeri olduğunu ispatlıyor.¹⁴⁵ Şehrin en yüksek tepelerinin birinde bulunan Şirvanşahlar Sarayı’nda yapılan kazılar neticesinde VIII. yüzyıla ait madeni paralara rastlanması, Bakü’nün ticaret ve liman şehri olduğunu kanıtlıyor.¹⁴⁶ Kılman İlkin Musayev, Sara Aşurbeyli’ye dayanarak Bakü Şehri’nin VIII. yüzyıldan itibaren feodal bir kent olduğunu ifade etmiştir. Bu bilgiler neticesinde Bakü’nün 12 asırlık siyasi tarihinin olduğu söylenebilir.¹⁴⁷

¹⁴¹ Davut Dursun, *Bakü*, TDV İslam Ansiklopedisi, C:4, İstanbul, 1991, 550-551.

¹⁴² Ahmed Zeki Velidi, *Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası*, Tahsil Yayınları, Bakü, 2009, 26.

¹⁴³ Abdulhalik Bakır, Feridun Şenol, “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrini Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2020, 89-90.

¹⁴⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 61-62.

¹⁴⁵ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 3.

¹⁴⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 8.

¹⁴⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 9.

Bakü Şehri'nin coğrafik konumu ve yer altı kaynakları, şehrin siyasi geçmişini şekillendirecek düzeyde etkilemiştir. Şehrin doğu, batı ve kuzey bölgelerinden önemli ticaret yollarının geçmesi ve bu yolların elverişli olmaları farklı devletlerin bu bölgeye hükmetme iştahı oluşturmuştu.¹⁴⁸

VII. Yüzyılın 30'lu yıllarında Arap orduları İran Coğrafyası'nın büyük şehirlerini işgal ettikten sonra Azerbaycan topraklarına doğru harekete geçer ve büyük bir bölge Arapların kontrolüne geçer. Şirvanşahlar vergiye bağlanır. Şirvan Bakü petrol, tuz ve diğer madenlerden dolayı sürekli gözetimde tutulur. Derbent'teki Arap ordusunun ihtiyaçları Bakü nefti vasıtasıyla karşılanıyordu. Bu dönemde Bakü nefti savaş maksatları için de kullanılıyordu. Bu işgal sonrasında Araplara karşı 748 yılında başlatılan en büyük isyan günümüzde ilçe olan Beylekan'da olmuştu. İsyan Abbasiler tarafından bastırılmış ve Beylekan Kalesi darmadağın edilerek kontrol altına alınmıştı.¹⁴⁹

808 yılında Erdebil bölgesinde Savalan Dağları'nın eteklerinde baş gösteren Babek Hareketi 30 yıl boyunca Abbasi Hilafetine zor durumda bırakmıştır. Hürremiler 819 ile 827 yılları arasındaki süre boyunca Arapların 6 ordusunu yok etmişlerdir.¹⁵⁰

Babek, Abbasi Halifeleri Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dini-siyasi mahiyetteki hareketin lideriydi. Babek'in isyanını bastırmak için Abbasi Halifeleri tarafından birçok komutan ve binlerce asker görevlendirilmişti. Fakat bu mücadele yıllarca devam etmişti. En sonda Halife Mu'tasım, yirmi yıldan beri devam etmekte olan ve artık devleti tehdit etmeye başlayan Bâbek isyanını bastırmak için, kendisinin Mısır valiliği sırasında yanında bulundurduğu, askerî bilgi ve kudretine şahit olduğu Türk asıllı kumandanı Afşin'i görevlendirdi. Halife Mu'tasım, Afşin'e destek olması için yine Türk asıllı Boğa el-Kebîr'i bölgeye gönderdi. Uzun süren çabalar sonucunda Babek yakalanarak, 4 Ocak

¹⁴⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 10.

¹⁴⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 10-11.

¹⁵⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 11.

838 tarihinde halifenin ve halkın huzurunda önce kol ve bacakları kestirilerek idam ettirilir.¹⁵¹

IX-X. Yüzyıllarda birçok isyan ve kıyamlar bölgede Abbasiler Hilafeti'nin kudretini zayıflatmıştı. Birçok yerde feodal yönetim ortaya çıkmış ve Abbasi idaresinden kurtulma hareketleri yaşanmıştı. X. Asırda Kura Nehri'nden Derbent Şehri'ne kadar olan toprak artık Abbasilerin yönetiminden çıkıp Şirvanşahlar'ın eline geçmişti.¹⁵²

Yunanlıların tarihte Bakü Şehri'nde yaşadıkları ile ilgili bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu iddianın dayanak noktası ise Bakü'ye yakın bir yerde Hazar Denizi'nin sularının altında kalan yerleşim yerinin “Yunan Şehri” olduğuydu. Bu şehir Bakü-Salyan yoluna yaklaşık 50 verst uzaklıktadır. 6 ile 7 metre arası bir derinlikte olan bu antik kent yaklaşık 100 yıl önce Bakü'den Salyan'a giden bir geminin kaptanı tarafından keşfedilmişti. Daha sonra denizciler Bakü'nün güneyinde Bendovan Burnu'nda eski bir şehrin kalıntılarına rast gelmişlerdi. Ayrıca Bakü'nün Buzovna ve Merdekan köylerinin kabristanlarında mezar taşlarının üstlerinde Yunanca yazılar bulunmuştu. Bu bulgular Yunanlıların Bakü'de yaşadıklarını söylemek için yeterli değildir. Rus Akademisyeni Ivan Gubkin'e göre Makedonyalı Büyük İskender, Bakü'yü fethetmek için bölgeye ordularıyla gelmişti. Kılman İlkin ise bu bilginin yanlış olduğunu ve tarihteki malumatlara göre Makedonyalı İskender'in Bakü'ye gelmediğini belirtmiştir. Mezar taşları üzerindeki Yunanca yazıların temelinde ise İranlıların tarihte Roma ve Yunanlılar ile yaptıkları savaşlarda esir aldıkları Yunan askerlerini mesleklerine ve sanatkârlıklarına göre ülkenin çeşitli yerlerine yerleştirmeleri vardır. Taşların ve kayaların üzerine yazılan yazılar da şüphesiz bunlar tarafından işlenmiştir.¹⁵³

XI. Yüzyıldan itibaren göçebe Selçuklu Türkleri şarka doğru hareket etmeye başlarken, 1054 yılında Azerbaycan'a ulaşırlar. Büyük Selçuklu Sultanı I. Melikşah Azerbaycan'ın kuzey eyaletlerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek için Gence Şehri'ni ele geçirir. I. Melikşah Daha sonra Şirvanşah Hükümdarı I. Feriburz'u kendine tabi ettirerek yıllık 40.000 dinar vergi ödemesini sağlar. Büyük Selçuklu

¹⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Bâbek, TDV İslam Ansiklopesi*, IV, İstanbul, 1991, 376-377.

¹⁵² Musayev, *Bakü ve Bakülülür*, 11.

¹⁵³ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 5.

Sultanı Azerbaycan topraklarını yakın adamlarına paylaştırmaya başlar. Bu toprakları ele geçiren beyler halktan topladıkları vergilerin bir kısmını devlet hazinesine vermeye mecbur idiler. Bu beyler ayrıca gerekirse sultana asker vermek zorundaydılar. Sonuçta bütün bu maddi ağırlıklar Bakü esnafları, köylüleri ve Şirvan köylülerine yükleniyordu.¹⁵⁴

2.2.1. Şirvanşahlar Dönemi

Şirvanşahlar Devletinde I. Feriburzu'dan sonra tahta I. Manuçehr, daha sonra ise II. Manuçehr çıkmıştı. 1149 ile 1243 yılları arasında Kesraniler Hanedanlığını II. Manuçehr'ın oğlu I. Ahsitan idare etmiştir. Şirvanşahlar, I. Ahsitan devrinde siyasi ve iktisadi cihette hızlı bir yükselişe geçmişlerdi. Bu tarihlerde yakın doğu devletleri Şirvanşahlar'ı müstakil bir devlet olarak tanımışlardı. Bu döneme kadar Hazar Denizi'nde az sayıda gemiye sahip olan Şirvanşahlar, donanması güçlü bir devlet haline dönüşmüşlerdi. Şirvanşahlar Büyük Selçukluların esaretinden kurtulmak için amacıyla Gürcistan Hükümdarı ile komşuluk ilişkilerini geliştirmek politikasını uygulamaya koydular. Gürcistan Kralı IV David, Selçuklulara güçlü bir orduyla çıkmak için Kuzey Kafkasya göçebelerini kullanmaya karar verir. Kral IV. David bu maksatla Kıpçaklar'ın başkomutanının kızıyla evlenir. Gürcistan ile Kıpçakların arasında yapılan bu ilişkiler neticesinde 45.000 Kıpçak askeri Gürcistan'a götürülür. IV. David ordusunu güçlendirdikten sonra Selçuklulara vergi vermeyi reddeder. Hatta Tiflis'i işgal ederek Selçukluların elinden alır. Bir müddet sonra Selçuklu Sultanı Mahmud Şirvan'a doğru ilerleyerek Şamahı Şehri'ni ele geçirerek II. Manuçehr'i esir düşürür. Bunu öğrenen IV. David Şirvanşahlara yardım ederek Selçukluları bölgeden çıkarır. Bundan sonra Gürcistanlılar ile Şirvanşahlılar arasındaki dostluk kuvvetlenir. Hatta II. Manuçehr David'in kızıyla evlenir. Daha sonra 1123 yılında Şamahı yakınlarında Selçuklular ile yapılan savaşlardan sonra Şirvanşahlar, bölgeyi Selçuklulardan tamamen devr alır.¹⁵⁵

Kılman İlkin Musayev'e göre Şamahı'dan sonra Şirvanşahların ikinci büyük şehri Bakü idi. Bakü'nün içeri şehrinin etrafına çekilmiş ilk surlar II. Manuçehr döneminde inşa edilmiştir. Kent duvarlarından birinin yapımı ve onarımı zamanında

¹⁵⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 13.

¹⁵⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 14.

hazırlanmış kufi yazıları bunu kanıtlıyor. Taşta yazılanlara göre yapılan bu duvarlar 1120 ile 1160 yılları arasında Şirvanşah II. Manučeher tarafından yaptırılmıştır. Şehrin ikinci ve daha alçak olan duvarları ise sonraki devirlere aittir.¹⁵⁶

Kılman İlkin Musayev'e göre, 1191 Yılında Azerbaycan İldenizliler Hükümdarı Kızıl Arslan Şamahı'yı zabt edince, Şirvanşah I. Ahsitan Şirvanşahların payitahtını Bakü'ye taşır.¹⁵⁷ Bunun dışında, 1192 yılındaki depremde Şirvanşahların Payitahtı Şamahı'da büyük tahribat olduğu, böylece XV. yüzyılın başında Bakü'nün, Şirvanşahlar'ın yeni başkenti olduğu da çeşitli kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁸ Bakü Kalesi'nin içinde ve dışında yaşayan insanlar arasındaki bağlantı sadece iki kapı aracılığıyla sağlanıyordu. Bu kapılardan biri kuzey tarafında olup, "Şamahı Kapısı" olarak adlandırılmıştı. "Salyan Kapısı" dağlar tarafında olduğu için bazen "Dağlık Kapısı" olarak da bilinirdi. Şirvanşah I. Halilullah döneminde şehrin iç kısımlarında inşaat çalışmaları hız kazanmıştı. Şehrin en yüksek bir bölgesinde, tepenin üstüne Şirvanşah Sarayı inşa ettirildi. Şehir merkezinde bir divan, bir derviş türbesi, bir mescit ve bir de hamam mevcuttu. Saray dört taraftan duvar ile örülmüştü.¹⁵⁹

Kılman İlkin'e göre, Alman Seyyahı Engelbert Kempfer, Şirvanşah Sarayı'nı ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. 1683 Yılında Bakü'de bulunmuş olan Alman Seyyahı Engelbert Kempfer, Şirvanşah Sarayına hayranlığını şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Şehrin yukarı tarafında öyle güzel bir saray vardır ki, Şah Sarayı olarak adlandırılır. Kayanın üzerine yapılmış olan bu saray çok azametli olarak görünüyor. Sarayın kapısının üzerine birbirine bakan karşılıklı duran iki aslan figürü işlenmiştir. Bu aslanların kafalarının üstlerine de bir hayvan başı işlenmiştir, deve başına benziyor.*"¹⁶⁰ Kempfer'in tasvir ettiği şekiller halen şehrin kuzey kapısının üzerinde bulunuyor. Lakin Kempfer aslanların başlarının üzerindeki şekli deve başına benzetmesi konusunda yanılmıştı. Bu şekildeki boğa kafası kabartmaları Bayıl Koyu'nda bulunan kayaların üzerinde de bulunuyordu. Yine günümüzde şehrin Ostrovski (eski adı: Vezirov) Sokağı'nın 59 Numaralı eski bir evin önünden

¹⁵⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 14.

¹⁵⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 14.

¹⁵⁸ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, TDV İslam Asiklopedisi, XXXIX, İstanbul, 2010, 2011-2013.

¹⁵⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15.

¹⁶⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15.

geçerseniz kapısının üstünde olduğunu fark edebilirsiniz. Bundan anlaşılan odur ki, iki aslan arasında öküz başı vaktinde Şirvanşahların arması olmuştur.¹⁶¹

Yine Kempfer'in ifadelerine göre Bakü Şehri dikdörtgen şekline benziyor. Fakat bir tarafı daha uzundur. Her tarafı bin adım veyahut daha fazla olabilir. Şehrin bir tarafı limandır. Bir yönü de denize bakıyor.(Şimdiki A.Aliyev Sokağı tarafı). Geriye kalan diğer tarafları ise kaya gibi sağlam zeminlerde kazılmış hendeklerle kapalıdır. Şehrin etrafında birbirinden yaklaşık on beş adım uzaklıktan olan iki sur bulunuyordu. Duvarlarda çok sayıda yarım daire şeklinde kule vardır. Duvarların üst kısımları dişli olup tırtıklıdır. Kuzey tarafındaki kapının yüzeyi demir ile kaplıdır.¹⁶²

Kılman İlkin, Kempfer'den hayli sonra 1824 yılında Bakü'ye giden, Kazan Şehri'nden Prof. İ. Berezin'in yazdıklarının Kempfer'in tasvirlerini tasdikleyen ifadeler olduğunu belirtmiştir. Berezin, Bakü Kalesi'nin çevresinin iki tane sur ile çevrili olduğunu belirtmiş, deniz tarafında ise tek bir sıra duvarın olduğunu tespit etmiştir.¹⁶³ Kılman İlkin, Berezin'in Bakü Kalesi'ni ve kale kapılarını şu şekilde tasvir ettiğini kaleme almıştır: *Bu tarafta yükseltilmiş bir köprü ile şehir iyi korunuyordu. Güneybatı tarafta ise şehrin etrafında tepeler yükselir. Bakü Kalesi'ni karadan koruyan, bekçi tabyaları bulunan iki kapısı vardır. Kuzeydoğuda şehre girdiğim "Şamahı Kapısı" ve güneybatı tarafta "Dağlık Kapısı" bulunur. Ben "Dağlık Kapısı"ndan geçip kabristanlığa gitmiştim. Deniz tarafında ise birkaç küçük giriş vardı.*¹⁶⁴ Berezin'in "Dağlık Kapısı" olarak söylemiş olduğu kapı, "Salyan Kapısı'dır." Bu kapı, geçmiş devrim bahçesine açılan kapıdır. O zamanda bu kapı geçmiş Öncüler Sarayının göz hastanesinin yerleştiği kabristanlığa açılıyordu. Bu bilgiler göre Berezin kesin olarak bu kapıdan geçebilmiştir. Şamahı ve Salyan kapıları içeri taraftan sur boyunca devam eden yol ile birleşmişti. Bu yolda piyadeler ve arabalar hareket ediyordu. Bu yol şimdiki Sabir Caddesi'dir. Duvarlar her iki taraftan denize iniyordu. Lakin sahilde yalnız içteki uzun boylu kale duvarı sahil tarafından şehri çevreliyordu. İkinci alçak duvar ise sahilden denizin içlerine doğru

¹⁶¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15.

¹⁶² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15.

¹⁶³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15.

¹⁶⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15.

uzanıyordu. Böylece kale, deniz tarafından yalnız bir tane sur ile kapatılmıştı. Bu surdan sahile açılan üç kapı vardı.¹⁶⁵

XII. Yüzyılda Şirvanşahlar artık Bakü Limanı'nda büyük savaş donanmalarına sahiptiler. I. Axsitan, IV. David ile ve daha sonra ise Gürcü Şahı III. Georgi ile siyasi ilişkilerini devam ettirdi. Bu siyasi ilişkilerin neticesinde I. Axsitan Gürcülerden aldığı desteklerle, Derbent tarafından Şirvanşahlar'a hücum eden göçebe Kıpçakları yenmiş ve Kıpçakları püskürtmüştür. Axsitan 1175 Yılında Bakü yakınlarında, tahminen Merdekan ve Şüvelan tarafında 73 gemi ile hücumu geçen Rus hareketinin karşısına çıkmış ve Rusları geri püskürtmüştür.¹⁶⁶

Azerbaycan'ın Gence, Berde, Beylekan ve Şamahı şehirlerinde olduğu gibi, Bakü'de de toplumsal hayatta, ticarete ve esnafılıkta ustalık ve profesyonellik oldukça gelişmişti. Burada keten, ipek ve yün kumaşlar, demirden ürünler hazırlanır ve Azerbaycan'dan geçen doğunun ve Avrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren kervan yolları ve deniz vasıtasıyla başka ülkelere ihraç edilirdi. Şehirde dokumacı, demirci, ressam, marangoz, kunduracı, tabakçı, çömlekçi ve terzi yaşırdı. Şirvanşahlar devrinde şehirleri, şah tarafından tayin edilmiş Emir'ler idare ediyordu. Aslında Emir'ler büyük feodallerdi. Bu feodaller şehirde mescit ve başak binalar yaptırırken, şehir dışında ise özellikle Hazar Denizi kenarlarında muhafazaları kuvvetli kaleler inşa ettirirlerdi. Günümüzde bazı binaların taşlarının üstlerinde Emir'ler hakkında yazdığımız bilgiler ve bazı Emir'lerin isimleri hâlen mevcuttur. Emir'lerin yönettiği şehirlerin dışındaki diğer şehirlerin de önemli vazifeler ile yetkilendirilmiş yöneticileri vardı. Şirvanşahlar bu memurlara makam itibarıyla yüksek isimler vermişlerdi. Örneğin bu isimlerden biri "Sedr" idi. "Sedr" başkan anlamına geliyor. Sedr'lar genellikle devletin üst düzey yetkililerine yakınlıklarıyla bilinirdi. Hatta bazıları büyük feodallerdi. Bunlar vakıf işlerinden de sorumluydular. Ayrıca cami yaptırma hakları da vardı. Dönem itibarıyla cami ve mescit inşa ettirme hakkı çoğunlukla devletin üst düzey yöneticilerine aitti. Örneğin, Bakü'de 1308 ile 1309 yıllarında yapılmış olan Giley Mescidi'nin kitabesinde Sedr Ebubekir Oğlu Amineddin'in adına rastlamak mümkündür. Yine başka bir yönetici ismi olan reis idi. Reis esnaf ve tüccarların başkanlarının başlarında görev yapan kişiydi. Ordunun

¹⁶⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 15-16.

¹⁶⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 16.

başkomutanına ise süpehsalar adı verilirdi. Süpehsalar da büyük feodaller arasında seçilirdi. Süpehsalar kentin güvenliği için askeri kaleler inşa ettirebiliyorlardı. Örneğin Merdekan'daki XIII. Yüzyıla ait Dairesel Anıt Kalesi'ni Süpehsalar Kekli Oğlu İshak yaptırmıştır. Şirvanşahlar Devleti'nde askeri mevkideki en üst yetkili Süpehsalar idi.¹⁶⁷

2.2.2. Safevi Dönemi

Şirvanşah I. Halilullah'ın oğlu Ferruh Yasar döneminde Safeviler, Şirvanşahları yenerek, ülkeyi kendi yönetimlerine bağladılar. Daha önce Safeviyye Tarikatı'nın lideri Şeyh Cüneyt, 1460 yılında Şirvanşahlar Devleti'nin topraklarına saldırdı. Fakat yapılan savaşta Şeyh Cüneyt yenilerek Şirvanşah I. Halilullah tarafından öldürüldü.¹⁶⁸ Bu olaydan yaklaşık yirmi yıl sonra Şeyh Cüneyt'in oğlu Şeyh Haydar da tekrar Şirvanşahlar Devleti'nin topraklarına saldırdı. Akkayunlulardan destek alan Şirvanşah Ferruh Yasar, Şeyh Haydarı savaşta bertaraf etti. Azerbaycan'ın bütün topraklarını hâkimiyetine katmak isteyen Şah İsmail, babasının ve dedesinin intikamını da almayı unutmamıştı. 1500 yılında Gülüstan yakınlarında Ferruh Yasar ordusu ile Şah İsmail'in Kızılbaşları arasında yapılan savaşta Ferruh Yasar 'ın ordusu mağlup oldu ve Ferruh Yasar öldürüldü. Daha sonra Şah İsmail, Şirvanşahlar'ın şehir ve kalelerini zapt ederek, birçok ganimet ele geçirdi. 1501 Yılında ise Kızılbaşlar Bakü'yü istila etmek için harekete geçtiler.¹⁶⁹

İlkbahar mevsiminin güzel günlerinden birinde yapılacak Bakü işgali için Şah İsmail, iki tane yetenekli komutanını görevlendirdi. Bu komutanlar Muhammed Bey Ustaclu ve İlyas Bey Hunuslu'ydu. Komutanlar ve birlikleri Bakü surlarına vardıklarında beklenmedik bir durumla karşılaştılar ve çok şaşırarak donakaldılar. Çünkü şehrin çevresinde kalın surlar boyunca derin hendekler ve bu hendeklerin ön taraflarında da demir kapılar ile siperlenmiş bir savunma sistemi oluşturulmuştu. Böyle sağlam korumalı bir kaleyi almak çok zor olacağından her iki komutanı da bir telaş sarmıştı. Şah İsmail ise kalenin acele alınması istiyordu. Ferruh Yasar, daha önceden Mahmudabad, Salyan ve Bakü'ün idaresini damadı Gazi Bey'e vermişti. Şah I. İsmail'in ordusu Bakü'ye yaklaştığında Gazi Bey tesadüfî olarak Bakü

¹⁶⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 16.

¹⁶⁸ Tahsin Yazıcı, *Cüneyd-i Safevî, TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 1993, 123-124.

¹⁶⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 16-17.

Şehri’nde değildi. Lakin Gazi Bey’in kalede olmaması Bakü ahalisini zerre kadar etkilememişti. Şehir halkı ve askerleri kalenin sağlamlılığına güvenerek kaleyi kahramanca savundular. Bu esnada kalede yeterli silah ve yiyecek de mevcuttu. Kale Komutanının kalede olmadığını düşmanın öğrenmemesi için Gazi Bey’in karısı şehir savunmasını bizzat kendisi yönetiyordu. Düşmanın birbiri ardınca kaleye saldırıları hiçbir netice vermedi. Bakü halkının, şehri kahramanca savunmaya devam ettiklerini gören Safeviler, kaleye elçi gönderdiler. Gazi Bey’in karısı, elçiye saray dışında kale duvarlarının yanında kabul etti. Kaleyi savunan bu mert kadın ile elçi arasında konuşma yapılmıştı. Elçi, Şah I. İsmail’in fermanını Gazi Bey’in eşine bildirerek teslim olmalarını istemişti. Lakin teslim olmayı reddeden kadın, kale etrafında toplanmış savunmacılara emrederek, elçinin kafasını vurdurur.¹⁷⁰

Elçinin akıbeti sonrasında Şah I. İsmail’in komutanları kaleye tekrar katı bir şekilde saldırırlar. Ancak bu hücum da netice vermedi. Bu kez şehrin darğası, kaleyi teslim etmeyi maslahat olarak düşünüp, kale komutanını ikna etmeye çalışır. Böyle bir gaflette bulunan darğananın başı da bedeninden koparılır. Şah I. İsmail kalenin alınmadığını haber aldığı anda, yardım için yeni kuvvetler gönderir. Yine bir sonuç çıkmadığını anlayınca kendisi Bakü’ye gelmeye mecbur olur. Şah I. İsmail’in rehberliğinde Kızılbaş askerler, kale duvarlarının altından gece gündüz lağım kazmaya başlarlar. Kale duvarlarının bir tarafı yıkılır. Bunun sonucunda kale halkı teslim olma kararını alır. Şehrin görkemli ve aksakallı sakinlerinden yetmiş kişi, kefeni andıracak beyaz elbise giymiş, kılıçları boyunlarında asılı ve Kuran-ı Kerim ellerinde oldukları bir vaziyette Şah I. İsmail’in yanına gelirler. Kılman İlkin Musayev, tarihçilerin yazdıklarına dayanarak, Şah I. İsmail’in bu kişileri öldürmediğini ifade etmiştir. Şah I. İsmail bu şahısların canlarının karşılığında bin tümen parayı bedel olarak alır. Fakat Şah I. İsmail öfkesini bununla soğutamaz. Şah I. İsmail, babasını öldüren Şirvanşah I. Halilulla’nın kemiklerini Şirvanşah Türbesi’nden çıkartarak yaktırmayı emreder. Aynı yıl Safevi birlikleri Şirvan’dan ayrılırlar.¹⁷¹

Safevilerin, Şirvanşah Bölgesi üzerindeki zaferine rağmen Şirvanşahlılar bu yenilgiyi kabullenememişlerdi. Özellikle Ferruh Yasar’ın oğlu Şirvanşah Şeyh Şah,

¹⁷⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 17.

¹⁷¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 17-18.

alenen Safevilerin boyunduruğu altında olmak istemiyordu. Bu nedenle daha sonraki dönemlerde Şah İsmail, bu topraklara birçok defa seferler düzenlemişti. Bu seferlerin biri de 1519 yılında yapılmıştı. Şirvanşahlar bu yılda Safeviler'e karşı kesin bir galibiyet azmi göstermeye çalıştılar. Fakat Safeviler'in üstün birliklerine karşı pek de bir şey yapamadı ve teslim oldular. Safeviler'in her seferinde kazanmış oldukları zaferlerine rağmen, Şirvanşahlar bağımsızlık düşüncelerini kaybetmemişlerdi.¹⁷²

1524 yılında Şah I. İsmail ölür, yerine tahta Şah I. Tahmasib geçer. Şah I. Tahmasib devrinde Safeviler daha önceki dönemde sahip olduğu büyük gücünü koruyamaz. Bunun temel sebeplerinden biri de göçebe Kürt kabilelerinin merkezi yönetime tabi olmaktan imtina etmek istemeleriydi. Şirvanşahlar da bu durumu fırsat bilerek kendi konumlarını kuvvetlendirmeye çalıştılar. Şirvanşah II. Halilullah'tan sonra tahta onun kardeşi Şahruh geçiyor. Şahruh'un çok genç olmasından istifade eden saray asilleri, yönetimi kendi ellerine geçirmiştiler. Bu durum sonrasında ülkede talan başladı. Bu da halkın büyük tepkisine sebep olmuş ve Şirvan Bölgesi'nde isyanlar başlamıştı. Şah I. Tahmasib bu fırsatı değerlendirerek 20 bin kişilik bir askeri kuvvetle Şirvanşahlılar üzerine baskın yapar. Dört aylık muhasaradan sonra Şahruh'un yerleştiği kale işgal edilir. Şahruh esir edilerek Tebriz'e gönderilir. 1540 yılında Şirvanşahların son şahı Şahruh, Tebriz Hapishanesi'nde gizlice katledilir. Böylece Şah I. Tahmasib Şirvanşah Sülalesini tamamıyla yok ederek Şirvan Bölgesi'ni Safeviler'in bir eyaleti haline dönüştürür. Şirvan varlıklarının büyük toprakları ve arazi sahaları Safevi beylerine paylaştırılır. Bu dönem boyunca Şirvan'ın idaresi Safevi varisi beylerbeyine bırakıldı. Şah I. Tahmasib 1541 yılında Gazi Han Tekeli'yi Bakü'ye yönetici olarak gönderir. Hiçbir şeyden korkmayan Bakülüler Tekeli'yi şehre almazlar. Gazi Han Tekeli askeri kuvvet kullanarak şehre girer ve yönetimi ele alır.¹⁷³

2.2.3. Osmanlı Dönemi

Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı fethederek doğu sınırlarında güvenli bir bölge oluşturmayı düşünüyordu. Özellikle Hazar Denizi'nin batı sahilleri Kanuni Sultan Süleyman'ın istediği bölgeydi. 1549 yılında Azerbaycan, Sultan

¹⁷² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 18.

¹⁷³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 18.

Süleyman'ın ilgi alanında olan bir yerdi. Bu ilginin oluşmasında Osmanlı Devleti'ne karşı sempati duyan, bölgenin yerli beylerinden olan Burhan Ali'nin de yardımları etkili olmuştu. Osmanlı Devleti Şamahı bölgesini ele geçirdikten sonra Burhan Ali'nin bu hizmetlerine karşılık O'nu Şirvan Valisi olarak tayin etti.¹⁷⁴ İki yıl sonra Burhan Ali ölünce Şirvan'a yeniden Safeviler hâkim olur. Şirvan halkı, Safeviler'in Burhan Ali'ye olan öfkelerini bildikleri için Burhan Ali'nin cesedini gizlettirirler. Şirvan'ın beylerbeyi Abdullah Han cesedi buldurarak başını kestirir. Bu arada Burhan Ali'nin yakınlarının Bakü'de saklandığı haberi Abdullah Han'a ulaşır. Haberi alan Abdullah Han, gizlenen bu kişilerin yakalanması için bir grup atlı askeri görevlendirir. Uzun bir arama sonucunda aranan şahıslar, Hazar Denizi'nin adalarından birinde bulunur. Bakü'den Şamahı'ya getirilen bu kişiler idam ettirilir. Bu ahvalden sonra Şirvan'da bir sakinlik başlar ve halk rahat bir nefes alır. Fakat bu rahatlık uzun sürmedi.¹⁷⁵

1554 Yılında Türk Ordusu Sinan Bey'in liderliğinde Güney Kafkasya'ya geçerek, Şirvan üzerine yürür. Bu seferde Türk Ordularına Şirvanşahlar neslinden olan Kasım Mirza rehberlik ediyordu. Kasım Mirza, Safeviler'in işgali vaktinde Türkiye'ye sığınmış ve padişahın sarayında yaşamıştı. Türkler bu seferde başarılı olamadılar. Erzak eksikliği ordunun geri dönmesine neden olur. 1555 Yılında Osmanlı Devleti ile Şah I. Tahmasib arasında antlaşma yapılır.¹⁷⁶ Bu antlaşma neticesinde Batı Gürcistan'ın bir kısmı ve Ermenistan'ın batı eyaletleri Osmanlı idaresine bırakılır. Ermenistan ve Gürcistan'ın doğu eyaletleri ve Azerbaycan Safevileri'n elinde kalır. Bu antlaşmadan sonra başlayacak olan, 20 yıla kadar Azerbaycan topraklarında devam eden barış ve huzur ortamı ülkenin, özellikle Bakü'nün sosyal ve ekonomik hayatında yükselişe vesile oldu. Ticaret gelişir, geçici de olsa insanların ekonomik durumu toparlanır. Hususen Abdullah Han'ın Şirvan'da beylerbeyi olduğu zamanlarda Rusya ile ekonomik ilişkiler bir hayli gelişir ve ilerleme kaydeder. Bakü ticaret merkezi olduğundan önemi de artıyor. Hazar Denizi yoluyla yük taşınması yüzde yüz çoğalır, Bakü ile Şamahı arasına kervansaray ve su merkezleri (ovdan) yaptırılır. Barış dönemi olarak kabul edeceğimiz bu yirmi yılda Osmanlı Devleti, askeri alanda ciddi bir yükselişe geçerken, Safeviler için ise bir

¹⁷⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 18-19.

¹⁷⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 19.

¹⁷⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 19.

düşüş ve gerileme dönemi olur. Şah I.Tahmasib'in ölümünden sonra göçebe kavimler ile merkezi hükümet arasındaki çekişmeler daha da gerginleşmişti. Safevi tahtının varisleri arasında sert geçen mücadeleler sürerken, bazı saray adamlarının desteği ile İsmail Mirza, Şah II. İsmail adıyla başa getirilir. Lakin İsmail Mirza'nın hükümdarlığı uzun sürmez. İki yıl sonra bir saray darbesi ile Şah II. İsmail öldürülür. Şah II. İsmail'in yerine Şah I.Tahmasib'in büyük oğlu Kör Muhammed Hudabende tahta geçer.¹⁷⁷

Abbaskulu Ağa Bakühanov, "Gülüstan-ı İrem" isimli kitabında Hudabende'nin siyaseti neticesinde Safevi Devleti'nin daha da zayıfladığını kaydeder. Bakühanov'un yazdıklarına göre, Muhammed Hudabende idare ve iradesi zayıf bir yöneticiydi. Onun devrinde devlet adamları arasındaki birlik de yoktu. En güçlü emirler devleti kendi aralarında bölüştürmüşlerdi. Bütün bunların sonucunda Safevi Devleti içerden sarsılmıştı.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti, Safeviler'in zayıflığından istifade ederek daha önce yapılan antlaşmayı bozup, Mustafa Lala Paşa'nın idaresindeki 100 binlik Türk ordusunu yeniden Güney Kafkasya'ya gönderdi. Meşhur Çıldır savaşlarında Safeviler mağlup edildi. Kılman İlkin, eserinde buradaki savaşı sehven Çaldıran Savaşı olarak belirtmiştir. Zira bilindiği gibi Çaldıran Savaşı daha önceki dönemde 1514 yılında yapılmış bir savaştır. Aslında Kılman İlkin'in bahsettiği bu savaş 1578 yılında yapılan Çıldır Savaşı'dır. Gence, Kebele, Şamahı, Bakü ve başka şehirler ele geçirildi. Bölgeye yeni bir idari sistem getirilerek, paşalıklar ve sancaklar oluşturuldu. Abşeron yarımadası Bakü Şehri ile birlikte ayrı bir sancak oldu. Kılman İlkin, Y. Pahomuv'un "Azerbaycan Sikke Hazineleleri" isimli kitabında o devirde Bakü'de Osmanlı Sultanı adına basılmış sikke numunelerinden bahsedildiğini belirtmiştir. Bir müddet sonra Osmanlı Devleti Bakü, Şamahı ve diğer şehirlerde küçük garnizonlar bırakarak, esas ordularını bölgeden çekti. Safeviler de böyle bir fırsat bekliyorlardı. Türkler geri çekildikleri anda, Muhammed Hudabende'nin oğlu Hamza Mirza komutasındaki Safevi Ordusu öncelikle bölgede kalan az sayıdaki

¹⁷⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 19.

¹⁷⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 19.

Osmanlı birliklerini yenerek ortadan kaldırdı. Akabinde Bakü dâhil birçok şehir Osmanlı yönetiminden alındı. Osman Paşa, Derbent'e geçerek kurtuldu.¹⁷⁹

1584 Yılında Osmanlı'nın vassalı olmuş Muhammed Giray Han, Osman Paşa'nın yardımına yetişti. Bu yardım sayesinde Şamahı, Bakü ve bazı şehirler yeniden Osmanlıların himayesine girdi. Türkleri Şirvan Bölgesi şehirlerinden çıkartmak için Muhammed Hudabende Azerbaycan'a yeni askeri birlikler gönderdi. Safevi komutanları öncelikle Bakü Şehri'ni muhasaraya aldılar. Fakat şehri işgal edemediler. Çünkü Safevi Emirleri arasında ciddi muhalefetler yaşıyordu. Öte taraftan yiyecek eksikliği ordunun geri dönmesine neden oldu.¹⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin egemenliği dönemlerinde Safevi Devleti son derece zor günler geçiriyordu. Özbekler de ülkeyi tehdit etmeye başlamışlardı. Böyle ağır şartların sürdüğü bir devirde Muhammed Hudabende'nin küçük oğlu Şah I. Abbas 1587 yılında tahta çıkar. Şah I. Abbas Safevi tarihinde (harika veya kuyucu yahut mezarıcı) Şah olarak bilinir. Şah I. Abbas on altı yaşında tahta geçmesine rağmen Safevi Devletini, içinde bulunduğu buhrandan kurtarmak için birçok tedbir düşünerek hayata geçirmeyi sağlar. Bu tedbirler ve reformlar sonucunda Safevi Devleti eski kudretli günlerine döner. Şah I. Abbas başkenti Kazvin'den İsfahan'a taşır. Genç hükümdar Şah I. Abbas, Safevilerin kurtuluşunu ve içinde bulunan ağır şartlardan kurtarmanın esas çaresini Osmanlılarla savaşmakta görür. 1590 Yılında Safeviler ile Osmanlılar arasında bir barış antlaşması yapılır. Bu antlaşmanın kararları Safeviler için ağır olur. Çünkü Azerbaycan'ın kuzey ve güney eyaletlerinin çoğu ve Bakü Şehri ile Abşeron Türklerin himayesinde olacak. Türkler Derbent'ten Bakü'ye kadar olan ticaret yollarını kontrol altına almışlardı. Osmanlı Devleti kendisi için, Rus ticaret gemilerinin toplandığı Niyazabat'da hususi ticaret gemileri yaptırmaya başlamıştı. Osmanlı garnizonlarının bulunduğu tüm şehirlerin güvenliği için tedbirler arttırılmış, kale duvarları sağlamlaştırılmıştı. Mustafa Lala Paşa'nın emri ile Bakü'de şehir duvarları tamir edilip düzenlenmişti. Şehrin müdafaası için görevli sayıları arttırılmıştı. Geceleri şehir kapıları sağlam bir şekilde kapatılır, içeriye bir kişi bile alınmazdı.¹⁸¹

¹⁷⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 20.

¹⁸⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 20.

¹⁸¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 20-21

Osmanlıların Hazar Denizi'nin batı bölgelerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırılması Rusları rahatsız etmişti. Ruslar bu rahatsızlık nedeniyle daha önce, Şah Muhammed Hudabende döneminde başlatmış oldukları diplomatik görüşmelere yeniden zaman ayırdılar. Şah I. Abbas, Moskova Çarı'nın yanına elçi göndererek, Osmanlının aleyhine ortak bir savaş başlatmayı teklif etti.¹⁸² Bu ortaklığın karşılığında Şah I. Abbas, Bakü ile Derbent arasındaki Hazar sahillerinin hâkimiyetini, sonsuza kadar Ruslara vereceğini vaat ediyordu. İsveçlerle savaştan daha yeni çıkmış Ruslardan ortaklık talebiyle ilgili herhangi bir ses çıkmayınca, Şah I. Abbas 1606-1607 yıllarında Osmanlı'nın idaresindeki topraklara saldırmaya başladı. Bu sefer ile beraber Bakü, Gence, İrevan ve Şamahı şehirleri Türklerden geri alınarak Safeviler'in himayesine geçti. Bu devirde Bakü halkının büyük bir kısmı Şii Mezhebi'ne mensuptu. Osmanlı idaresi tarihlerinde Sünni Mezhebi, resmi mezhep olarak ilan edilmişti. Bu durum Şiiler için sıkıntı oluşturunuyordu. Bakü'nün Osmanlı'nın elinden çıkmasında Bakülü Şii halkın da etkisi olmuştu. Şehirde 300 civarında Osmanlı askeri vardı. Şah I. Abbas'ın ordusunun Bakü'ye yakınlığı haberini alan bir grup Bakülü, Türklerden kurtulmak için içeri şehirde garnizon aleyhine gizli antlaşmalar yaptılar. Osmanlı Askerleri, Şii örgütleri tarafından birebir cengin zorunlu olarak yapılabileceği içeri şehrin dar sokaklarına kasıtlı olarak çekilir. Bu esnada evlerin damlarından ve pencerelerinden kurşunlarla birer nefer gibi savaşıp Osmanlı askerlerini tek tek öldürüp bütün garnizonu yok etmişlerdi. Daha sonra kılıçlarla bu askerlerin çoğunun kafaları kesilip, şehir kapılarının anahtarları ile birlikte Şah Abbas'a gönderilir. Osmanlı garnizonuna reva görülen bu muamele Şiicilik bayrağı altında planlanmıştı. Şiiler bundan sonra da şehirlerinin işgal durumunda olacağını anlayana kadar, Sünni mezhepli Türkleri kovalamak için Kızılbaşlara sığınmakla zamanlarını geçirmişlerdi. Şah I. Abbas bu komployu düzenleyenlere büyük mükâfatlar vermişti.¹⁸³

Şah I. Abbas Azerbaycan'daki hâkimiyetini güçlendirmek için inşaat işlerini hızlıca genişletti. Bakü Şehir duvarlarını ve kalenin Şamahı Kapısı'nı tamir ettirdi. Birçok kervansaray ve av köşkü yaptırdı. Şah I. Abbas'ın bu bölgede inşa ettirdiği bazı kervansaray ve av köşkleri günümüze kadar kalmıştır. Şah I. Abbas tarih

¹⁸² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 21.

¹⁸³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 21.

boyunca acımasız bir zalim olarak da bilinir. Onun hükümdarlığı dönemlerinde ortaya çıkan isyanlar acımasız bir şekilde bastırılmıştır. Kıyamcılar en ağır şartlarda öldürten Şah I. Abbas, kentleri, obaları yaktırıp, isyan edilen bölgelerin insanlarını doğup büyüdükleri yerlerden zorla çıkartarak sınır dışı ettiriyordu. Azerbaycan'da kendine destek oluşturmak için, İran'ın güneyinden kuzeyine yarı göçer kabileleri yerleştiriyordu. Mugan'a yerleşmiş Şahseven Kabileleri o devirlerde göç ettirilmişti. Bu kabilenin temsilcileri şimdiye kadar Bakü'nün birçok köyünde yaşamışlar. Şahsevenler genellikle hayvancılıkla uğraşırken, ustaca kılıç kullanır, cesur ve korkusuz olmuşlardı. Şah Abbas her zaman bunlara güveniyordu.¹⁸⁴

XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Safevi Devleti yağmacılık faaliyetleri, feodal beylerinin keyfi hareketleri neticesinde çökmeye başlar. Devlet maliye krizi yaşar, hazine boşalır. Hatta Şah Hüseyin zamanında madeni para basılması için gümüş bulunamadığından şahın emri ile sarayın gümüş ve altın kablari eritilir, Safevi atalarının mezarlarından gümüş süslemeler çıkartılır ve hazineye aktarılır. Halkın sosyo-ekonomik durumu ise son derece ağırlaşmıştı. Yıllarca devam eden kuraklık sonucunda ülkenin kuzey ve güney eyaletlerinde açlık başlar ve birçok insan açlıktan ölür.¹⁸⁵

2.2.4. Bakü Hanlığı

Kılman İlkın Musayev eserlerinde Bakü Hanlığı ile ilgili ayrıntılı, kayıt dışı, çarpıcı ve çok önemli bilgilere değinmiştir. Bakü Hanlığı'nın tarihi 18. Yüzyılın ortalarında Mirza Muhammed ile başlar. 1747 Yılında Nadir Şah, Horasan'da kendi yakın adamları tarafından öldürölür. Bu tarihte Bakü'yü Nadir Şah'ın tayin ettiğı Vassal Kalemi idare ediyordu. Halk Vassal Kalemi'nden hiç memnun değildi, her yıl vergileri artırarak insanları zor durumda bırakıyordu.¹⁸⁶ Nadir Şah'ın ölüm haberi Bakü'ye ulaştığında, Dergahkulu Beyin oğlu Mirza Muhammed şehirdeki saygınlığını kullanarak bu fırsatı değerlendirdi.¹⁸⁷ Mirza Muhammed, Nadir Şah'ın Bakü'deki Vassal Kalemmini kovup kendisini Bakü Hanı olarak ilan etti.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 21-22.

¹⁸⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 21-22.

¹⁸⁶ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 11.

¹⁸⁷ Марзия Сабир гызы Искендерова, Бакинское Ханство, “Элм” Баку-1999, 8.

¹⁸⁸ Марзия Сабир гызы Искендерова, Бакинское Ханство, “Элм” Баку-1999, 40.

Mirza Muhammed Han, siyasi hâkimiyetini sağladıktan sonra, Bakü Hanlığı'nın ekonomik olarak yükselişe geçmesi için çeşitli reformlar yapmak istiyordu. Bu dönemde Hazar Denizi'nde Rus tüccarlarının gemileri serbestçe dolaşp ticaretlerini kolaylıkla yapabiliyorlardı. Yine Hint ve Ermeni tacirleri de Astrahan'da bu gemiler aracılığıyla istedikleri istikamette ilerleyebiliyor ve ticaretlerinin yapabiliyorlardı. Bunlara karşın Bakü Hanlığı'nın ticaret ve harb için kullanabileceği büyük ve donanımlı gemileri yoktu. Bu eksikliğin farkında olan Mirze Muhammed Han, Bakü Limanı'nda gemi yapımını başlattı. Bunun da yetersiz olacağını anlayan Mirze Muhammed, ticaret için ve ülke savunmasında kullanılabilecek düzeyde büyük gemilerin temini amacıyla, Avrupa'ya gidip ülkesinin gemi ihtiyaçlarını gidermeyi düşünüyordu. Bakü tüccarlarının mallarının Rus gemileriyle taşınması Bakü Hanlığı ekonomisine pahalıya mal oluyordu. Mirze Muhammed bu vaziyetten oldukça şikâyetçiydi. Rusya'ya gönderilen neft, tuz, ipek ve diğer ürünlerin deniz yoluyla ucuza taşınması için Bakü'nün kendi gemilerinin olması şarttı.¹⁸⁹

Mirza Muhammed, şehre yapılabilecek olası kuşatmaları unutmuyarak bir dizi önlem almıştı. Öncelikle Kalenin bütün duvarlarını tamir ettiren Mirza Muhammed Han, şehrin kuzey ve güney cephelerinde bulunan surların dış bölgelerine yakın mesafede büyük ve derin hendekler oluşturarak içlerini su ile doldurtmuştu. Bu yıllarda Mirza Muhammed'in en çok çekindiği adam, Kuba Hanı Feth Ali Han idi.¹⁹⁰ O devrin hanlıkları içerisinde en güçlü hanlık Kuba Hanlığı kabul görülüyordu. Feth Ali Han Azerbaycan'ın bütün hanlıklarını birleştirip kendi egemenliğine almayı hedefliyordu. Bu amaçla Tebriz'e kadar giden Feth Ali Han, Çariçe II. Katerina'nın tepkisi nedeniyle umduğunu bulamadı. Mirza Muhammed Han ise Feth Ali Han'ın bu tehlikeli hareketine mukabil Bakü Hanlığı'nı koruyabilmek için oğlu Melik Muhammed'i, Feth Ali Han'ın kız kardeşi ile nişanlamak istiyordu. Mirza Muhammed Han bu izdivaç girişimi için Kuba Hanı Feth Ali Han'a elçi gönderdi. Bu nişanlanma teklifinden Feth Ali Han da memnun olmuştu. Çünkü petrolü ve tuzu ile zengin bir ekonomiye sahip olan Bakü Hanlığı ile aynı safta yer almak Kuba Hanlığı'nın siyasi ve ekonomik politikalarına uygun bir

¹⁸⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 37-38.

¹⁹⁰ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 12.

adım olacaktı.¹⁹¹ Bakü Hanı Mirza Muhammed Han'a, Bakü'nün liderliğini yaptığı son yıllarında birçok memur ve halk tarafından "Amiral" olarak da hitap edilmeye başlanmıştı. Kılman İlkin'e göre, bu dönemde Bakü'de bulunmuş yabancı seyyahlardan Lerx, Bakü Hanı Mirza Muhammed'in Langerte'ye gittiğini yazmıştır. Kılman İlkin, Mirza Muhammed'in Langerte'de yaptırdığı gemilerin kontrollerini yapıp kısa sürede döndüğünü ve Mirza Muhammed Han'ın "Amiral" rütbesini almasını da Seyyah Lerx'e istinat etmiştir.¹⁹²

1764 Yılında vefat eden Mirza Muhammed Han'ın yerine oğlu Melik Muhammed Bakü'nün yeni hanı olur. Melik Muhammed çok adil ve merhametli olmakla beraber siyasi iradesi zayıf olduğundan, hakikatte hanlığı karısı Hatice Büke ve Feth Ali Han yönetiyordu denilebilir. Mirza Muhammed Han aynı zamanda Ruslarla dostluk içinde, karşılıklı nezaket kurallarına uygun ilişkiler oluşturmayı düşünen ve bunu önemseyen bir yöneticiydi.¹⁹³

Kuba Hanlığı, özellikle Feth Ali Han devrinde Rusya İmparatorluğu, Dağıstan Feodalleri ve Azerbaycan'ın diğer hanlıkları ile etkili ilişkiler kurarak büyük ilerleme sağladı. Kuba Hanlığı askeri ve siyasi olarak güçlendikten sonra sınırlarını genişletmek için çevre illeri işgal edip kendi egemenliğine alır.¹⁹⁴

Feth Ali Han, Bakü Hanlığı'nı kendi tarafına çekebilmek, Bakü Hanlığı ile siyasi ilişkilerinde olumlu sonuç alabilmek ve gerekli desteği sağlayabilmek için silahlı mücadele yerine farklı bir tutum sergileyerek kız kardeşini dönemin Bakü Hanı Melik Muhammed Han ile evlendirmişti.¹⁹⁵ Nitekim 1774 yılında Dağıstan feodalleri birleşerek Kuba Hanlığı'na saldırırken, sadece Bakü ve Salyan Hanlıkları Kuba Hanlığı'na yardımcı olmuşlardı. Yine bu çatışmalardan fırsat bulan Şirvan Hanı Ağasi Han, Feth Ali Han'a isyan eder. Bu isyan esnasında da Bakü Hanı Melik Muhammed, Kuba Hanlığı ile yaptığı sözleşmeye sadık kalarak kendi askerleriyle isyanı bastırmaya destek olur. Bu süreçte Azerbaycan Hanlıkları birbirleriyle mücadele içine girerek baskınlar ve kale işgalleri düzenlerler. Bu hareketlerin biri de Kaytak Emiri Hamza Muhammed Han'ın, Bakü'ye saldırısıdır. Bakü Hanlığı

¹⁹¹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 12.

¹⁹² Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 12-13.

¹⁹³ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 13.

¹⁹⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 39.

¹⁹⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 39.

idaresinde dönem itibariyle Melik Muhammed Han bulunuyordu. Melik Muhammed Han, şehrin savunmasını eşi ve aynı zamanda Feth Ali Bey'in kız kardeşi olan Hatice Büke ile birlikte yürütüyordu.¹⁹⁶

Bakü Kalesi'nin surlarının çok sağlam olmasından ve Bakü'nün başarılı bir şekilde savunulmasından dolayı, Emir Hamza kuşatmadan vazgeçerek Bakü'nün köylerini talan edip geri dönüyor. Melik Muhammed, zayıf iradeli bir yönetici olduğundan, aslında bu dönemde Bakü Hanlığı Feth Ali ve bacısı tarafından kolaylıkla yönetilebiliyordu. O zamanlarda Bakü Hanlığı ekonomik olarak çok zengindi. Petrol ve tuzdan önemli gelirler elde ediliyordu. Bu cazibedar zenginlik elbette Feth Ali Han'ın dikkatini celbediyordu. Melik Muhammed, Han Feth Ali Han'ın kardeşi ile evlenmeden önce Kuba Hanlığı'na hem vergi veriyordu hem de Dağıstan feodallerinin Kuba Hanlığı'na yapacakları baskınlara karşı askeri yardım vermek durumundaydı. Melik Muhammed Han Hatice Büke ile evlendikten sonra artık Kuba Hanlığı'na vergi vermeyecekti, ancak Feth Ali Han istediği zaman Bakü Hanlığı'ndan ordu temin edebilecekti. Öte taraftan Melik Muhammed, Feth Ali Han'a güveniyorsa da Bakü Kalesi'nin duvarlarını güçlendirmekten geri durmamıştı. Şehrin kuzeybatı tarafındaki bölgeyi, duvar boyunca hendekleri derinleştirerek savunmaya hazırlatmıştı. Kalenin kulelerine yaklaşık kırka tane top yerleştirmişti. Şehrin her daim savunmasına hazır olacak 500'e yakın asker bulunduruluyordu.¹⁹⁷

Feth Ali Han, 1779 yılında Bakü'ye gittiğinde, Karabağ Han'ı İbrahim ile arasındaki ilişkileri sulh ile çözmeyi Melik Muhammed Han'a söyler. Bu barışın sağlanması için de elçi olarak kendi oğulları veya yakın adamlarını göndermezken, Bakü Hanı Melik Muhammed'i elçi olması için ikna eder. Feth Ali Han, İbrahim Han'ın nasıl bir tepki vereceğini kestiremediğinden ve kendi oğulları için endişelendiğinden elçi olarak Melik Muhammed'i seçer. Feth Ali Han bu kuşkuslarında haklı çıkar. Karabağ Hanı İbrahim, Melik Muhammed Han'ı hapse atar ve iki yıl burada tutar. Daha sonra Feth Ali Han müttefikleriyle birlikte 8 bin kişilik bir orduyla Karabağ Hanlığı üzerine çıktığında, İbrahim Han Melik Muhammed'i

¹⁹⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 39-40

¹⁹⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 40-41.

serbest bırakmaya mecbur olur. Melik Muhammed o yıl Necef'i ziyaret eder ve Bağdat yakınlarında ölür.¹⁹⁸

Melik Muhammed Han ölmeden önce Bakü'ye ve ailesine kavuşmuştu, fakat bedenen çok zayıflamış, saçları tamamen ağarmış, zindanda geçirdiği günlerden aşırı derecede etkilenmişti. Bu durumunu da hesaba katarak tahttan feragat ederek yerine oğlu Mirze Muhammed Han Sani'yi (II. Mirze Muhammed Han) Bakü'nün yeni lideri olarak duyurmuştu.¹⁹⁹

1789 Yılında Kuba Hanı Feth Ali Han aniden hastalanır. Gün geçtikçe durumu kötüye giden Feth Ali Han Bakü'ye kardeşi Hatice Büke'nin yanına gider, aynı yılın mart ayında burada ölür.²⁰⁰ Kardeşi ve yeğeni Mirze Muhammed Han Sani tarafından ciddi bir cenaze merasimi düzenlenir. Feth Ali Han'ın oğulları Ahmed ve Şeyh Ali de cenaze töreninde bulunur. Feth Ali Han'ın naaşı, Bibiheybet Mescidi'nin bahçesindeki kabristanlığına defnedilir. Feth Ali Han'ın mezarı yakın zamana kadar buradaydı. Bibiheybet yıkıldığında Feth Ali Han'ın mezar taşı tarih müzesine götürülür.²⁰¹

Feth Ali Han öldükten sonra Bakü Hanlığı içerisinde karışıklıklar patlak verir. Bu iç çatışmanın yaşanmasında, Feth Ali Han'ın oğlu ve Kuba Hanlığı'nın yeni hanı Ahmed Han'ın da etkisi olmuştu. I. Mirza Muhammed Han'ın oğlu Melik Muhammed Han'ın kardeşi Muhammed Kulu Han, Ahmed Han ile anlaşarak II. Mirze Muhammed Han'a komplo hazırlamak ister. Muhammed Kulu Han, kendisine tahta çıkması için yardım etmesi halinde Ahmed Han'a kayda değer çoklukta haraç verecekti. Ahmed Han da bu teklifi kabul ederek öz teyze oğlu ve yeğeni olan II. Mirze Muhammed Han'ı devirmek için ortak planı hazırlar. Ahmed Han ordusunun bir kısmını Salyan üzerine sefere çıkartmak bahanesiyle Bakü'ye yönlendirir. Muhammed Kulu Han da gizlice Bakü'ye gelerek, yakın adamları ile birlikte şehri ele geçirmek için hazırlıklar yapar. Gece yarısı herkes uyuduktan sonra kale kapılarını koruyan nöbetçi askerler etkisiz hale getirilerek, dışarıdaki Ahmed Han'ın birlikleri şehre alınır. Tedbirsiz yakalanan kale garnizonu ile çatışmalar yaşanır.

¹⁹⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 41-42.

¹⁹⁹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 14-15.

²⁰⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 40.

²⁰¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 44.

Muhammed Kulu'nun adamları önceden stratejik noktaları zapt ettiklerinden dolayı çatışmadan galip çıkarlar. Bu girişimden sonra Muhammed Kulu kendisini Bakü Hanı olarak duyurur. Mirze Muhammed Han Sani ise ailesi ile birlikte Kuba'ya sürgün edilir.²⁰² Muhammed Kulu Han'ın Bakü'deki hâkimiyeti uzun sürmez. Çünkü Muhammed Kulu Han, Ahmed Han'a vaat ettiği ödemeyi yapmaz. Bunun üzerine Ahmed Han yeğeni Mirza Muhammed Han Sani'ye karşı Muhammed Kulu ile birlikte yaptığı darbeden pişman olur. Ahmed Han bu sefer de Mirza Muhammed Han Sani'ye ordu vererek Bakü'yü kuşatmasını sağlar. Mirza Muhammed Han Sani, Bakü üzerine harekete geçer ve kalenin duvarlarına dayanır. Bunu gören Muhammed Kulu Han, şehir halkının kendisine ihanet edebileceğini düşünerek, hazinenin ağzını açar ve halka paylaştırıp dağıtır. Halk da bu muamele karşısında şehrin muhafazasında Muhammed Kulu Han'a destek olur. Mirza Muhammed Han Sani ise kuşatmayı kaldırarak Kuba'ya geri döner.²⁰³

1791 Yılında Kuba Hanı Ahmed Han ölünce yerine kardeşi Şeyh Ali tahta geçiyor. Şeyh Ali genç olmasına rağmen ülkeyi ferasetle yönetebiliyordu. Şeyh Ali Han, Bakü'nün gerçek varisinin Mirza Muhammed Han Sani olduğunu düşündüğünden, bunun gerçekleşmesi için Mirza Muhammed Han Sani ile birlikte Bakü üzerine sefere çıkar. Şeyh Ali Han, Bakü'ye yakınlaştığında kaleyi ele geçirebilmek için mutlaka takviye kuvvetlere ihtiyaç olduğunu düşünür.²⁰⁴ Bu maksatla Georgiyevski Bölgesi'nin generali Kudoviç'in karargâhına başvurarak, Bakü'yü alabilmek için yardım gönderilmesini talep eder. Kudoviç'ten cevap gelene kadar Şeyh Ali Han, muhasarayı devam ettirir. General Kudoviç'in emriyle Bakü Körfezi'nde bulunan firkateynden ateş açılmasıyla Şeyh Ali Han'a destek verilir. Birkaç gün sonra Muhammed Kulu Han da Kudoviç'e mektup gönderir. Mektubunda Bakü'nün yasal hâkimi olduğunu ve Şeyh Ali Han'a karşı destek isteğini belirtiyor. Bunun üzerine Kudoviç, Hazar Donanmasının Komutanı Tümgeneral Şişkin'e hanlardan kimin haklı olduğunun tespit edilmesini ve bu problemin, devletin menfaatlerine uygun bir şekilde haledilmesini emreder. Kudoviç'in ikinci emri Bakü Körfezi'ndeki donanma geç ulaştığından, Kaptan Teğmen Moller'in emri ile gemilerden birkaç yayılım ateşi açılır. Bu vaziyeti gören Muhammed Kulu Han, o

²⁰² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 45.

²⁰³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 45.

²⁰⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 44-45.

yılın ekim ayında Mirza Muhammed Han Sani ile antlaşma yapmak mecburiyetinde kalır. Bu antlaşmaya göre şehrin geliri eşit olarak paylaştırılacaktı. Şeyh Ali ise Bakü'den 24000 manat alacaktı. Şehrin geliri iki han arasında bölüştürülse de esas hâkimiyet Muhammed Kulu Han'ın elindeydi. Muhammed Kulu Han Bakü Şehri'nde kalırken, Mirza Muhammed Han Sani ise Balahanı Köyü'nde yaşayacaktı.²⁰⁵

1792 Yılında Muhammed Kulu Han öldüğünde hâkimiyet yine de Mirza Muhammed Han Sani'nin eline geçmiyor. Muhammed Kulu Han'ın kardeşi Ali Kulu'nun oğlu Hüseyin Kulu, fırsattan istifade ederek kendisini hemen Bakü'nün Hanı olarak ilan eder. Mirza Muhammed Han Sani ile Hüseyin Kulu Han arasında yeni bir çekişme başlar. Mirza Muhammed Han Sani, Kuba Hanlığı'nın askeri desteği ile Bakü'yü kuşatır. Daha sonra Hüseyin Kulu Han ile sözleşme imzalar ve şehrin gelirini tekrar ikiye paylaştırır. Bir müddet geçtikten sonra Hüseyin Kulu Han, şehrin esas geliri olan petrolü paylaşmak istemez. Bunun için bir grup süvari ile Mirza Muhammed Han Sani'nin Balahan'daki evine gece baskını yapar ve Mirza Muhammed Han Sani ile ailesini sabah erkenden Balahan'dan Kuba'ya sürgün eder. Mirza Muhammed Han ise doğal tabiatlı ve açık yürekli bir kişiliğe sahip olduğundan, Hüseyin Kulu Han'ın kendisine bu ihaneti yapabileceğini tahmin etmemişti. Böylece Bakü'nün tek yöneticisi Hüseyin Kulu Han olur.²⁰⁶

Hüseyin Kulu Han, 1792 yılında kendi hâkimiyetini daha da güçlendirmek maksadıyla Çarlık Rusya'nın himayesine girmek istemesiyle alakalı girişimlerde bulunur. Bunun için Rus kuvvetlerinin yerleştiği Georgiyevski Bölgesi'ne elçi gönderir. Elçi Derbent de Şihali Han'ın adamları tarafından yakalanır. Hüseyin Kulu Han'ın Çariçe II. Katerina'nın adına gönderdiği mektuba Kuba Hanı şiddetli bir biçimde öfkelenir. Hüseyin Kulu Han, elçisinin yakalandığını öğrendikten sonra başka bir yolla Georgiyevski'ye yeniden mektup yollar.²⁰⁷ Bu mektup sonrasında, II. Katerina'nın 13 Nisan 1793 tarihli fermanı ile Bakü, Rusya İmparatorluğu'nun himayesine kabul edilir. Geriye sadece Hüseyin Kulu Han'ın ciddi bir şekilde yemin etmesi kalır. Hüseyin Kulu Han'ın bu hareketine karşılık, Kuba Hanı Şeyh Ali Han

²⁰⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 45-46.

²⁰⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 46.

²⁰⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 47.

da kendi hanlığının ve Bakü'nün Rusya'nın himayesine girmek istemesiyle alakalı bir mektubu II. Katerina'ya gönderir. Elçi, Şeyh Ali Han adına Rus İmparatorluğu'na sadık kalınacağına dair ant içer. Rus orduları komutanı General Kudoviç, bu yemin metninin Şeyh Ali Han tarafından imzalanması ve tasdik edilmesi için bir mektupla Şeyh Ali Han'a gönderir. Şeyh Ali ise bu mektupta istenilenleri yapmaz. Hâlbuki Kuba Hanlığı artık bu sürede Rus himayesindeydi. Çünkü Şeyh Ali Han'ın tabiiyet isteği kraliçenin eline çoktan geçmişti.²⁰⁸

1794 Yılıının ortalarında Şeyh Ali Han, Bakü Hanlığı'nı Mirza Muhammed Han Sani'ye vermek için Bakü'ye saldırır. Daha sefer yolundayken Kazıkumuklu Hambutay Han'ın, Şeki Hanı Muhammed Hüseyin Han'ın üzerine ordu gönderdiği haberini alır. Bu durum karşısında kalan Şeyh Ali Han emrindeki askerleri Mirza Muhammed Han Sani'ye teslim ederek, acele bir şekilde Şeki Han'ına yardım etmeye gider. O yıllarda Mirza Muhammed Han Sani, Bakü Kalesi'nin dışında yaşasa da, hanlığın asıl gelir kaynaklarını kendi elinde bulunduruyordu. Petrol kuyularından ve tuz göllerinden elde edilen bütün mahsule hâkim olmuştu. Şehire dışarıda neft, tuz ve diğer maddelerin girmesini tamamen yasaklamıştı. Hüseyin Kulu Han, Kuba ordularının yeniden kendisine saldıracağını işittiği anda, Astrahan vasıtasıyla General Kudoviç'e mektup göndererek, Şeyh Ali Hanı şikâyet etmişti. General Kudoviç, Şeyh Ali Han'a mektup yollayarak kendisine daha önceki yemin metninde Bakü'ye dokunmaması hakkında bilgilerin olduğunu ve Bakü'yü rahat bırakmasını istemiştir. Bu arada Hüseyin Kulu Han, Mirza Muhammed Han Sani üzerine baskın etmek için uygun ortam hazırlar. Gece karanlığında Mirza Muhammed Han Sani'nin Balahani'daki ikametgâhına baskın yaparak, Bakü Kalesi'ne saldırması için Şeyh Ali Han'ın O'nun emrine verdiği orduyu dağıtır. Mirza Muhammed Han Sani, Mirza Muhammed Han Sani'nin ailesi ve Şeyh Ali Han'ın nişanlısı dâhil Bakü'ye getirilir. Daha sonra Şirvan Hanı Mustafa Bey araya girerek onları barıştırır. Mirza Muhammed Han Sani ve ailesi, 1795 yılının sonbaharında Kuba'ya geri döner. 1795 Yılıının Aralık ayında Hüseyin Kulu Han'ın Rus koruması altına alındığı ile ilgili ferman gelir. Fermanda bundan sonra hanlık ve miras unvanlarının Rusya İmparatoru tarafından tasdik edileceği belirtiliyordu.²⁰⁹

²⁰⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 47.

²⁰⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 47.

Rusya Hanlığı tam egemenliği altına almak istiyordu. Bunu sağlayabilmek için Bakü Hanlığı'na kapsamlı bir kurallar sözleşmesini zoraki sunmuştu. Öyle ki Rusya'nın Kafkasya başkomutanının izni olmadan hanlık civardaki hiçbir yöneticiyle iletişime geçemeyecekti. Diğer taraftan Rus tacirlerinin serbest bir şekilde ticaretlerini yapabilmeleri amacıyla müsait ortamlar oluşturulmalıydı. Rüzgâr ve fırtına sebebiyle sahile vuran gemiler zamanında sahiplerine teslim edilecekti. Rüzgârın sürüklediği gemiler Bakü sahiline vurduğunda her zaman Hüseyin Kulu Han'ın adamları tarafından yağmalanıyordu. Hüseyin Kulu Han, yağmalanan Rus ve Hint tüccarlarının mallarının değerini, Rus Komutanlığına ödetmeyi mecbur etmişti. Bakü takımadalarında da Rus gemilerini yağma etme baş göstermişti. Bu nedenle bu madde özellikle fermana ekletilmişti. Ayrıca Bakü'de her zaman bir Rus gemisi hazır bulunacaktı. Rus tüccarlarının Kaçar Devleti ile olan ilişkilerinin denetim ve gözetimleri sadece Bakü hâkimleri tarafından değil, aynı zamanda konsoloslar da yetkili olacaktır. Şeyh Ali Han'ın Bakü Hanlığı'ndan istediği vergi ve diğer iddialarına karşılık, Bakü Hanı tarafından Kuba Hanlığı'na çeşitli hediyeler ve ikramlar ile bu konu kapatılmalıdır. Fakat 18. Yüzyılın sonlarında Kafkasya, İran ve Rusya coğrafyasında meydana gelen olaylar nedeniyle Bakü Hanlığı'nın anlaşılan şartlara göre Rusya himayesine girmesine engel teşkil etti. Bu dönemde İran'da Kaçar Hanedanlığı hâkimiyeti ele geçirmiş, Kaçar Devleti'ni kurarak, Tahran'ı kendilerine başkent olarak ilan etmişlerdi.²¹⁰

Kaçar lideri Ağa Muhammed Han, Gürcistan'ı talan edip ilerlerken, Azerbaycan'ın hanlıklarını egemenliği altına almak için 1795 yılının sonbaharında Mugan düzlüğüne gelerek kışı burada geçirmeyi düşünür. Bu sefer sırasında on iki binlik ordusuyla Şirvan'ı ele geçirir. Şirvan Miri Mustafa Han şehirden kaçarak Fit dağında saklanır. Bunu duyan Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han, Şamahı'ya Ağa Muhammed Han için hediyeler göndererek Kaçarların gazabından kendisini kurtarır. Rusya, Ağa Muhammed Han'ın bütün Azerbaycan'ı elde etme hayallerini yok ederek, tekrar bölgedeki hanlıkları himayesine alır. Rus Generali V.A. Zubov, ordusuyla birlikte 24 Mayıs 1796 tarihinde Bakü'ye doğru yola koyulur. Zubov'un yol boyunca bütün şehirleri istila ettiğini duyan Hüseyin Kulu Han Bakü'yü teslim etmek zorunda kalır. Şehrin işgalinden sonra Çariçe II. Katerina Bakü'yü doğunun en

²¹⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 47-48.

büyük ticaret merkezi haline getirmek için hazırlıklar yaptırır. Bakü Limanı'nın Rus ordu donanmasına uygun hale getirilmesi için projeler yapılır. Bu gaye için Petersburg'dan Bakü Limanı için uzman ustalar getirilir. Ancak Rusların Bakü'de yapmaya çalıştıkları projeler, Çariçe II. Katerina'nın ölmesi nedeniyle gerçekleşemedi.²¹¹

Çariçe II. Katerina'nın ölümüyle birlikte Rus Orduları Azerbaycan'dan ve Hazar Denizi'nden geri çekilir. Çariçe II. Katerina'nın geçen Çar I. Pavel'in döneminde, Rusya ile Azerbaycan arasındaki ticari faaliyetler eskisi gibi devam ederek genişler. Bunun yanında Hazar Denizi'nin kıyı şehirlerinin bazılarında Rusya ve Hintli tacirlerin gemileri, yerel yöneticiler tarafından zarar görüyordu. Bu devirde Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han ile Rus ve Hintli tüccarların arası iyi değildi. Bu nedenle Hüseyin Kulu Han, Bakü sahillerinde tüccarların gemilerine yapılan saldırılara karşı önlemleri almıyordu. Hüseyin Kulu Han bu baskınları engellemenin aksine, yapılan saldırılara ortam hazırlıyordu. Bu olumsuz tabloyu ortadan kaldırmak amacıyla Rusya'nın İran Konsolu Skibinevski, 1800 yılında Bakü'ye gelir. Konsol Skibinevski öncelikle Rus tüccarların zararlarını Hüseyin Kulu Han'ın karşılamasını talep eder. Skibinevski isteklerini reddeden Hüseyin Kulu Han'ı, şehri topa tutmakla tehdit eder. Daha sonra Hüseyin Kulu Han tüccarların zararlarını karşılar. Ayrıca Hüseyin Kulu Han, bundan sonra Rus tüccarlarına adaletle muamele edileceği sözünü de verir. Bu yaşananlardan sonra Hüseyin Kulu Han, yakın adamlarından olan Mirza Hadi Bey'i Rusya İmparatorluğu Sarayı'na göndererek geçmişteki davranışlarından dolayı özür diler. Hüseyin Kulu Han, daha sonra Rus ve Hintli tüccarların gemilerine yapılan haydut saldırılarını engelliyordu.²¹²

Azerbaycan'dan dönen Ağa Muhammed Kaçar, İran'a döner dönmez Tahran'da kendini şah olarak ilan etmişti. Yaklaşık bir yıl sonra yeniden büyük bir ordu ile Azerbaycan'a gelir. Öncelikle Karabağ ve Şirvan Hanlıklarını işgal ediyor. Daha sonra Hüseyin Kulu Hanı Şuşa kalesine çağırır. Hüseyin Kulu Han bu daveti kabul etmeyerek kaleye gitmez. Bunun üzerine Ağa Muhammed Han, Hüseyin Kulu

²¹¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 48-50.

²¹² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 50.

Han'ın zincirlenerek yanına getirilmesini ve ailesinin de Tahran'a sürgün edilmesini emreder.²¹³

Kılman İlkin Muasayev, Abbaskulu Ağa Bakühanov'un yazdıklarına dayanarak olayın farklı bir şekilde yaşandığını da ayrıca ifade etmiştir. Buna göre Hüseyin Kulu Han, Şah Ağa Muhammed'in yanına giderek itaatini bildirmişti. Lakin iyi karşılanmamıştı. Ağa Muhammed Han, Haziran 1797 tarihinde kendi hizmetçileri tarafından öldürülünce, Hüseyin Kulu Han'ın da kaderi değişti. Şah Ağa Muhammed'in ölüm haberini duyan Mirza Muhammed Han Sani, Bakü Hanlığı'nı devralmak maksadıyla Kuba'dan acele bir şekilde hareket eder. O'ndan önce kendisini Bakü'ye atan Hüseyin Kulu Han, şehri müdafaaya hazırlar. İki han arasında yapılan anlaşma neticesinde Bakü Hanlığı yine ikiye bölündü. Hüseyin Kulu Han Bakü'de kalır. Mirza Muhammed Han Sani ise Maştaha'ya geçerek burada yeni bir kale inşa eder.²¹⁴

1801 Yılında Çar I. Pavel öldükten sonra yerine oğlu I.Aleksandr Çar olur. Çar I. Aleksandr'ın öncelikle Kafkasya hâkimlerine mektup göndererek, bölgedeki hanlıkların barış ve dostluk içinde yaşamalarını ister. Şubat 1803'te Pavel Sisianov Kafkasya'ya başkomutan olarak tayin edilir. Sisianov'un tayini ile Azerbaycan'ın yeniden işgali yaygınlaştı.²¹⁵ 3 Eylül 1806 tarihinde Bakü Ruslar tarafından tamamen işgal edilerek, Bakü Hanlığı'na son verilmişti.²¹⁶

Bakühanovlar Sülalesi: Kılman İlkin Musayev eserinde, 1744-1747 yılları arasında Rusya'nın İran'daki büyükelçiliğinde hakimlik görevini yapan İ.Y. Lerx'e istinat ederek Balahani'da dört burçlu bir kalenin mevcut olduğunu belirtmiştir. Bu kale Mirza Muhammed Han Sani 'nin ikamet ettiği yerd. Mirza Muhammed Han Sani burada yaşarken kısa süre önce Gürcü asıllı Sofya ile evlenmişti. Abbaskulu Ağa ile Caferkulu Ağa, Mirza Muhammed Han Sani'nin Sofya'dan olan çocuklarıydı.²¹⁷

Kılman İlkin Musayev'e göre Bakü hanlarının tarihi Mahmud Dergahkulu Bey ile başlar. Bakühanov Sülalesinin şöhreti ise Mirze Muhammed Han Sani ile

²¹³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 51.

²¹⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 51.

²¹⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 51.

²¹⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 60.

²¹⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 46.

kapsamlı bir şekilde artar. Bakü ve Kuba Hanlıkları'nın Rusya'ya yakınlaşmasında Mirze Muhammed Han Sani'nin (II. Mirze) büyük etkisi olmuştur.²¹⁸

1824 Yılında Kafkasya Başkomutanı Yermolov, Mirze Muhammed Han Sani'nin Rusya'ya yaptığı hizmetlerinden dolayı, kendisine Kuba Eyaleti'nden 7 köy vermiştir. Bu köyler şunlardır: Rustov, Hacı Karakaşlı, Emsar, Karakaşlı, Karabağlı, Kulamlı ve Şihnezerli. Bu köyler Mirze Muhammed Han Sani'ye hususi mülkiyet olarak verilmiş ve her türlü vergiden muaf tutulmuştur. Mirze Muhammed Han'ın kardeşi Abdurrahim Ağa'nın da Ruslara bir hayli hizmeti olmuştur.²¹⁹

Sisianov'un Bakü seferi öncesinde Abdurrahim Ağa, ailesini Bakü'de tehlikede bırakarak Şamahı'da General Sisianov'un emrinde hizmetlerde bulunmuştur. Mirze Muhammed Han Sani'nin altı oğlu Rus Ordusu içerisinde görev yapmışlardı. Mirze Muhammed Han'ın en büyük oğlu meşhur Gülistan-ı İrem eserinin yazarı, şair ve tarihçi Abbaskulu Ağa Bakühanov'dur. Bakühanov Tiflis'te Askeri Komutanlıkta tercüman olarak çalışmıştı. Rusçayı ve doğu dillerini mükemmel bilmesi ona Kafkasya ordularında büyük nam kazandırmıştı. Abbaskulu Ağa bu hizmetlerinin sonunda Rus Ordusu'nda albaylığa kadar yükselmiş bir Müslümandı.²²⁰

Abbaskulu Ağa'nın üvey kardeşi Caferkulu Ağa XIX. yüzyılın ortalarında Rusların Kafkasya Ordusu'nda savaşan bir general olarak tanınmıştır. Caferkulu Ağa 1867 yılında emekli olduktan sonra Kuba'da babasından kalan çiftliğin işletmesiyle meşgul olmuştur. Caferkulu Ağa 1826-1828 II. Rusya-İran Savaşında üstün başarı elde ederek kahramanlık göstermişti. Bu başarılarından ötürü kendisine "Aziz Anne Nişanı" verilerek ödüllendirilmişti. Caferkulu Ağa daha sonra birçok savaşta görev almıştı. Katıldığı bu harplerde her zaman öne çıkarak isminden bahsettirecek nişan ve madalyalar ile taltiflendirilmiştir. Mirze Muhammed Han'ın diğer oğullarından Kadir Ağa Rus Ordusu'nda kaptan olarak vazife görürken, Mustafa Ağa ise tümgeneral saflarında hizmet etmiştir. Mirze Muhammed Han'ın torunlarından birçoğu atalarının mesleklerini tercih ederek aynı yolda devam etmişler. Caferkulu Ağa'nın her iki oğlu Hasan Ağa ile Ahmed Ağa ömürlerinin sonuna kadar Rus

²¹⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 57.

²¹⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 57.

²²⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 57

Ordularında vazife görmüşlerdi. Abbaskulu Ağa Bakühaov'un oğlu olmamıştır. Bakühanov'un kızlarından Nisa Hanım Caferkulu Ağa'nın oğlu Hasan Ağa ile, diğer kızı ise Caferkulu Ağa'nın küçük oğlu Ahmed Ağa ile evlenmiştir.²²¹

Kılman İlkin Musayev, Feridun Bey Köçerli'ye dayanarak Abbaskulu Bakühanov'un Kızı Tuğra Hanım'ın şiir yazdığını belirtmiştir. Kılman İlkin, aşağıdaki iki mısrayı Tuğra Hanım'ın şiirlerinden numune olarak göstermiştir.

Tuğra Hanımam âlem ara çünkü azizem,

*Abbaskulu Ağa Kızı, Zehraya Kenizem*²²²

Caferkulu Ağa'nın oğlu Hasan Ağa Bakühanov Rusların Kafkasya Ordularında görev yaptığında göstermiş olduğu başarılarından dolayı çok sayıda nişan ve madalyaya layık görülmüştü. Ahmed Ağa Bakühanov da Rus Ordusu'nda nöbetçi Albay rütbesiyle görev yapmıştır. Caferkulu Ağa'nın Nurcahan Hanım isminde bir kızı da vardı. Bakühanov Sülalesi'nin üyeleri çok entelektüeldiler. Ülkelerinin kültürel durumu ile her zaman ilgilenerek bu konuda çalışmalar yapmışlar. II. Mirze Muhammed Han'ın en küçük oğlu Tümgeneral Abdullah Ağa ile Ekinci Gazetesi'nin kurucusu Hasan Bey Zerdabi arasındaki mektuplaşmalar Bakühanovların kültürel hayatla ilgilendiklerinin bir kanıtıdır. Abdullah Ağa ve Ahmed Ağa "Ekinci" gazetesinin yayına başlaması için hem maddi hem de manevi yardımda bulunmuşlardı. Bakühanovlar en zor zamanlarda dahi Hasan Bey Zerdabi'nin yardımına koşmuş ve onu kültürel faaliyetler için cesaretlendirmişlerdi.²²³

Kılman İlkin' göre Abdullah Ağa'nın 19 Haziran 1875 tarihinde Kuba'dan Hasan Bey Zerdabi'ye gönderdiği mektupta şu cümleler geçiyordu:

*"Size başladığınız bu işte muvaffakiyetler dilerim. Doğrudur, başlangıçta bazı uğursuzluklar olacaktır. Bu yüzden ümitsizliğe düşmemeli, her zamanda olduğu gibi bu hayırlı işi devam ettirmelisiniz."*²²⁴

²²¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 57-58.

²²² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 58.

²²³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 58.

²²⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 58.

Abdullah Ağa Bakühanov, “Ekinci” gazetesinin yayınlanmasına izin verilmesi için yerel yöneticiler aracılığıyla elinden geleni yapmıştı. Bakühanovların nesli bir hayli çoğalmıştır. Bu büyük ailenin torunları günümüzde de birçok köy ve şehirde yaşamaktadırlar. Bakü köylerinin birçoğunda Bakühanov Sülalesi’nin temsilcileriyle karşılaşmak mümkündür. Bakü Şehri’nde yaşayan Bakühanovlar ise Azerbaycan’ın kültürel gelişimine büyük hizmetleriyle tanınmış kişilerdir.²²⁵

2.2.5. Çarlık Rusya Dönemi

Stepan Razin Bakü’de: Rusların Hazar kıyılarına ve Bakü etrafına saldırıları IX-X. yüzyıllarda yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Fakat Kılman İlkin’in Bakü’nün tarihi ile ilgili eserlerinde Rusların Bakü’ye ilk saldırısını Kazak lider Stepan Razin’le başlar. Stepan Razin, Güney Rusya’da soylulara ve Çarlık bürokrasisine karşı çıkan ve ayaklanma başlatan Kazak lideridir.²²⁶

1667 yılına doğru Don boyundaki “çıplak” Kazaklardan Stenka Razin (Akdes Nimet Kurat’ın eserinde Stenka Razin olarak geçen Kazak liderinin adı Kılman İlkin’in eserlerinde Stepan Razin olarak geçmektedir) isimli bir elebaşı gündemde yerini almıştı. Asıl adı Stepan Timofeyeviç olan bu kişi fevkalade cesurluğuyla tanınmış ve kısa sürede etrafında kalabalık bir Kazak kitlesi toplamış bir örgüt lideri idi. Stepan Razin ve beraberindeki savaşçıları, Volga’nın aşağı mecrasından harekete geçerek nehrin kıyılarında bulunan kasabaları talan ettikten sonra Hazar Denizi’ne ilerlediler.²²⁷

1667 Yılında Bakü Şehri’ni istila edip yağmalayan Razin, yeterince ganimet elde ettikten sonra geri çekildi.²²⁸ Sovyet Azerbaycan’ında Çarlık Rusyası’na karşı çıkıp ayaklanan şahsiyetlerin kişilikleri abartıldığından, Razin’nin yağmaları ve zulümleri saklanmıştır. Bu nedenle Razin’i Çarizme düşman olan bir kahraman olarak tasvir etmişlerdi. Bu düşüncelerden dolayı Razin’in şerefine, o devirde Bakü’nün kasabalarından birinin adını Stepan Razin olarak koymuşlardı. Bahsi edilen yerin

²²⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 58.

²²⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22.

²²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2014, 238.

²²⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22.

günümüzdeki adı Bakıhanov Kasabası'dır.²²⁹ Çarlık Rusya'nın güneyinde başkaldıran Stepan Razin daha sonra etrafında topladığı isyancılarla Volga (İdil) Nehri vasıtasıyla Hazar Deniz'ine açılmış ve Hazar kıyısındaki şehir ve kasabaları yağlamıştır.²³⁰ Bu yağmadan Bakü ve etrafı zarar görmüştür.²³¹

Kılman İlkin Stepan Razin'in Bakü ve etrafındaki yağmacı faaliyetleri ile ilgili eserlerinde geniş bilgi vermiştir. Yazara göre Stepan Razin 1667 yılının yaz aylarında altı binlik kazak savaşçısıyla gemilerle Volga Nehri'nden çıkarak Hazar sularına dâhil olur ve İran sahillerine doğru ilerler. Yolda sahil boyu Derbent ile Bakü arasındaki köyleri ve obaları talan eder.²³² Bu bölgenin farklı yerlerinde kamp kurup dinlendikten sonra yoluna devam eder. Dinlendiği mekânlardan biri de eski Razin Kasabası'na (şimdiki Bakühanov Kasabası) yakın bir dağın eteğiydi. Daha sonra Bakü'ye yaklaşır fakat şehre giremez. Bakü'ye yakın yerleşim yerlerinde ve köylerinde soygunlar ve yağmalar yaptıktan sonra elde ettiği ganimetleri, esir ettiği 100'e yakın insanı ve 7000 bin koyunu alarak Hazar Denizi'ndeki Jiloy Adası'na çekilir. Bu adada yeterince dinlendikten sonra geri döner. Uzun süre Bakü Şehri'nin etrafında gezinip içeri girerek şehri istila etmeyi hedefleyen Stepan Razin, umduğunu bulamaz. Kale duvarlarını aşıp içeriye giremeyen Razin bu kez kayıklardaki hafif toplarla şehri ateşe tutar. Bu tutum karşısında Bakü kalesinden ağır toplarla ateş atılıp Razin'e cevap verilir. Bunun üzerine Stepan Razin ve askerleri güneye kaçmak zorunda kalırlar.²³³

Kılman İlkin'e göre Stepan Razin'in Safeviler'e yaklaşması Rus Çarı Aleksey Mihayloviç Romanov'u rahatsız edecekti. Çünkü Osmanlı-Rus mücadelesinde Rusya'ya taraftar olan Safevi Hükümeti Stepan Razin'in baskını nedeniyle Ruslardan yüz çevirebilirdi. Çarın bu endişesi onu acilen Albay Palmar'ı Safevi Devleti'ne göndermeye sevketti. Bu süreçte Rusya, Safevi ve Stepan Razin kuvvetleri arasında karşılıklı siyasi ilişkiler ve çatışmalar yaşanır. Stepan Razin ve birliği, Safevi kuvvetleriyle çatıştığı bu zamanlarda Bakü yakınlarında olan Sangi Mugan adasında yaklaşık on hafta kalır. Yakın tarihte Sangi Mugan adasının yakınlarında deniz

²²⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22.

²³⁰ Kurat, *a.g.e.*, 238.

²³¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22.

²³² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22.

²³³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 22.

altında bulunan, 18 çeşit çapa türleri ve bu çapalar içinde iki tane çapraz amiral çapasının, bu zamanda yapılan savaşlara ait olduğu düşünülüyor.²³⁴ Stepan Razin ve arkadaşları yaklaşık dört yıl yaptıkları bu hareketlerinden sonra Don boyuna dönerler. Lakin burada Kazakların bir kısım ileri gelenleri, Rusya Hükümeti'ne yaranmak için Stepan Razin'i yakalayıp Rus görevlilerine teslim ederler. Razin Moskova'ya getirilir ve 1671 yılının sonunda Kızıl Meydan'da şehrin halkı huzurunda idam ettirilir. Bu idam Rusya kamuoyu üzerinde derin etkiler bırakır. Stepan Razin'e destansı bir kahramanlık süsü verilerek onun hakkında türküler ve efsaneler hazırlatılır.²³⁵

Rus İşgalinin Başlaması: Kılman İlkin Musayev, Bakü Şehri'nin planlı bir şekilde Ruslar tarafından işgal edilmesini Çar I. Petro döneminde başladığını belirtmiştir. Kılman İlkin, her ne kadar Rusya Çarı I. Petro'nun 1710 yılının ilkbahar mevsiminde²³⁶ Hazar Deniz'i üzerinden askeri bir sefere çıktığını belirtmişse de, bu sefer 1722 yılında gerçekleşmiştir.²³⁷

Kılman İlkin'e göre, Çar I. Petro, 274 gemi ve binlerce askerle çıktığı seferde Hazar Deniz'inin güney ve batı kıyılarına hâkim olmak istiyordu. Safeviler'in çöküş dönemini yaşadığı bu zamanda bölgede güçlü bir Osmanlı istemeyen Rusya'nın bu topraklar üzerinde farklı planları vardı. Çar I. Petro, güney sınırlarına bir Osmanlı saldırısı olabileceğini düşünüyordu. Kafkasya'da Rus Ordusu için bir üs oluşturmak, Rusya için en acil konuların başında geliyordu. Rus Devleti'nin güney sınırlarını güvenli bir duruma getirme isteğinin yanında, ekonomik olan esas amaçlarından biri de ülkenin günden güne artan sanayisi için hammadde kaynaklarını ele geçirmektir. Rus tüccarları için yeni pazar yerleri açmak, serbest ticaret için elverişli koşullar oluşturmak Petro'yu düşündüren mevzulardı. Derbent ve Bakü gibi uygun limanları Rusya Donanması için önemli dayanak noktaları olabilirdi. Çar I. Petro, defalarca tekrar ederek Hazar Denizi'nin kıyılarının Rusya için çok önemli olduğunu ve bu bölgeleri Osmanlılara bırakamayacaklarını söylemişti.²³⁸

²³⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 23.

²³⁵ Kurat, *a.g.e*, 240.

²³⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 25.

²³⁷ Kurat, *a.g.e*, 281.

²³⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 25.

Rusya bölge üzerindeki emellerini adım adım ilerletiyordu. Rus tüccarlarının mallarıyla birlikte sorgusuz sualsiz bir şekilde güvenilir ve serbestçe Bakü Limanı'ndan ve diğer limanlardan geçmeleri, Rus tüccar kervanlarının İran şehirlerinde eşkıyalardan korunarak ve serbestçe seyahat edebilmeleri için Rusya Çarı I. Petro ile İran Şahı arasında antlaşma yapıldı.²³⁹ Rus Çarı'nın bu talepleri Safevi Şahı'nın bir fermanıyla ülke halkına duyurulmuştu. Bu Ferman, Rusların Safevi Devleti'nden aldığı kapsamlı bir kapitülasyon belgesiydi.²⁴⁰ Ayrıca Çar I. Petro Astrahan Şehri'ndeyken bu ticari ayrıcalıkları içeren belgeyi birçok dilde hazırlatıp bir manifestoyla başta Bakü olmak üzere bölgenin kentlerine ve önemli merkezlerine göndermişti. Bakü'ye elçi Lunini aracılığıyla gönderilen bildiri şehrin yöneticisi Muhammed Hüseyin Bey tarafından reddedilmiş ve elçi kabul edilmemişti. Bu engel o vakitte Derbent de olan Çar I. Petro'yu sinirlendirip ivedilikle Bakü üzerine sefer çıkmasına neden oldu. Lakin bu hücum gerçekleşmedi. Çünkü Rus Donanması Derbent'e gelirken birçok erzak gemisi Hazar Denizi'nde fırtınaya yakalanıp batmıştı. Bu nedenle Bakü seferi ertelenmişti. Bu ertelemenin başka bir sebebi de Çar I. Petro'nun güneyde uzun süreli durması halinde Rusya'nın İsveç ile tekrar savaşıma tehlikesinin olabileceğiydi. Derbent de bir garnizon bırakıp Petesburg'a dönen Çar I. Petro, gitmeden önce Amiral Matyuşkin'e bir yıl sonra mutlak Bakü'ye gidip şehri ele geçirmesini emretmişti.²⁴¹

Amiral Matyuşkin imparatorardan aldığı emri yerine getirmek maksadıyla 1723 yılının temmuz ayında iki tabur ile Astrahan'dan Bakü'ye doğru yola koyulur.²⁴² Matyuşkin daha Astrahan'da iken, Rusya'ya barış görüşmeleri için giden İran'ın Petesburg Büyükelçisi İsmail Bey ile görüşüp, Bakü Sultanı Muhammed Hüseyin Bey'e şehri mukavemetsiz teslim etmesi için bir mektup yazdırır. Bu mektupta İsmail Bey, Bakü Sultanı'na şehri direnmeden teslim etmesini tavsiye ediyordu. Matyuşkin mektubu Mayor Necayev vasıtasıyla şehir sultanına gönderir. Fakat Muhammed Hüseyin Bey elçiyi şehre almayarak onu köprüde karşılar ve Elçi Mayor Necayev'e: *"Bu mektup benim için geçersizdir der zira bu mektup Rusya'da*

²³⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 26.

²⁴⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 26.

²⁴¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 27.

²⁴² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 28.

yazılmıştır.”²⁴³ diyerek haberciye gemiye geri yollar. Nihayetinde Matyuşkin Bakü Şehri’ni ele geçirmek için savaş gemileriyle saldırır ve kaleyi kuşatır. Kuşatmaya karşılık veren Bakülüler ile çatışmalar yaşanır. Muhasaranın uzun süreceğini anlayan Matyuşkin 25 Temmuz’un sabah erken saatlerinde amansız bir hücum yaparak kale duvarlarını aşmayı hesaplar ve bunun hazırlıklarını önceden başlatır. Fakat gece yarısı beklenmeyen şiddetli rüzgâr fırtınaya dönerek gemileri kıyıda baya uzaklaştırır ve düşünülen plan gerçekleşmez. Bu zamanı fırsat bilen Bakü ahali gece vaktinde kalenin zarar gören duvarlarını onarmaya çalışır. Daha sonra Rus Ordusu sahile iki taraftan çıkarılır. Daha sonra “I. Petro Meydanı” olarak isimlendirilecek şehrin doğusuna bir grup Rus birliği yerleşirken, şehrin güneyine ise diğer birlikler mevki aldılar ve burası da gelecekte “Uruskala” olarak anılacaktı. Matyuşkin bir aracı ile kale yöneticilerine görüşmek için haber yollarken, Bakü Kalesi üzerinden de beyaz bayrak görüldü. Rus tarafından bir heyet subay ile Bakü Şehri temsilcileri ateşkes için bir araya gelirler. Görüşmeler neticesinde şehir yetkilileri kaleyi teslim etmeyi kabul ediyorlar. Bundan sonra Matyuşkin Bakü’nün teslim alma şartlarını ve antlaşmanın maddelerini şehir yöneticisine gönderir. Dergahkulu Han’ın komutanlığındaki 700 ‘e yakın Kızılbaş, Rusların emrine geçer. Şehrin Sultanının yetkileri kısıtlanarak kendi görevinde bırakılır.²⁴⁴

Prens Baratinski Kale Komutanlığı görevine getirilir. Bartinski’nin ilk emriyle şehirdeki bütün silahlar toplatılır. Matyuşkin’in emri ile iki alay (2382 asker) şehir komutanlığının emrine verilir. Bakü’nün işgali neticesinde Çar I. Petro’nun fermanıyla Matyuşkin, teğmen general rütbesine terfi edilir. Bakü’nün ilk armasının oluşturulması da bu devre denk gelmişti. Çar I. Petro’nun egemenliği döneminde Rusya şehirlerinin çoğunun hususi armaları vardı. Bu armalar daha çok askeri öneme sahipti.²⁴⁵

Rusya ordusu Bakü işgali ile meşgul olurken, Çar I. Petro da boş durmayarak İran ile Hazar Denizi kıyılarındaki şehirlerin Rusya’ya verilmesi hakkındaki görüşmeleri yürütüyordu. Petro bu şehirlerin karşılığında İran’a askeri yardım

²⁴³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 28.

²⁴⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 28-29.

²⁴⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 29.

sözünü veriyordu. Petro'nun bu teklifi asılsız değildi. Çünkü 1723 yılının baharında Türk orduları Gürcistan'ın içlerine doğru ilerlemeye başlamıştı.²⁴⁶

Türkler Tiflis Şehri'ni aldıktan sonra Gence, Şamahı ve Bakü'ye doğru ilerlediler. Türklerin bu illere baskın vermesi malum olduğu üzere Rusya'nın menfaati ile çakışıyordu. Ancak İsveç'le savaşı yeni bitirmiş Rus Devleti yeni bir harbe girme gücünde değildi. Bu sebeple Osmanlılarla bir barış anlaşması imzalamak daha çok işlerine geliyordu. Bu antlaşma 1724 yılının Haziran ayında İstanbul'da gerçekleşti.²⁴⁷ Bu antlaşmadan sonra 12 Eylül 1724 tarihinde St. Petesburg'da Rusya ile İran arasında önceden görüşülen sözleşmenin kuvvetlendirilmesiyle Derbent, Bakü, Lenkeran, Reşt ve başka şehirlerin Rusya'ya ilhak edilmesi tasdik edilerek gerçek oldu. Bu tarihten sonra Rusya ve Safevi arasındaki siyasi ilişkilerden kaynaklanan problemlerden dolayı Astrahan ve bazı şehirlerde çatışmalar bir süreliğine devam ederken Bakü'de ise hayat normale dönmüştü.²⁴⁸

Kılman İkin Musayev Rus tarihçisi P.Q. Butkov'un "1722'den 1803' Kafkasya'nın Yeni Tarihi İçin Materyaller" isimli eserine istinat ederek Bakü'nün bu yıllardaki siyasi ve ekonomik durumu hakkında geniş ve tafsilatlı bilgi vermiştir. Bu tarihler itibariyle Bakü'de her şeyden evvel bir serbestlik devri başlamıştı. Hazinesinin elindeki bütün mülk ve gelirler yeni yönetim sisteminin eline geçmişti. Hazinesinin gelirleri ağırlıklı olarak tuz ve petrol alanlarından sağlanıyordu. Çar I. Petro, Bakü'yü ele geçirdikten sonra kale duvarlarını tamir edip kuvvetlendirmek ve limanda yeni köprüler yaptırmak için Rusya içlerinden 5 bin Tatar ve Çuvaş'ı buraya sürgün olarak göndermişti.²⁴⁹

Bakü naibi Rusya'nın yeni düzenini kabul ederek kendi görevini devam ettirmişti. Yine Bakü'de her ne kadar bir Komendantlık Sistemi oluşturulmuşsa da, şehir Sultan Muhammed Hüseyin Bey tarafından idare olunuyordu. Çar I. Petro yerel yetkililer aracılığıyla Hazar Sahili'ndeki illeri Rusya sanayisi için birer hammadde kaynağına dönüştürmek istediğinden, bu şehirlerin eski yöneticilerini görevlerinde devam ettiriyordu. Bu yıllarda şehirlerin nüfusları 5-7 binden fazla değildi. Şehir

²⁴⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 29.

²⁴⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 29-30.

²⁴⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 30.

²⁴⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 30.

halkı küçük işletmelerde ticaret ve el sanatları ile uğraşıyordu. Tarım ve hayvancılık yapan kesimler de mevcuttu. Kızılbaşların askerlerine eski dönemde olduğu gibi Yüzbaşı Dergahkulu Bey komutanlık ediyordu. Kısa sürede Rus yöneticilerinin güvenini kazanan Dergahkulu Bey'in emrinde olan garnizon, ilk günden itibaren Rus ordusuna alındı. Böylece Safevi ve Rus askerleri birlikte eğitim gördüler. Şehir kalesinde ve kale kapılarında Rus askerlerin yanında Safevi askerleri de vazife alıyorlardı.²⁵⁰

Kılman İlkin, Abbaskulu Ağa Bakühanov'un yazdıklarına dayanarak, Dergahkulu Bey İbn Heybet Bey ve İbn Muhammed Hüseyin'in dedeleri, Gilanlı Ahmed Han devrinde 1592 yılında Şirvan Bölgesi'ne gelerek Bakü'de mülk sahiplerinin ve ileri gelenlerin liderliğini yaptıklarını belirtmiştir. Dergahkulu Bey, Bakü Sultanı'nı öldürerek Han ünvanıyla yönetimi eline geçirmiş. Bu hâkimiyeti, çeşitli olaylar, fırsat ve halkın ittifakı ile şahın mahkemesi tarafından da onaylanmıştı. Bakühanov, Dergahkulu Bey'in kısa sürede bütün ilin kontrolünü ele geçirdiğinden, Bakü Şehri'ne de Abdullah Bey Oğlu Selim Bey'i yönetici olarak tayin ettiğine dair bir belgenin varlığından bahsetmiştir. Egemenlik bölgesi genişleyen Dergahkulu Bey'in bu yönetimini, bir müddet sonra İran Şahı da kabul etmiştir. Dergahkulu Bey'in etkin olduğu bu tarihlerde Dağıstan Prenslarından Davut Bey ile Surhay Bey'in Bakü'yü ele geçirme girişimleri olmuştu. Dağıstan birlikleri ile Dergahkulu Bey'in komutanlığındaki Bakü Ordusu "Kanlı Tepe" olarak bilinen bölgede karşı karşıya geldiler. Dergahkulu Bey bu savaştan galip gelmişti, fakat bu savaşta vuruşmalar esnasında kardeşi Hüseyin Can Bey de öldürülmüştü.²⁵¹

Çar I. Petro'nun bu devirdeki politikalarından biri de Hazar Denizi kıyılarındaki şehir, kasaba ve köylerin nüfuslarını Hristiyanlaştırmaktı. Hristiyanlar, her şeyden önce Hazar'ın batı ve güney kıyılarında güçlü bir dayanak oluşturmak istiyorlardı. Bu amaçla Ermenilerin buraya taşınması için gerekli koşulları sağlamaya başladılar. Çar I. Petro bu yerleri hem Hristiyanlaştırmak için hem de Ermenilerin ticarete başarılı olduklarını bildiğinden, bu bölgenin ticaretini genişletmek amacıyla Ermenileri Bakü, Gilan, Derbend ve Mazenderan taraflarına göç ettirme fermanını

²⁵⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 30-31.

²⁵¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 31-32.

vermişti. Ermeniler Bakü'nün dışında çevredeki birçok köy ve kasabaya da yerleştiler.²⁵²

Çar I. Petro'nun 1724 yılındaki bu fermanında Teğmen General Matyuşkin ve Tuğgeneral Levakova'ya Ermenilerin bu bölgelerde mesken tutmaları hususunda gereken her şeyi yapmaları ve hatta gerekirse Azerbaycanlıları sıkıştırmaları emrini belirtmişti. O tarihten sonra Bakü'de ticaret Ermenilerin eline geçti. Bölgedeki diğer unsurlar ve Hintliler ticarete artık geride kaldılar. Ermeniler sonraki dönemlerde tahminen XIX. yüzyıl başlarından itibaren Bakü'nün köylerinde azalmaya başlıyorlar. Azerbaycan devrimi öncesinde köylerde bulunan Ermeniler mülklerini ve bahçelerini satıp çoğunlukla şehir merkezine yerleşirler. Köylerde Ermenilere rastlamak pek nadir bir şeydi.²⁵³

Ermenilerin Bakü ve çevresine yerleştirilmesinden ve çarlığın ulusal politikasından en çok rahatsız olanlardan biri, Bakü Sultanı Muhammed Hüseyin Bey idi. Bu memnuniyetsizliği nedeniyle Şamahı'da yaşayan Türk taraftarı Hacı Davud ile iletişime geçerek Bakü komutanlığına gizli bir baskın yapma planı yürütür. Fakat bu düşüncesi Dergahkulu tarafından Ruslara bildirilerek, kardeşleriyle birlikte Astrahan'a sürgün edilmelerine sebep olur. Dergahkulu bu istihbaratı nedeniyle Rus idaresinin gözünde önemli bir itibar kazanır. Lakin Dergahkulu Bey de 1727 yılında Hacı Davud ile iletişime geçerek Bakü'yü Ruslardan kurtarmak için bir askeri hareket tertip eder. Fakat bu tertip kısa sürede öğrenilir. Dergahkulu Bey ve birkaç yakını adaların birinde gizlenir. Rus Komutanlığı bu tertip nedeniyle şehir halkından, çoğunlukla olayla alakası olmayan kişileri Rusya'ya sürgün ediyor. Dergahkulu Bey'in bu hareketinden sonra Rus Kumandanlığı Abşeron köylerinin Naibi Selim Han'a da artık güvenmezler. Yine bu hadiseden sonra Naib Selim Han Şehrin Komutanı Baratinski'nin emrine girer ve Baratinski ise kentin valisi olarak görevlendirilir. Bir müddet sonra Dergahkulu Bey pişman olduğunu ve Ruslara hizmet edeceğini Baratinski'ye bildirir. Baratinski de şehir ahalisinin ekseriyetinin Dergahkulu Bey'in taraftarı olduğunu bildiğinden ve yerel yönetimin kolayca

²⁵² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 32.

²⁵³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 32-33.

yürütülebilmesi ve halkın itaatinin sağlanabilmesi düşüncelerinden bu teklifi değerlendirerek Dergahkulu Bey'i şehrin sultanı tayin eder.²⁵⁴

1730 Yılında Dergahkulu Bey Rus hizmetinden çıkararak Nadir Han Avşar'a sığırır. Ancak Nadir Han Avşar'ın yanında da fazla kalmaz tekrar Bakü'ye dönerek kendi köyü olan Maštağa'da yaşar. Daha sonra Dergahkulu Bey yeniden Nadir Han Avşar'ın hizmetine girer ve Nadir Han Avşar'ın cesur komutanlarından biri olarak şöhret kazanır. Bu görevini yaptığı dönemde Nadir Han Avşar'a karşı ortaya çıkan bir isyanın bastırılması sırasında Nadir Han Avşar'ın kardeşi İbrahim Han ile birlikte öldürölür.²⁵⁵

Çar I. Petro'nun ölümünden sonra Rusya Hazar Denizi kıyılarındaki eski güçlü hâkimiyetini sürdüremedi. Buna, tahta geçen yeni çarların kısa sürede değışmesi, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa faktörleri, büyük sayıda askerin ve donanmanın ihtiyacının karşılanması külfetli olması, askerlerin bu coğrafyadaki iklime alışamaması ve ordu içinde hastalıkların baş göstermesi gibi nedenler sıralanabilir. Rusya bundan sonraki dönemlerde bu bölgedeki hükümranlığını İran üzerinden yaptırmak istiyordu. 1735 Yılında Rusya İmparatorluğu ile Safevi Devleti arasında Gence Şehri yakınlarında bir anlaşma yapıldı.²⁵⁶ Anlaşmaya göre Rus orduları Bakü ve Derbend'ten çıkarılacak, Rus tüccarları İran topraklarında serbest ve gümrüksüz bir şekilde ticaret edebileceklerdi. Böylece Rus orduları Bakü'yü terk ettiler. Nadir Han Avşar da bu mukaveleden hemen sonra kendisine en yakın adamları Bakü'ye ve yakın şehirlere yerleştirir. En yakın adamlarından biri olan Kelem'i Bakü'ye sultan tayin eden Nadir Han Avşar, ayrıca bölgede kendisine kuvvetli dayanak oluşturmak amacıyla Sabuncu, Keşle, Zabrat ve başka köylere Avşar Türk kabilelerini yerleştirir. Küçük yaştaki Şah III. Abbas'ın ölümü üzerine Komutan Nadir Han Avşar, 1736'da ülkenin bütün feodallerini Mugan Şehri'nde toplayarak kendisini şah ilan eder ve Safeviler devrini kapatır.²⁵⁷

Nadir Şah daha sonra Safeviler dönemine ait olan Gence'deki İran-Rus sözleşmesini bozarak Hazar'ın güneyine doğru ilerler. Daha sonra Erzurum'da

²⁵⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 33-34.

²⁵⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 34.

²⁵⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 35-36.

²⁵⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 36.

Kasım 1736 tarihinde Osmanlı Devleti ile anlaşma yapar. İran ile Rusya arasındaki ilişkilerin bozulmasını en çok da İngiltere istiyor ve bunun için her şeyi yapmıştı. Hatta bu amaçları için hususi çeteler oluşturarak Hazar Denizi'ndeki Rus ticaret gemilerini batırmak gibi faaliyetleri de olmuştu. İngilizler, Rusların doğu ülkeleri ile olan her türlü alakalarını ve ticaret yollarını kesmeye çalışarak burada güçlü bir Rusya istemiyorlardı. Nadir Şah da İngiltere'nin bu politikasını çetelere gemi tahsis ederek destekliyordu. Rusya ise Hazar Denizi'nden ordularını çekse de bölgenin Rusya karşıtı bir platforma dönüştürülmesini engellemek niyetindeydi. Bakü'de tacirler için serbest bir ortam olmadığı için Rus tüccarlar burayı terk ediyorlardı. Bu nedenle Bakü'de ticaret zayıflamıştı. İran hâkimiyetine geçen Hazar Denizi sahili illerinin nüfusu bir hayli azalmış, birçok esnafın, tüccarın düzeni bozulmuş, göç etmelerine sebep olmuştu.²⁵⁸

Nadir Şah'ın tahta çıktığı 1736 yılının kışında açlık ve yokluk halkı perişan etmişti. Bütün bunların neticesinde Azerbaycan'da kısa zamanda isyanlar oldu. Bu isyanların en büyüğü Nadir Şah'ın Hindistan seferi dönemine denk gelmişti. Derbend'teki bu isyanda Muganlılardan oluşan garnizonun büyük bir kısmı isyancıların tarafına geçmişti. Derbend isyanı acımasızca bastırılırken, garnizondan sağ kalanların gözleri çıkartılarak ibret alınması için Mugan'a gönderilmişti.²⁵⁹

Sisianov'un Öldürülmesi: Kılman İlkin Musayev Güney Kafkasya'nın işgalinde Çarlık Rusya adına önemli hizmetlerde bulunmuş General Pavel Dimitriyeviç Sisianov ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Şubat 1803 tarihinde Prens Pavel Sisianov, Çarlık Rusya Hükümeti tarafından Kafkasya'ya başkomutan olarak görevlendirilmişti. Sisianov'un başkomutan olmasıyla birlikte Azerbaycan'ın yeniden işgal edilmesi için çalışmalar hızlandırıldı.²⁶⁰

Ruslar öncelikle Gence Şehri'ni işgal ederek, Cavad Han'ı öldürürler. Daha sonra Şehre Çar I. Aleksandr'ın eşinin ismi verilerek, "Yelizavetpol" olarak değiştirilir.²⁶¹ 1805 Yılında Rus Donanması'ndan Tümgeneral Zavalishi komutasındaki 800 kişilik bir birlikle Pirbazar ve Reşt şehirlerine saldırı yapılır.

²⁵⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 36-37

²⁵⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 37.

²⁶⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 51.

²⁶¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 52.

Ancak bu baskın İran güçlerinin üstün mücadelesi nedeniyle başarısız olur ve Zavalishi Bakü kıyılarına sığır. Şafak vaktinde Bakülüler körfezde harp gemisini gördüklerinde şaşırırlar. Hüseyin Kulu Han hızlıca bir elçi heyetini Zavalishi'ye göndererek niçin geldiklerini öğrenmeye çalışır. Zavalishi, elçiye kendisinin İmparator tarafından Bakü'yü ele geçirmek amacıyla gönderildiğini söyler. Bakü'nün teslim edilmesini, Hüseyin Kulu Han'a elçi vasıtasıyla iletir. Hüseyin Kulu Han ise zaman kazanmak maksadıyla Zavalishi'ye, 15 Ağustosta görüşme yapılması teklifini sunar, Zavalishi teklifi kabul ederek günün gelmesini bekler. Beklenen tarih geldiğinde Hüseyin Kulu Han'dan ses çıkmayınca, Zavalishi sahile askerlerini indirir. Bir müddet Kuba ve Derbent Hanlıkları'nın yardımlarıyla Bakü şehri savunulur. Bu vuruşmalar sonucunda yenilen Rus askerleri gemi ile Sara Adası'na çekilmek zorunda kalırlar. Rusya'nın Kafkasya'ya yaptığı sefer neticesinde Gürcistan ve Azerbaycan'ın bir kısmının Rusya'ya dâhil olması, Kaçar Devleti Hükümdarı Feth Ali Şah'ı rahatsız etmişti. Feth Ali Şah, hâlihazırda daha Rusya'nın eline geçmeyen Karabağ ve Bakü Hanlıkları'na elçiler göndererek, Rusya'ya tabi olmaları halinde ordularıyla şehirlerini işgal edeceği tehdidini yapıyordu. Rusya'nın Kafkasya Başkomutanı Sisianov ise, Gence ve Şeki Hanlıklarını kendisine tabi ettikten sonra Şirvan tarafına doğru ilerler. Bu süre zarfında Sisianov, Kafkasya'nın her yerinde "Korkunç Prens" olarak şöhret edinmişti.²⁶²

Kafkas Başkomutanı Sisianov ordusuyla birlikte 1806 yılının şubat ayında Şamahı'dan ayrılıp Bakü'ye doğru ilerliyordu. Bu ilerleyiş kış mevsiminin etkisiyle Sisianov'u bir hayli yıpratmıştı. Öyle ki başkomutan birkaç neferin yardımıyla atına binebiliyordu. Şamahı dağlarını geçtiklerinde kar ve yağış Sisianov'u tamamen takatten düşürmüştü. Her şeye rağmen Sisianov ve askerleri büyük sıkıntılarla 30 Şubatta Bakü'ye ulaşabilmişti. Ordu şehirden iki verst uzaklıkta kamp kurmuştu. Sisianov, kendisinden önce Hazar Denizi üzerinden kıyıya inmiş olan Tümgeneral Zavalishi'ye 300 kişilik bir birliği yardım olarak gönderip, Bakü'yü deniz tarafından kuşatmalarını emretmişti. Sisianov ise 200 askeriyle beraber Bakü Kalesi'nin yakınında bulunan bir su kuyusunun çevresine kurulmuştu. Daha önce Sisianov Şamahı Şehrin'deyken II. Mirze Muhammed Han'ın kardeşi Abdurrahim Ağa, Hüseyin Kulu Han'ın zulmünden kurtulmak amacıyla gizlice Bakü'den kaçıp

²⁶² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 52-53.

Şamahı'ya gelmişti. Sisianov Abdurrahim Ağa'yı iyi bir şekilde karşılamıştı. Buna mukabil Abdurrahim Ağa, Sisianov'un kendisinden istediklerini özverili bir şekilde yerine getirmişti. Rus ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması için fedakârlıkla çalışmıştı. Ayrıca Bakü'de Hüseyin Kulu Han ile İran'ın askeri şefleri arasındaki ilişkiler hakkında malumat sahibi olduğunu söyleyen Abdurrahim Ağa, defalarca Sisianov'u ihtiyatlı davranması hususunda uyarmıştı. Sisianov ise Hüseyin Kulu Han ile II. Mirze Muhammed Han arasındaki rekabetten dolayı Abdurrahim Ağa'ya inanmak istemiyordu.²⁶³

Bakü Kalesi'nin duvarları dibinde kuşatma hazırlığı yapan Sisianov, Abdurrahim Ağa'nın uyarılarını çoktan unutmuştu. Çünkü kendi gücüne güveniyordu. Gence, Karabağ, Şeki ve Şamahı'yı işgal ettikten sonra Bakü'yü de kolayca hâkimiyeti altına alabileceğini hesap ediyordu. Çariçe II. Katerina devrinde Rusya Ordusu General Zubov'un komutanlığında Azerbaycan'da bulunurken, Bakü muhasarasından sonra Sisianov kısa süreliğine olsa da şehrin komutanı olmuştu. Bu kısa zaman zarfında Sisianov Bakü'nün gelenek göreneklerini, Bakü siyasetini ve sosyal hayatı yakından tanıyabilmişti. Sisianov burada geçirdiği tecrübeye de güvenerek hareket ediyordu. Önce Yaveri Elizbar Eristov'u Hüseyin Kulu Han'a elçi olarak gönderip, imparatorluk adına burada olduğunu belirtmiş ve şehri teslim etmesini istemişti. Kaleden uzun süre cevap gelmemişti. Bu uzun bekleyişten sonra kale kapısı açılmış, Albay Eristov atını sürerek içerden çıkmıştı. Hüseyin Kulu Han, Sisianov'un isteğine razı gelmişti. Bütün serveti ve halkı ile teslim olmayı ve Rusya'ya tabi olacağını bir mektup yazarak kabul etmişti. Hüseyin Kulu Han, Sisianov'a yazdığı mektubunda 1796 yılında Rus ordularının Bakü'de olduğu dönemde Rusya için yaptıkları hizmetleri hatırlatarak, çarın kendisini hanlık görevinde bırakmasını istiyordu. Sisianov'da, Hüseyin Kulu Han'ın böyle kolayca teslim olmasından sonra gurur yerine bir kibir oluşmuş ve derhal hana cevap mektubu göndermişti. Sisianov bu mektubunda şehrin yönetimini Hüseyin Kulu Han'a bırakabilmeleri için ancak hazırladığı 9 maddelik şartnameyi hanın kabul etmesi durumunda mümkün olacağını belirtiyordu.²⁶⁴

²⁶³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 53-54.

²⁶⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 54-55.

Sisianov askerleriyle şehre doğru yaklaşınca kaledeki halk büyük endişe kapıldı. Bir kısım insanlar acele hareket edip Salyan kapısından tepelere çekilmenin hazırlıklarını yapıyorlardı. Deniz tarafından şehri terk etmek mümkün değildi. Zira Tümgeneral Zavalishi'nin gemisi körfeze demir atmıştı. Askerler de kıyıya inmiş hazır bekliyorlardı. Kaleden ise cevap yerine hanın temsilcisi tarafından şehrin anahtarları, ekmek ve tuz Sisianov'a getirildi. Sisianov ekmek ve tuzu kabul etti. Kale kapısının anahtarlarını da bizzat Hüseyin Kulu Han tarafından teslim edilmesi için geri gönderdi. Uzun bir bekleyişten sonra kale kapısından Hüseyin Kulu Han ve yakın adamları İbrahim Bey, Kasım Bey, Ağakerim Bey, Seyid Bey ve birkaç başka görevli çıkarlar. Sisianov gelenleri görünce Albay Eristov ile birlikte ordunun önüne çıkar. Arkalarında ise sadece bir asker bekliyordu. Hüseyin Kulu Han şehrin anahtarlarını sunarken, İbrahim Bey arka taraftan kurşunla Sisianov'u öldürür.²⁶⁵ Hanın diğer adamları da Albay Eristov'u öldürürler. Bu esnada sadece onlara eşlik eden nefer kaçabiliyor. Sisianov'un öldürülmesiyle birlikte kale duvarlarının üstlerinde bulunan askerler Rus ordusunu kurşuna tutar. Bu sırada ölen ölür, ölmeyenler ise yavaş yavaş yere düşerler. Hüseyin Kula Han'ın adamları bu karışıklık esnasında Sisianov'un kafasını kesip, kaleye götürürler. Sisianov'un öldürüldüğünü duyan Zavalishi askerlerini gemiye alıp Sara Adası'na doğru istikamet tutar. Ertesi gün Hüseyin Kulu Han'ın emriyle Sisianov'un başsız cesedi, zaferi sembolize etmek düşüncesiyle kale duvarının hemen önünde sürekli ayaklar altında olacağı varsayılarak gömülür. Sisianov'un kafası ise İran'a Feteli Şah'a gönderilir. Buna karşılık İran Şahı, Bakü Hanlığı'na kıymetli bir hediye yollar. 1811 yılına kadar Sisianov'un mezarına kimse dokunmaz. Ancak bu yıldan sonra Kafkasya'nın yeni Başkomutanı Pauliççi, Sisianov'un kemiklerini Tiflis' göndertip, Sion Kilisesi Kabristanlığı'na defnettirir. Bu tarihte Bakü Rusya tarafından işgal edilmişti.²⁶⁶

Kılman İlkin'e göre Hüseyin Kulu Han, hâkimiyeti boyunca sürekli devletler arasında denge politikası izliyordu. Her ne kadar İran, Osmanlı Devleti ve Derbent tarafından daima tehlike gelebileceğini düşünerek Rusya himayesine girmeyi mecburi bir siyaset olarak kabul etmişse de, tamamen Rusya'ya tabi olması

²⁶⁵ Фуад Азизага оглы, Тагиев, История Города Баку В Первой Половине XIX Века (1806-1859), “ЭЛМ” Баку-1999, 9.

²⁶⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 55-56.

durumunda da bağımsızlıklarını kaybedeceğini hesap edebilmişti. Bu nedenle bazen Rusya'ya yanaşırken bazen de İran ile işbirliği yapıyordu. Onun siyasetindeki bu ikilik son yıllarına kadar devam etmiştir. Hatta Sisianov'un şehri kuşattığı esnada bir yandan Sisianov ile görüşmeler yaparken öte taraftan İran Hükümeti ile gizli temaslarda bulunuyordu. Ruslarla yaptığı anlaşmalara aldırış etmeden, imkân doğduğunda onlara sırtını dönebilmeye cesaretini gösteriyordu. Kılman İlkin, bazı tarihçilerin yazdıklarını kaynak göstererek, Sisianov'un öldürülmesi öncesinde Bakü'de İran Kaçarlar Devleti'nin Şahı Feth Ali'nin iki casusu yaşadığını ifade etmiştir. Güya denizden kale duvarlarının dibindeki hendeklere su çekmek amacıyla Feth Ali Şah Kaçar tarafından yardım için gönderilmişlerdi. Aslında Hüseyin Kulu Han'ın hareketlerini takip edip casusluk yapıyorlarmış. Hatta Sisianov'u öldürmek için İbrahim Bey'i tahrik edenler de bu casuslarmış. Kılman İlkin, Azerbaycanlı yazar ve tarihçi Abbaskulu Ağa Bakühanov'un, Hüseyin Kulu Han'ı bazı yönleriyle eleştirmesine rağmen, eserlerinde onu cesaretli bir han olarak karakterize ettiğini belirtmiştir.²⁶⁷

Kılman İlkin, Bakü'de Sisianov'un hatırasına heykel yapılması ile ilgili de kıymetli bilgiler vermiştir. Ona göre 1846 yılında Bakü'nün zenginlerinden olan Ermeni Thomas Eyvazov, masraflarını kendisi karşılayarak Sisianov hatırasına bir anıt diktirmişti.²⁶⁸ Sisianov'un öldürüldüğü yere dikilen bu anıt beyaz taşlardan oluşturulmuş olup, piramit şeklindeydi. Anıtın bir tarafında 1846 yılında Prens Mihail Semyonoviç döneminde inşa edildiği bilgileri yazılırken diğer tarafında ise "Thomas Eyvazov'un Çalışmaları, Çabası ve Sayesinde" cümlesi yazılmıştı. Anıtın üzerine bir hançer bir de tabanca resmi çiziliydi. Tabancanın namlusu ve hançerin ucu aşağı doğru eğilmiş vaziyetteydi. Anıtın açılışına Rusya'nın Kafkasya'daki en yetkili temsilcisi Vorontsov da katılmıştı. Anıt Azerbaycan'daki Sovyet yönetiminin ilk yıllarına kadar yerinde kalmıştı. Bakü'ye Azerbaycanlı Şair Mirza Aliekber Tahirzade Sabir'in heykeli dikildiği yıllarda, Sisianov'un Anıtı ortadan kaldırılmıştı.²⁶⁹

²⁶⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 56-57.

²⁶⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 56.

²⁶⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 56.

Kılman İlkin'e göre Sisianov'un öldürülmesi Çarlık Rusya Hükümeti'ni daha ciddi tedbirler almaya mecbur etti. Çünkü Rusya'nın Kafkasya'daki siyasi emellerini yerine getirebilecek üst düzey yetkilerle donatılarak tayin edilmiş yüksek rütbeli ve imparatorun emirlerini yerine getirmek için hiçbir şeyden çekinmeyen bir askerin bu şekilde öldürülmesi Çar I. Aleksandr'ın bölgedeki politikalarına büyük bir darbe olmuştu.²⁷⁰

Rusya'nın Bakü'yü İşgal etmesi: Kılman İlkin Musayev'e göre, Prens Pavel Sisianov'un öldürülmesinden sonra Rusya ordusu bölgeden çekilmişti. Rusların çekilmesi sonrasında müsait ortamı fırsat bilen Dağıstan feodalleri Gazikumukh ve Avar Hanları Azerbaycan'ın içlerine kadar sokuldular. Surkhay Han Kura Irmağının kıyısına kadar geldi. Fakat Rus ordularının kendilerini arkadan yakalayabileceklerini düşünerek daha fazla ilerlemediler. Diğer hanlıklar temkinli davranarak Surkhay Han'a katılmadılar. Çünkü onlar er geç Çarlık askerlerinin kuzeyden Kafkasya'ya gireceklerini tahmin etmişlerdi. İlkbaharın sonlarında İran Şahı da Azerbaycan'a asker göndermişti. Kaçarlar hızlı bir şekilde Karabağ'a saldırdı. Bu zamanda Şuşa Kalesi'nde bir garnizon Rus askeri bulunuyordu. İran ordusu tarafından yapılabilecek ani bir baskına karşı, Şuşa Kalesi'nin Rus Komutanı Binbaşı Lisaneviç ile İbrahim Han görüşerek gelebilecek tehlikeyi püskürtmek için istişare ederler. Fakat Lisaneviç, İbrahim Han'ın tedirginliğini pek ciddiye almaz. İbrahim ise bu duruma karşı ailesi ve yakın adamlarıyla kale yakınında olan han bağına geçer. İbrahim Han'ın şehirdeki düşmanları bu durumdan istifade ederek, bu göçün bir ihanet olduğunu Lisaneviç'e ihbar ederler. Bu iftiraya inanan Lisaneviç bir gece askerleriyle İbrahim Han'ın bulunduğu yere baskın yaparak, İbrahim Han'ı, ailesini ve yakın adamlarının hepsini öldürtür. Bu katliamı işiten çevredeki hanlıklar öfkelenirler. Hatta Şeki Hanı, Şeki Şehri'nde bulunan Rus askerlerini şehirden kovalar. Bu geçiş devrinde İran Kaçar Devleti'nin Hükümdarı Feth Ali Şah Kaçar tarafından gönderilen askerlerle ile daha önce bölgede bulunan Rus orduları arasında çatışmalar yaşanır. Rus birliklerine yenilen İran askerleri bölgeden geri çekilirken Karabağ ve Şirvan'dan çok sayıda esiri yanlarında götürürler.²⁷¹

²⁷⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 57.

²⁷¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 58-59.

1806 Yılıının Haziran ayında Çar birlikleri General Klazenap komutasında Kuzey Kafkasya'dan ayrılarak Hazar Sahilleri boyunca güneye doğru ilerler. Bu birlikler 1400 piyade ve piyade sayısına yakın süvariden oluşurken, 9 tane de top ile 22 Haziran'da Derbent'i savaşımadan işgal etmişti. Ordu Derbent'te iken komutanlığa General Klazenap'ın yerine General Bulgakov getirilir. Bulgakov Derbent'ten Kuba'ya hareket ederek Kuba Hanlığı'nı teslim alırken, Şey Ali Han Kuba'yı terk eder. Daha sonra Bakü'ye doğru ilerleyen Bulgakov, ağustos ayının şiddetli sıcakları nedeniyle sık sık ordusunu dinlendirmek için kamp kurmaya mecbur olur. Son kampları deniz kıyısına yakın olan Beşparmak Dağı'nın eteğiydi. Bulgakov şehre saldırmadan önce halka bir bildiri gönderir. Bildiride Bakü'yü savaşımadan teslim etmeleri halinde hiç kimsenin canına kast edilmeyeceği ifade ediliyordu. Hüseyin Kulu Han, yakın adamlarından olan Kazım Bey'in öncülüğünde bir heyeti elçi olarak Bulgakov'a gönderir.²⁷² Elçiler kalenin bayrakları,²⁷³ ekmek ve tuz ile Bulgakov'un huzuruna çıkarak, şehrin teslime hazır olduğunu belirttiler. Hüseyin Kulu Han ise bu seferki çar ordusunun kuşatmasından büyük endişe duymuş, Sisianov'un intikamının acımasız bir şekilde alınacağını düşünerek dehşetli korku içerisine girmişti. Bulgakov tekrar elçilerle haber göndererek, şehrin sorun çıkarmadan teslim olması durumunda herkesin can güvenliğini sağlayacağını sözünü veriyordu. Hatta bu sözünü arakasında olduğunu ispatlamak için oğlunu elçilerle birlikte Bakü'ye gönderir. Ancak Bakü Halkı, Sisianov'un intikamının alınacağını düşünerek, Bulgakov'a ve Rus ordusuna güvenmiyordu. Bakü halkının çoğu Rus birliklerinin bir katliam yapacağı ihtimalini düşünerek şehirden kaçarak dağlara sığındılar. Bulgakov'un oğlu kaleye yaklaştığında insanların şehrin kuzey ve batı kapılarından dağlara doğru göç ettiğini görünce buna engel olmaya çalışır, lakin bunu başaramaz. Rus ordusu daha kaleye yaklaşmamışken, Hüseyin Kulu Han da ailesini alarak gizli yollardan Kuba'ya,²⁷⁴ oradan da İran'a kaçar.²⁷⁵

Hüseyin Kulu Han, ailesi, yakın adamlarından Ahmed Bey ve diğer birkaç adamıyla Erdebil yakınlarındaki Barı Köyü'ne yerleşir. Bu köyün bazı sakinleri

²⁷² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 53-60.

²⁷³ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 435.

²⁷⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 60.

²⁷⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 435.

günümüzde de Bakülü diye tanıtılır.²⁷⁶ Rus ordusunun Bakü'yü işgalinden sonra dağlara ve tepelere sığınan halk, şehirdeki güvenli ortamı görünce evlerine geri döner. Bu gelişmelerden sonra Bakü 3 Eylül 1806 tarihinde tamamıyla işgal olunur.²⁷⁷ Bunu sonucunda Bakü Hanlığı lağvedilir. Bulgakov Kuba'dan Bakü'ye hareket ederken yanında Mirza Muhammed Han da vardı. II. Mirza Muhammed Han olarak da bilinen Mirza Muhammed Han Sani, Hüseyin Kulu Han ile evvelden beri rekabet içindeydi. Sara Aşurbeyli ise Kuba Hanı Şeyh Ali Han ile Hüseyin Kulu Han arasındaki ittifak nedeniyle II. Mirza Muhammed Han'ın Hüseyin Kulu Han'a kırgın olduğunu ve Bulgakov ile Bakü'ye gittiğini yazmıştır.²⁷⁸

Bulgakov, bir müddet Bakü Kalesi'nin duvarlarına yakın olan ve daha önce hanların ikamet ettiği evlerde kalır. Ordu ise şehirdeki evlerin yetersizliğinden deniz sahiline yakın bir mevkide çadırlarda kalır. Su kanallarının bakımlarının zamanında yapılmaması, su problemlerinin ortaya çıkmasına sebep olur. Kuyulardaki sular ise tuzlu ve acı olduğundan içilemez durumdadır. Askerler için barınma yerlerinin azlığı ve su yetersizliği nedeniyle orduda hastalıklar baş gösterir. Bu durumu endişeyle gözlemleyen Bulgakov, bir garnizon askeri Bakü'de bırakarak griye kalan ordusuyla Kuba'ya geçer. Kuba ve Bakü'nün Ruslar tarafından alınmasına II. Mirza Muhammed Han'ın yardımları olmuştu. II. Mirza Muhammed Han'ın bu hizmetlerine karşılık Çarlık Hükümeti, Kuba ve Bakü'nün idaresini ona emanet etmişti. Kılman İlkin Musayev, II. Mirza Muhammed Han'ın oğlu Abbaskulu Ağa Bakühanov'un "Gülüstan-ı İrem" adlı eserine dayanarak II. Mirza Muhammed Han'ın kişiliğinin sadeliği ve samimiyeti yüzünden kanuni hakkı olan hanlık hakkını, her zaman Muhammed Han'a ve Hüseyin Kulu Han'a kaptırmıştır. Bu samimiyeti iktidar rekabetinde ona dezavantaj oluşturmuştur. ²⁷⁹ Öte yandan Kılman İlkin Musayev, eserinde Abbaskulu Ağa Bakühanov'un, Hüseyin Kulu Han hakkında "Cesaretli, fakat tabiatı itibariyle iradesiz, çevresindekilerin etkisi altında kalan bir

²⁷⁶ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 436.

²⁷⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 60.

²⁷⁸ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 434.

²⁷⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 60.

emir olan Hüseyin Kulu Han kendi ailesiyle İran'a kaçtı." ²⁸⁰ İfadelerini kullandığını belirtmiştir.²⁸¹

Rus Askeri İdaresi Döneminde Bakü: Kılman İlkin' göre Azerbaycan Rusya'nın kontrolüne geçtikten sonra hanlıkların yerine eyalet sistemine geçiş yapıldı. Bu eyaletlerde çarlığın askeri yönetim sistemi oluşturuldu. Bu askeri yönetim sistemi komutanlık idaresi olarak adlandırıldı. Her eyalet bir komutan tarafından yönetilirdi.²⁸² Eyalet komutanları, Kafkasya başkomutanı tarafından güvenilir ve itibarlı subaylar arasından seçilerek göreve atanırdı. Komutanlara önemli yetkiler verilerek merkezi otorite güçlendiriliyordu. Komutanlar, memur tayin eder, kişilere toprak tahsis eder, istediğinde toprakları geri alır ve vergi toplanması için emirler verebilirdi.²⁸³

Bakü komutanı petrol ve tuz yataklarını, balıkçılığı kiraya verebilme yetkisine sahipti. Eyaletler de ilçelere ayrılarak naiblerin yönetimine bırakılıyordu. Çarlık naibliğe güvendikleri kişileri tayin ediyordu. Köylerden ise yüzbaşı ve şefler sorumluydu. Naibler vergileri zamanında toplamakla ve mülkiyetlerin bölüştürülmesiyle yükümlüyken, devletten maaş alamazdılar. Topladıkları vergilerden belirlenmiş miktarda hisse alır veya eyalet komutanlarının kendilerine verdikleri toprakların gelirleriyle geçinirdiler.²⁸⁴

Bakü'de 1812 yılında şehir mahkemesi kurulur. Mahkeme başkanı şehrin komutanıydı. Mahkeme üyeliğine iki kişi halktan, iki kişi de soylulardan seçiliyordu. Seçilen bu üyeler şehir mahkemesinde bir yıl görev yapabilirlerdi. Duruşmalara katılması için bir molla da çağrılırdı. En ağır suçlara ise askeri mahkemeler bakıyordu. Bu askeri mahkemeye şehir komutanı katılamıyordu.²⁸⁵

Her eyalette rahiplerden başrahip sorumluydu. Başrahip de naib gibi maaş almıyordu. Maaşın yerine 20 çiftlik sahibini mükâfat olarak alırdı. Başrahip miras, boşanma gibi aile meselelere işlerle meşgul oluyordu. Rahiplik mahkemeleri halk

²⁸⁰ Aşurbeyli, *a.g.e*, 435.

²⁸¹ Aşurbeyli, *a.g.e*, 435.

²⁸² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 61.

²⁸³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 61.

²⁸⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 61.

²⁸⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 61.

arasında büyük saygı kazanmıştı. Çünkü çarlık yönetimi en ağır ve karmaşık konuları Ruhani mahkemelerine bırakmıştı.²⁸⁶

Komendantlık Yönetim Sistemi zamanından toprakların idaresi bölgedeki beyler ve eski hanlık yönetimindeki adamlar tarafından devam ettiriliyordu. 1840'lı yıllarda Rus yönetimi bütün toprakları hazineye almak için uğraşır. Bu maksatla 1841 yılında imparator bir kararname çıkarır. Lakin büyük toprak sahipleri ve yetkililer, Çarlık Rusya'ya yaptıkları hizmetlerin karşılığında, Canişin (milletvekili) Vorontsov aracılığıyla hükümetten ayrıcalık talep ediyorlardı. Rusya hükümeti de bölge topraklarını istediği gibi işletebilmesi ve köylüleri rahatlıkla idare edebilmek için zengin bir sınıfın varlığına ihtiyaç olduğunun farkındaydı. Çar I. Nikkolay, bu konunun halledilmesi amacıyla 6 Aralık 1846 tarihinde özel bir ferman yayılar. Bu ferman ile daha önce ataları tarafından istifade edilmiş bütün topraklar, mülk sahiplerinin ve beylerin tasarrufuna bırakıldı. Kısacası Azerbaycan'da serflik sisteminin kuralları oluşturuluyordu. Bütün toprakların feodallere ve soylulara verilmesi Bakü köylüleri arasında büyük memnuniyetsizliğe ve kaygıya neden oldu. Bu hoşnutsuzluk neredeyse bir isyana dönüşecekti. Çarlık yönetimi toplumdaki bu karışıklığı engellemek ve durumu iyileştirmek için, 20 Nisan 1847 tarihinde yeni bir karar alır. Bu karar ile de köylülere adalet sağlanmamıştı.²⁸⁷

Kılman İlkin'e göre Çar Hükümeti Kafkasya'daki Komendantlık Yönetim Sistemi'ni, asker ile halk sistemi olarak adlandırmıştı. Aslında bu sistem askeri-idari bir anlayıştı. Eyaletlerde komutanlık sisteminin adamları, halk temsilcilerini bertaraf etmek için, her türlü yola başvuruyorlardı. Yetkililerin kendi başına yaptıkları da halkı bezdirmişti. Bakü'deki petrol kuyuları ve tuz yatakları komutanlar veya kiraladıkları şahıslar tarafından sömürülüyordu. Yine komutanlık yönetimi Hazar Denizi'nin ve bölgedeki nehirlerin kıyılarında yapılan balıkçılık faaliyetlerini kendi istedikleri şekilde kiralyorlardı. Toprak işletilmesinin sadece Çar hükümetine sempati duyan kişilere verilmesi, kanunsuz eylemlerin yapılması ve yerli halka eziyet edilmesi huzursuzluğa sebep oluyordu. Komendantlık Yönetim Sistemi bölgede utanç durumuna düşüyordu. Öyle ki yüksek rütbeli çar memurları bu sistemin kendisini bir türlü doğrultamadığını itiraf ediyorlardı. Çünkü gelirlerin çoğu hazineye

²⁸⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 61.

²⁸⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 61-63.

gitmiyor, türlü oyunlar ve rüşvet ile şehrin gelirinin büyük bir kısmı komutanlara, askeri görevlilere ve büyük toprak sahiplerine tahsis ediliyordu. Bu sistemin çöküşe geçtiği anlaşıncı Çar I. Nikolay tarafından 10 Nisan 1840 tarihinde bir ferman ile Transkafkasya'yı yönetmek için, Komendantlık Yönetim Sistemi'nin yerine "Transkafkasya Ülkesi İşleri İdaresi" oluşturuldu. Bu sisteme göre Kafkasya ikiye ayrılmıştı. Gürcistan-İmereti Bölgesi ve Hazar Vilayeti. Hazar Vilayetinde 7 şehir bulunuyordu. Bu şehirlerden biri de Bakü idi. Daha sonra Çarlık Hükümeti Kafkasya'daki otoritesini kuvvetlendirmek için 1844 yılında Kafkasya Valiliğini tesis etti.²⁸⁸

Kafkasya'daki ilk valisi Kont M.S. Vorontsov oldu. Vorontsov, Çar I. Nikolay'ın güvenini kazanmış komutanlardandı. Kafkasya'daki bütün askeri ve sivil güçler Vorontsov'un eline geçmişti. Vorontsov direkt Çar'a bağlıydı. Merkezi bakanlıkların hiçbiri Vorontsov'un işlerine müdahale edemiyordu. Vali Vorontsov, bölgenin bütün sorunlarını sadece Çar ile paylaşıyordu.²⁸⁹

Rusya ile İran'ın savaşlarından sonra 1813 yılında iki devlet arasında Gülistan Antlaşması imzalandı.²⁹⁰ Bu antlaşmadan sonra Bakü, tamamen Rusya İmparatorluğu'nun egemenliğine geçti.²⁹¹ Bu egemenlik 1917 Rusya İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar devam etti.

2.2.6. Birinci Dünya Savaşı Dönemi

Kılman İlkin Musayev'in eserlerinde Birinci Dünya Savaşı yıllarına ait çok ilginç ve bir o kadar önemli bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinden biri de Kafkasya Cephesi'ydi. Bu nedenle Bakü'de savaş tesiri daha çok hissediliyordu. Kafkas Cephesi'ndeki operasyonlar 31 Aralık 1914 tarihinde başlamıştı. Türk orduları Kars ve Batum istikametinden Kafkasya topraklarına girmişlerdi. Osmanlı Devleti yöneticilerinin askeri kesimi bu cepheye ayrı bir önem verdiklerinden, Osmanlı Hükümeti büyük bir orduyu bu istikamete sevk etmişti. Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı Ordusu'ndan bizzat Harbiye Nazırı

²⁸⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 63-64.

²⁸⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 64-84.

²⁹⁰ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2008, 36, 188.

²⁹¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Lider Neşriyyat, Bakü, 2004, 1, 429-430.

Enver Paşa sorumluydu. Sarıkamış İlçesi'nde savaşın planı da Enver Paşa'nın yakından iştiraki ile hazırlanmıştı. Lakin bilindiği gibi Osmanlı Ordusu, Rusya Ordusu tarafından mağlup edilerek ağır kayıplar verdi. Bundan sonra Osmanlı kuvvetleri İran topraklarından geçerek güneyden Bakü ve Gence'ye saldırı hazırlıklarına girişti.²⁹²

Çar Ordusu Azerbaycanlıları silah altında tutamayacağından korktuğu için onları orduya çağırılmıyordu. Fakat bu durumu farklı bir yöntem kullanarak çözmeyi düşünen Çarlık Hükümeti, cephe gerisinde çalıştırmak amacıyla Azerbaycan'dan 3000 işçi talep ediyordu. Ancak daha önce Rusya Ordusu'nda bulunan üst rütbeli Azerbaycanlı komutanlar, savaşın ilk günlerinden itibaren Almanlara karşı savaşıyorlardı. Cephelerde şöhret elde etmiş General Samedbey Mehmandarov, General Ali Ağa Şihlinski, Hüseyin Han Nahçıvanski ve başka Azerbaycanlı komutanlar Rus silahlarıyla önemli başarı sağlamışlardı. Savaş cephelerinde Azerbaycanlılardan meydana gelen bir süvari alayı oluşmuştu. Bu Süvari Alayı "Yerli Kafkas Bölüğü" olarak kahramanlıkla savaşmışlardı. Çar generalleri bu alayı "Dikaya Diviziya" diye adlandırmışlardı. Savaşın sona ermesiyle Bakü'ye dönen komutanlar, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ordusu'nun çekirdeğini oluşturmuştu.²⁹³

Kılman İlkin'in eserlerinde ifade edilenlere göre Kafkasya Cephesi'ndeki çatışmalar sonucunda yaralanan askerler vagonlar ile Bakü'ye taşınarak tedavi edilmeye çalışılıyordu. Şehirdeki bütün büyük binalara yaralı askerler yerleştirilmişti. Okullar ve diğer kamu binaları alelacele hastanelere çevrilmişti. Bu binalarda tedavi gören askerlerin çoğu Rus subaylarıydı. Şubat 1917 tarihinde Çar II. Nikolay tahttan indirilince, burada bulunan askerlerin hepsi kendi memleketlerine gönderildiler. Harp alanlarında Bakü'ye gönderilen birçok Osmanlı ve Alman esirleri de bulunuyordu. Bu esirler ekseriyetle Nargin Adası'na yerleştirilmişti. Özellikle Nisan 1917-Mayıs 1917 tarihlerinde Türkiye ve Yunanistan'dan (Rum) Bakü'ye çok sayıda mülteci gelmişti.²⁹⁴

²⁹² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 262.

²⁹³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 262-263.

²⁹⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 263.

Bakü “Hayır Cemiyetleri”nin ve vakıf kurumlarının bulunduğu “İsmailiye” binasında mülteciler için erzak dağıtılır ve elbise diktirilirdi.²⁹⁵ 1916 Yılıının sonlarında Rusya’nın her bölgesinde olduğu gibi Bakü’de de kıtlık baş göstermişti. Sanayi, tarım ve ulaşım zor durumdaydı. Petrol üretimi günden güne azalıyordu. Bunun asıl nedeni ise petrol sahalarında çalışan 13000 Rus işçisinin orduya alınmasıydı. Yeni petrol kuyuları da kazılmıyordu. Petrovsk-Bakü Demir Yolu da askeri lojistiğin nakliyesi amacıyla kullanılması, yeni petrol kuyularının kazılması için gereken levazımın geç gelmesine sebep oluyordu. Yükler Petrovsk’tan deniz yoluyla taşınmaya başlanmıştı.²⁹⁶

Petrol madenlerinde çalışan ve bu işte ustalaşmış işçiler savaşa katıldığından bu yüklerin nakliye işi bölgedeki köylülere kalmıştı. Köylülerin tecrübesizliğinden bu taşıma işlemi sırasında yükler ya zarar görüyordu ya da iş erteleniyordu. Bu savaş yıllarında halkın durumu dayanılmaz haldeydi. Kıtlık başlamış ve piyasadaki her şeyin fiyatı dört beş katına çıkmıştı. Şehirde fakir olan kesimlerden açlıktan ölen insanların sayısı artmıştı. Birinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle zor bir süreçten geçen Bakü’de ayaklanmalar başlamıştı. 1916 Yılıının Şubat ayında yaşanan pahalılık ve yokluk nedeniyle şehir halkı ayaklanmıştı. “Açık Söz” gazetesinin 2 Mart 1916 tarihli sayısında, 28 Şubat’ta Bakü’de isyanın başladığı yazılıyordu. Yine bu gazetede ifade edilenlere göre, erzakın özellikle patatesin aşırı pahalılaşması nedeniyle isyan manav dükkânlarından başlamış. Daha sonra isyan bakkal ve diğer dükkânlara da yayılmıştı. Bir gün sonra şehirde yağmalar oldu. Değirmenler, un ambarları ve şehir merkezindeki bazı mağazalar basılarak talan edildi. Polis ve jandarma bu esnada önce herhangi bir engellemede bulunmuyordu. Aksine insanları kışkırtıyorlardı. Daha sonra belediye başkanının emriyle isyancı gruplar dağıtıldı. Silahlardan yapılan ateşler neticesinde ölen ve yaralananlar oldu. En sonunda polis ve jandarma evleri arayarak çalınan malları iade etti, hırsızları da tutukladı. Başka gazetelerde de bu isyanlar ayrıntılı bir şekilde aktararak, 14 Şubattan 16 Şubata kadar devam edildiği belirtiliyordu.²⁹⁷

²⁹⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 263.

²⁹⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 263-264.

²⁹⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 264.

1916 Yılıının başlarında grev yapan Bakü petrol işçileri, ilkbahardan itibaren grevlerini genişlettiler. Mart ve nisan aylarında kentteki küçük sanayi işletmeleri de bu grevlere katıldı. Matbaalar ve değirmenler de petrol işçileriyle dayanışma içerisine girmiştiler. Mermi üreten bir fabrikanın 400 işçisi de nisan ayında grevlere katılmıştı. Benkendorf Fabrikası'nda başlayan grev 5 gün devam etti. Hükümet grevcilere acımasız muamele etti. 380 İşçi işten kovulurken, 93 işçi de orduya alındı. 1916 Yılında grevcilerin sayısı 16.000'e yaklaşmıştı. Hükümet bu işçileri savaş cephelerine göndermekle tehdit ediyordu.²⁹⁸

27 Şubat 1917 tarihinde Petrograd'ın işçi ve askerleri isyan başlattılar. İsyancılar hükümet binalarını ve silah depolarını ele geçirdiler. Daha sonra çarlık hükümetinin bakanlarını ve generallerini tutukladılar. Yapılan devrim başarılı olmuştu. 2 Mart 1917 tarihinde Rus Çarı II. Nikolay Aleksandroviç Romanov kardeşi Mihail Aleksandroviç Romanov lehine tahttan çekildi. Rus mutlakîyetinin bitirilmesi amacıyla yapılan bu tahttan indirme planı, Mihail'in tahta çıkması nedeniyle amacına ulaşamadı. İsyancıların baskısı altında kalan Mihail Aleksandroviç Romanov da tahttan çekildi. Böylece devrim zaferinin sonucunda çarlık mutlakîyeti yıkıldı. Petrograd'daki yaşanan isyan ve sonuçları Bakü'de bazı gerici gruplar tarafından halktan saklanmaya çalışılıyordu. Fakat bu gayretler boşunaydı. Çünkü yapılan darbe bütün Azerbaycan'da büyük bir coşku ile karşılanmış ve bu haber kısa sürede her yere ulaşmıştı.²⁹⁹

2.3. Bakü'nün Ekonomik Tarihi, Petrol Sanayisi ve Petrol Zenginleri

Kılman İlkin Musayev'e göre Bakü ekonomisinin en temel unsuru kuşkusuz petroldür. Bakü'yü bütün doğu ülkelerine, Avrupa'ya kısacası tüm dünyaya tanıttıran, onun petrolü ve yanan topraklarıdır. Bakü'de petrol çok eski tarihlerden beri çıkartılırdı. Çok sığ kuyulardan elle ve makaralı tekerleklerle çıkarılıyordu. Çoğunlukla yakıt ihtiyacının giderilmesinde kullanılan petrol, evlerin ısıtılmasında ve çeşitli hastalıkların tedavisi amacıyla ilaç olarak da kullanılıyordu. Şehrin ekonomisinde önemli rol alan petrol, kervanlar vasıtasıyla

²⁹⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 265.

²⁹⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 265.

birçok ülkeye ihraç ediliyordu. Petrol, özellikle Bakü Hanlığı devrinde tuz ile birlikte kentin en kıymetli gelir kaynaklarından biriydi.³⁰⁰

Kaynaklarda Bakü'nün erken feodalizm devrindeki iktisadi ve günlük yaşamına dair bilgiler çok azdır. Bu nedenle şehrin doğal kaynakları hakkında da pek az malumata sahibiz. Lakin Orta Çağ'da yazılmış eserlerde, Albanya Ülkesi'nin çok zengin doğal kaynaklarından bahsedilir. Sara Aşurbeyli'ye göre, bahsettiğimiz döneme ait önemli eserlerden biri Alban Vakayinamesi'dir. 10. yüzyılda yaşamış Albanyalı tarihçi Kalankatlı Moses'in "Alban Tarihi" isimli eseri VII. yüzyıldan itibaren bölgenin tarihi yanında iktisadi durumuna da ışık tutuyor. Sara Aşurbeyli, "Albanya Tarihi"nde bu arazilerde Kura Nehri sahilleri boyunca yerleşik olan köylerde çok çeşitli ürünlerin üretiminin yapıldığı yazıldığını belirtmiştir. Nehrin kıyıları boyunca bereketli kırsal alanlar ve tarlalarda yüklü miktarda buğday, üzüm, ipek, pamuk ve sayılamayacak çoklukta zeytin ağaçları vardır. Bölgenin dağlarında ise altın, gümüş, bakır ve diğer madenler bulunur. Yine Alban Yazarı Kalankatlı Moses Apşeron bölgesinde petrol ve tuz üretiminden de söz etmiştir.³⁰¹ Yine Sara Aşurbeyli, IX. ve X. asır Arap yazarlarının daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerinde ve Derbendname'de, VIII. yüzyıl ve sonrasında Bakü'de petrol ve tuz üretiminin yapılmasından bahsedildiğini ifade etmiştir. Anlaşılan odur ki petrol üretimi daha önceden Sasaniler döneminde de olmuştur. Bakü'den çok uzak coğrafyalardan duyulan bu petrol üretimi, sanıldığından daha çok üretimin yapıldığını gösteriyor. Araplar Bakü'yü fethettiklerinde Bakü'de petrol kuyuları ve tuz ocakları fevkalade gelir sağlıyordu. Sara Aşurbeyli "Bakü Şehrinin Tarihi" isimli eserinde, Arapların Bakü'deki petrol ve tuz üreticilerinden vergi topladığını ve bu vergilerden elde edilen gelirler ile Derbend'teki Arap Garnizonu'nun ihtiyaçlarının karşılandığını vurgulamıştır. Bu askeri birliklerin varlıklarının devam ettirilmesi ülkenin kuzeyden gelecek tehlikelerin bertaraf edilmesi için elzemdi. Sara Aşurbeyli, Arapların petrol ve tuz üreticilerinden alınan vergiler ile ordunun güçlendirilmesi düzeninin benzerinin, Sasaniler döneminde de uygulandığını belirtmiştir. Bakü'de petrolden çok farklı amaçlar için istifade edilmiştir. Petrol ev işlerinde, bazı günlük yaşam ihtiyaçlarında, çatıların kaplanması ve kandillerde kullanılmıştır. Araplar

³⁰⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 105.

³⁰¹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 99-101.

döneminde çok fazla çıkarılan petrol, Bakü dışındaki Arap şehirlerine ve yurt dışına gönderilerek ekonomik gelir elde ediliyordu.³⁰²

Kılman İlkin'e göre Bakü'de petrolün olduğu ve çıkartılarak işletildiği çok uzak ülkeler tarafından bile biliniyordu.³⁰³ Kılman İlkin Musayev, Arap Coğrafyacısı El-İstahri'nin eserlerine dayanarak 930 yılında Bakü'de beyaz ve koyu gri petrolün çıkarıldığını yazmıştır. El-İstahri, Bakü Körfezi'nde balıkçılık faaliyetlerinin de yapıldığını ve sermahların* avlanarak birçok ülkeye ihraç edildiğini belirtiyor. Sara Aşurbeyli, 942 Yılında Bakü'de bulunmuş Arap Seyyahı Ebu Düelf'in Bakü Şehri'ni aşağıdaki şekilde tarif ettiğini ve petrolün ekonomik değerini vurguladığını kaleme almıştır. *“Ben Büyük Taberistan Denizi'nin* sahili ile Şirvan vilayetlerinden Bakuya denilen yer varana dek ağaçların altından seksen fersah yol gittim. Burada petrol yatağı gördüm. Onun günlük kira ücreti bin dirhemdi. Onun yanı başında gece-gündüz aralıksız yasemin yağına benzeyen petrol kaynağı vardı. Onun da günlük kira bedeli ilk kaynağındaki bibiydi.”*³⁰⁴ Ebu Düelf'in bu bilgisine göre o dönemde bol miktarda petrol çıkarıldığı ve ekonomiye bir hayli katkı sağladığı anlaşıyor. Sara Aşurbeyli, petrolün bu denli büyük meblağda gelir getirmesinin nedenini, o dönemde petrolden savaş araçlarının üretilmesi ve savaşlarda petrolden elde edilen çeşitli silahların kullanılmasıyla açıklamıştır. Aksi halde petrolün sadece günlük yaşamda sınırlı ihtiyaçların karşılanması için bu kadar fazla şekilde çıkarılmasına, petrol kuyularının devlet eliyle kiralanmasına ve pahalı satılmasına ihtiyaç bulunmuyordu. Daha sonraki asırlarda Moğollar ve diğer istilacılar da Bakü'deki petrol kuyularını kiralama usulleriyle işletmiş ve gelir elde etmek için ticaretini yapmışlardı. Hazarlar ve Bizans'la savaşan Müslüman orduları hakkında yazılan ve anlatılan hikâyelerde sürekli petrolden faydalanan müfrezeler topçu birlikleridir.³⁰⁵

Sara Aşurbeyli, el-Mesudi'nin eserlerinde aktarılan bilgilere dayanarak Bakü'de beyaz petrolün mevcut olduğunu ve püsküren alev kaynaklarının varlığından söz etmektedir. Bakü petrolü özellikle İran'a ihraç edilmekte ve orada

³⁰² Aşurbeyli, *a.g.e.*, 100-101.

³⁰³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 105.

* Sermah: Sermahi-Şamai (Bir tür balık).

* Taberistan Denizi: Hazar Denizi için kullanılan isimlerden biridir.

³⁰⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 104-105.

³⁰⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 105.

geniş şekilde kullanılmaktaydı.³⁰⁶ Bakü Şehri denizin kenarında olduğundan bölgenin yegâne limanıydı. Bu meşhur liman tarihsel süreç boyunca he açıdan özellikle iktisadi anlamda Bakü'yü ve Azerbaycan'ı etkilemiştir. Bakü VIII. Yüzyılın başından, IX. yüzyılın başlarına kadar, ülkenin büyük ticaret merkezlerinden sayılmıyordu. Bakü X. Yüzyılın sonunda ise bir dizi ülkeyle ticaret yapan ve önemli bir limanı olan büyük bir şehre dönüşmüştü. Sara Aşurbeyli, Arap müellifi el-Mesudi'ye istinad ederek X. yüzyılda ticaret gemilerinin devamlı Bakü sahillerinde yüzdüğünü ve Bakü Limanı'na demir attıklarını kaydetmiştir.³⁰⁷

Ticaretin en önemli elemanlarında biri de sikkelerdir. VIII. Yüzyılda Arap şehirlerinde sikke bastırılması için darphaneler yaptırılır. IX. ve X. Yüzyıllarda Bakü'de sikke kesilmesi şehrin ticari boyuttaki ilerlemeyi yansıtır. Uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunan Bakü, hilafetin birçok doğu ve batı ülkeleriyle bağlantısını sağlayarak, ticaretin merkezi haline gelen faal bir kent oluyordu. Rusya, İran, Bizans, Hindistan, Çin ve Suriye'den Bakü'ye gelen tüccarlar genellikle bakır, mum, kürk, silah, kıymetli ipek kumaşı, baharat, porselen kaplar, kıymetli taşlar vb. ürünlerin karşılığında kervanlarla petrol, tuz, balık, at, katır, safran, karmen, kızılıkök otu ve diğer ürünleri alıp götürürlerdi.³⁰⁸

Bakü'de zanaatkârlık da önemli ölçüde gelişmiş ve kentte çok sayıda nüfusun geçim kaynağını teşkil ediyordu. Bakü zanaatkârlarının ürettiği ipek ve yün kumaşlar, halı ve halı ürünleri, yatak örtüleri, kilimler ve urganlar da ihraç edilen başlıca malzemelerdi. Bakü arazilerinde bulunan çeşitli sikkeler bu ticari ilişkiler hakkında bilgiler sunmaktadır. Bakü ile diğer bölgeler arasındaki ilişkiler daha Sasaniler devrine kadar uzanan bir süreçtir. Bunu Bakü topraklarında bulunmuş Sasani sikkeleri ve defineleri ispat ediyor. Ayrıca Bakü'de İçeri şehirde, Şirvanşahlar'ın Sarayının olduğu alanda, eski Bakü Vilayeti'nin olduğu arazide, kale burçlarının yakınlarında yapılan kazılarda ve liman köprüsünü bulunduğu yere yakın bölgede denizden çıkarılan toprağın altında bulunan çeşitli sikkeler şehirde gemiciliğin ve ticaretin ne kadar yaygın olduğunun kanıtıdır. Bakü'de Abbasi Halifeleri'nin bastırdığı altın, gümüş ve bakır paralar da kullanılıyordu. 1985 Yılında

³⁰⁶ Aşurbeyli, *a.g.e*, 105-106.

³⁰⁷ Aşurbeyli, *a.g.e*, 106.

³⁰⁸ Aşurbeyli, *a.g.e*, 110-112

Bakü'nün bir sokağına telefon hattı çekmek maksadıyla yapılan kazılarda çömlek kalıntılarına rastlanmış ve buranın geçmişte çömlekçiler mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Çömlekçilik zanaatının gelişmesinde etkili olan başlıca unsurlardan biri bölgede hammaddenin varlığıdır. Bakü şehri civarında olan sarı kil yataklarının kullanılmasıyla yapılan Bakü'ye has gri rengimsi sarı seramikler bunu doğruluyor. Bakü Şehri'nin VIII. Yüzyıla kadar olan erken dönemine ait mimari anıtları kalmadığından bu dönemler hakkında yeterince bilgi yoktur. Bu dönemler hakkındaki bilgilerin çoğu kazılar sonucunda bulunan eserlere dayanmaktadır.³⁰⁹

Günümüzde Kafkasya'nın en büyük şehri olan Bakü'nün tarihsel sürecinde ekonomi ve ticaret devamlı gündemde olan konulardı. Sara Aşurbeyli'ye göre, Şirvanşahların hâkimiyeti döneminde Bakü'nün iktisadi durumunu öncelikle Arap ve Fars tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinden öğreniyoruz. Arap ve Fars yazarların XI. ile XV. yüzyılları arasında yazılmış eserlerinde Bakü'nün ekonomisi, ticareti ve gelir kaynakları hakkında kapsamlı bilgilere yer verilmiştir. Yine Sara Aşurbeyli'ye göre, XIII. Yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa seyyahları da buraya gelerek bölge hakkındaki gözlem ve yorumlarını eserlerine aktarmışlardır. Sara Aşurbeyli, bunların dışında aslen Bakülü olan Azerbaycan Coğrafyacısı Abdürreşid Baküvü'nün izlenimlerinin de bölgenin ekonomik tarihi açısından önem arz ettiğini belirtmiştir.³¹⁰

Sara Aşurbeyli, XI. Yüzyılın 1. çeyreğinde yaşamış El-Biruni'nin Bakü hakkında kısaca bilgiler verdiğini belirtmiştir. Sara Aşurbeyli'ye göre, El-Biruni: “*Bakü, beyaz petrol madenidir.*”³¹¹ Şeklinde ifadeler kullanmıştır. Sara Aşurbeyli, 1126 Yılında yazılmış bir anonim esere dayanarak, Bakü adasında beyaz ve siyah petrolün çıkarıldığı ve bu bölgede sürekli titreyen topraktan ateş lavlarının çıktığını ifade etmiştir. Sara Aşurbeyli, Hazar Denizi'nin güneybatı sahillerini gezen Arap Seyyahı Ebu Hamid el-Endulisi el-Gırnati'ye istinaden, Bakü'ye yakın olan bazı adalarda petrol çıkarıldığını yazmıştır.³¹² Sara Aşurbeyli, Arap Seyyahı Ebu Hamid el-Endulisi el-Gırnati'nin, bu durumu şu şekilde tasvir ettiğini belirtir: “*Bu denizde zift gibi siyah bir ada vardır. Bu adada yerden acı, tuzlu ve kötü kokulu su çıkar. Bu suyla birlikte yüksek kalitede bakıra benzeyen ufak, dörtgen taşlar da çıkar. İnsanlar*

³⁰⁹ Aşurbeyli, a.g.e, 113-122.

³¹⁰ Aşurbeyli, a.g.e, 157-163.

³¹¹ Aşurbeyli, a.g.e, 157.

³¹² Aşurbeyli, a.g.e, 157.

bunları terazide çekitaşı gibi kullanmak için alırlar. Deniz tarafında bu ada ile yüz yüze, zift gibi siyah toprak var, üzerinde ot biter. Burada yabani hayvanlar da yaşar. Bu siyah topraktan zift (mazot), siyah ve beyaz petrol çıkar. İşte bu yer Şirvan ülkesinde olan Bakü yakınlarındadır. Bu topraktan ve adadan geceleri kükürt alevine benzeyen mavi ateş çıkar. O, yansa da, ne oradaki otu yakar, ne de sıcağı olur. Onun üzerine yağmur yağınca alev daha da artarak göğe yükselir. İnsanlar onu uzaktan görürler. Gündüz ise bunu görmek zordur. Burada yanar gaz çıkan Pirallahu Adası'ndan bahsedilmektedir. Yüz yüze toprak ise beyaz petrol çıkarılan 'ebedi ateşli' Surahanı ve onun çevresindeki petrol çıkan topraklardır.”³¹³

Sara Aşurbeyli'ye göre, XIII. yüzyılın 1. çeyreğinden, Moğol istilasına kadar, petrol üretimi bir hayli çok olmuştur. Sara Aşurbeyli, Fars Dili Coğrafyacısı Muhammed İbn Necib Bekran'ın, çıkarılan petrolün renk ve yer sınıflandırmasını yaptığını belirtmiştir. Petrol türlerinden bahseden İranlı coğrafyacı, Bakü'de ve Mugan'da kuyulardan beyaz, Derbend yakınlarında yeşil, Balhan sınırlarında ise siyah petrolün elde edildiğini belirtmiştir. Muhammed İbn Necib Bekran ayrıca siyah petrolün nasıl elde edildiğinden bahsediyor. Bu üretim usulüne damıtma adını vermiştir. Sara Aşurbeyli, Muhammed İbn Necib Bekran'ın “Cihanname” isimli eserini kaynak göstererek, bu yıllarda çok miktarda petrol hafriyatından bahseder ve petrolün arıtma yöntemi ve kullanımına dair de sıra dışı bilgiler aktarmaktadır. Sara Aşurbeyli, “Cihanname” adlı bu eserde Bakü yakınlarındaki ateşler için yapılan tasvirler ile El-Gırnati'nin yarım asır önce yazdığı ateşler hakkındaki anlatımlarda benzerlik olduğunu ifade etmiştir.³¹⁴

Sara Aşurbeyli, 1220'li yıllarda yazılmış anonim bir esere dayanarak, petrolün Bakü ekonomisindeki yerinin yanında tuz ocaklarından da bahsetmektedir. Sara Aşurbeyli ayrıca bu kaynağa istinat ederek Bakü civarında geceleri alev alev yanan toprakların bulunduğunu ve toprakların üzerine bırakılan su dolu kazanların kaynadığı belirtmiştir. Sara Aşurbeyli, Arap coğrafyacıları Yakut el-Hamevi ve Zekeriya Kazvini'nin de eserlerinde Bakü petroleri hakkında ayrıntılı bilgi sunduklarından bahsetmiştir. Bu kaynaklarda petrol kuyularının günlük kira bedellerinin bin dirhem olduğu belirtiliyor. Sara Aşurbeyli göre, Yakut Hamevi

³¹³ Aşurbeyli, *a.g.e*, 157-158.

³¹⁴ Aşurbeyli, *a.g.e*, 158.

burada çıkartılan petrolü civa yağına benzeyen beyaz bir ürün olarak betimlemiştir.³¹⁵

Sara Aşurbeyli, Hamdullah Kazvini'nin "Nüzhet el-Kulûb" eserine dayanarak, Bakü'nün iklim şartlarından bahsetmiş ve burada bu iklime bağlı olarak en çok buğdayın yetiştirildiğini ifade etmiştir. Bölge halkının geçim kaynağı buğday üretimi ile sağlanırken, petrol kuyuları da istihdama olanak vermiştir.³¹⁶

Bakü'nün ekonomik tarihinde başrolde olan petrolü eserlerinde işleyen önemli yazarlardan İstahri ve Ebu'l-Fidâ'dan da bahsedilebilir. XIII. Yüzyıldan itibaren Bakü'de bulunan Batı Avrupa seyyahları da Doğu yazarları gibi bu bölgede yoğun bir şekilde petrol istihsal edildiğini kaydederler. Marco Polo bu bölgede tek bir seferde yüz kadar gemiye yükleme yapılabilecek miktarda petrol üretimi olduğunu belirtir. Ramuzio'da gemi yerine deve yazılmaktadır. Öte yandan bu petrolün burada ve başka yerlerde sağlık amacıyla kullanıldığı da Marco Polo tarafından not edilmiştir. İnsanlar tedavi amacıyla ilaç olarak bu petrol ürünlerini kullanırdı. Develerin de yaralarının iyileştirilmesi ve uyuz olmalarının engellenmesi için kullanılırdı.³¹⁷

Şirvanşahlar döneminde Bakü'de aydınlanma aracı olarak petrolden istifade edilmiştir. Bütün Azerbaycan'da 'çırak' denilen gaz lambalarında petrol ürünleri kullanılmıştır. Şirvanşahlar Sarayı'nda ve Azerbaycan'ın birçok şehrinde yapılan kazılar sonucunda bulunan kil gaz lambaları bunu ispatlıyor. Reşideddin, Mirhond ve başka yazarlar da Moğolların, petrolü askeri teknik araçlarda kullandıklarını yazmışlar. 1320 yılında Azerbaycan'a gitmiş Rahip Jordan Catalani de Severac, Venedikli Seyyah Josafı Barbaro ve yine Venedikli Seyyah Ambrogio Contarini seyahatleri sırasında Bakü'de çıkarılan petrolden, petrolün kullanım amaçlarından ve ihraç edilerek ülkeye kazandırdığı miktarları izlenimleri neticesiyle eserlerine not etmişlerdi.³¹⁸

XIV. Yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında yaşamış aslen Bakülü Azerbaycan Coğrafyacısı Abdurreşid Bakuvi'nin Bakü hakkındaki izlenimleri de

³¹⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 159.

³¹⁶ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 160-161.

³¹⁷ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 161.

³¹⁸ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 162.

dönemin iktisadi vaziyetini bugüne yansıtmıştır. Abdurreşid Bakuvi, şehirde petrol ve tuz üretiminden bahsederken, kuyulardan her gün iki yüz deve yükünden çok petrol hâsıl edildiğini belirtir. Ayrıca bunun yanında gece gündüz yasemin yağına benzeyen beyaz petrolün çıkarıldığı bir kuyunun olduğunu yazmıştır. Bu kuyunun kira bedeli ise bin dirhemdir. Kuyuların yakınlarında çam odunu gibi yanan sarı renkli sert bir toprak bulunuyor. Bu taşların parçalarını koparıp şehre getiren insanlar, evlerin ve banyoların ısıtılmasında istifade ediyorlardı. Bakuvi'nin ifade ettiği günlük petrol hâsılatı iki yüz deve yükünden daha fazla idi. Günlük 6 ton civarında elde edilen petrolden, devlet ve petrol kuyuları olan toprak sahipleri büyük kazanç sağlıyorlardı.³¹⁹

Bakuvi, Apşeron'da diğer ülkelere yüksek kalitede tuz ihraç edildiğini söyler. Yine Bakü yakınlarındaki bir adada fok balıklarının avlandığını belirten Bakuvi, bu balıkların derilerinden sarnıç yapılarak içlerine petrol bırakıldığını ve bu petrolün gemilerle diğer ülkelere taşındığını yazmıştır. Yakalanan fok balıklarının yağları da eritilerek lambalar aracılığıyla aydınlatmada kullanılıyordu.³²⁰

Kaynaklarda Bakü'de zanaatkârlık ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Şirvanşahlar devrinde zanaatkârlık ve ticaret hakkındaki kapsamlı bilgileri arkeolojik verilerden elde ediyoruz. Yapılan kazılarda bulunan materyaller Orta çağ şehirlerine özgü olan zanaatkârlık alanlarının birçoğunun Bakü'de de yapıldığını kanıtıyor. Bu dönemde icra edilen mesleklerden en popüler olanları taş duvar ustalığı, taş işlemeciliği, bakırcılık, gümüşçülük, kuyumculuk, sikke kesiciliği, demircilik, çömlekçilik, dokumacılık, seramikçilik, halıcılık ve boyacılık olarak sıralanabilir. Bütün bu meslek dallarının Bakü'de varlığı, şehrin ticaretinde önemli rol almalarını sağlamıştır. Ayrıca değirmencilik ve kayıkçılık faaliyetlerinin yapılması da bölgenin tarihsel ekonomisi hakkında bilgi vermektedir.³²¹

Bakü arazisinde kesilmiş sikke definelerinin ortaya çıkarılması, günümüze kadar ulaşmış olan birçok mimari anıt ve bulunan sayısız seramik kalıntıları, burada yoğun bir şehir hayatının mevcut olduğunu, zanaatkârlığın, ticari ilişkilerin geliştiğini ve şehirde iktisadi yaşamın yüksek seviyedeki varlığını gösterir.

³¹⁹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 163-164.

³²⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 164.

³²¹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 164-165.

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde bulunmuş sikke definelerinde Süleyman ve Anuşirvan'ın adına Bakü'de kesilmiş sikkelere rastlanmaktadır. Bu bulgulara göre, o tarihte Şirvan'ın büyük şehirlerinden biri olan Bakü'de darphanenin var olduğunu gösterir.³²²

Bir liman şehri olan Bakü ile Hazar kıyılarında bulunan diğer şehirler arasında ticaret mübadeleleri yapılmaktaydı. Ticaret malları arasında petrol, tuz, kökboya bitkisi ve ipek çoğunlukta idi. Bu mallar uzak yerlere kara deniz yollarıyla ihraç ediliyordu. Şirvanşahlılar devrinde Bakü Limanı'ndan İran, Dağıstan ve Hazarlar gibi ülkelerle deniz ticareti yapılıyordu. Doğu ülkeleriyle Batı arasında Azerbaycan üzerinden yapılan meşhur uluslararası transit ticari yollar Apşeron Yarımadasının yakınlarından geçiyordu. Bakü'nün yakınlarından geçen uluslararası bu kadim yolların olması da şehir ticaretinin gelişmesinde etkili olmuştur. Kadim ticaret yollarından Bakü ile uzak doğu ülkeleri olan Çin ve Hindistan arasında alışverişler yapılıyordu. Çin ve Hindistan'dan Orta Asya üzerinden Hazar Denizi'ne kadar kervan yolu bulunuyordu. Bu yolla taşınan ticaret malları ve kervanlar Hazar Denizi'nden geçerken Bakü sahillerine ve limanı'na uğrar, daha sonra Kura ve Rioni ırmakları aracılığıyla Karadeniz'e, oradan da Bizans'a gönderilirdi.³²³

1944 ve 1945 yıllarında Bakü Tepe'sinin yukarı taraflarında, Şirvanşahlar Sarayı arazisinde yapılan kazılarda XI.-XIII. yüzyılları arasındaki dönemlere ait çok sayıda sikke bulunmuştur. Burada yapılan kazılarda bir metre kadar derinlikte Bizans İmparatoru I. Alekxisos Komnenos'un adına kesilmiş altın para bulunmuştur. Bunların dışında Ramana'da XIII. asra ait bakır Bizans paraları bulunmuştur. Bulunan sikkelerden anlaşıldığı üzere Bakü'nün, Gürcistan ve Ermenistan üzerinden Bizans ile ticari ilişkiler yaptığı kanıtlanıyor.³²⁴ Kaynaklarda XII.-XV. yüzyıllarda Azerbaycan şehirlerinin Çin'den pahalı kumaşlar aldığı belirtilmiştir. Şirvanşahlar döneminde Çin'den Bakü'ye altın fiyatına gelen ipek ve ipek kumaşlar, örneğin, "altın işlemeli Çin sırma kumaşı" ve diğer ürünler ticaretin bu dönemde üst seviyede yapıldığını ve Bakü yönetiminin iktisadi durumunu özetliyor. Bakü Sarayı'nın dışında soylu kişilerin de kullandığı pahalı Çin porselen kapları ve çiniler

³²² Aşurbeyli, *a.g.e.*, 167-168.

³²³ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 168-169.

³²⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 170.

Azerbaycan ile Çin arasında ticaretin yaygın bir şekilde yapıldığını bir kez daha gösteriyor. Şirvanşahlar devrinde Azerbaycan ile Hindistan arasındaki iktisadi ilişkiler önemli boyutta gerçekleşmiştir. Bakü'ye gelen Hint tüccarları baharat çeşitlerinin yanı sıra çok pahalı olan ve 'tirme' diye isimlendirilen Kaşmir kumaşlarını da getiriyorlardı. Bu kumaşın parçaları Bakü'deki Şirvanşah Sarayının XV. yüzyıla ait türbesindeki sandukada bulunmuştur. Yine bu sandukada İran'dan getirilmiş kumaşlar da görülmüştür. Şirvanşahlar döneminde Bakü ile Dağıstan arasında da ticari ilişkilerin yapıldığına dair kalıntılar mevcuttur. Şirvanşah Sarayında bulunan Kubaçi Lambalarının bulunması bunun en belirgin örneğidir.³²⁵

Azerbaycan'ın Moğollar tarafından istila edildiği yıllarda Bakü'de ticaretin gerilediği görülür. Moğol hükümdarlarının koymuş olduğu ağır vergiler ve kira sistemi nedeniyle zanaatkârlığın da bitme noktasına gelmiştir. Bu yıllarda Bakü her ne kadar Moğolların yönetiminde olsa da Şirvanşahların kendi hâkimiyetlerinin varlığı, Moğollardan sonra bölgenin tekrar kısa sürede toparlanmasında etkili olmuştur. XV. yüzyılı başlarından itibaren güçlenen Şirvanşahlar, Bakü'de ticari faaliyetlerin istikrarla yürütülmesini sağlamışlardır.³²⁶ Şirvanşahlar hâkimiyeti döneminde Bakü'de bulunmuş birçok seyyah ve yazarın kaynaklarına göre ve arkeolojik verilere göre birçok ülke ve bu ülkelerin tüccarları Bakü ile ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu devletlerin başlıcaları Çin, Hindistan, Moskova Knezliği, İran, Cenevizliler, Venedikliler, Fransa ve İtalya'dır. Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde önemli ticaret yollarından rahatlıkla geçemeyen Avrupalı tüccarlar Doğu ile ticaret için yeni yollar aramaya başladılar. Bu duruma bağlı olarak Avrupa ile Azerbaycan ve İran arasındaki transit yol kuzeyden, Rusya'dan geçmeye başladı. Bu dönemde de birçok Avrupa seyyahı ve tüccarı Azerbaycan'a Volga-Hazar yoluyla gelmeye başladı. Şirvan'ın esas transit ticaret noktaları çok sayıda serbest limanları olan Derbend ve Bakü idi.³²⁷

XV. Yüzyıldan itibaren birçok yazarın eserlerinde Hazar Denizi yerine Bakü Denizi adının anılması Bakü'nün liman olarak çok büyük önem kazandığını gösteriyor. Örneğin, Kastilya Sefiri Ruy Gonzales de Clavijo 1404 yılında kendi

³²⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 170-175.

³²⁶ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 175-176.

³²⁷ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 176-179.

günlüğünde Bakü Denizi adını kullanır. Venedikliler de kendi yol notlarında Bakü Denizi ifadesini kullanmışlar.³²⁸ Venediklilerin yanı sıra Bakuvi de Bakü'nün iktisadi durumunu yansıtan bazı malumatlar sunmuştur. Bakuvi, bu dönemde büyük bir ticaret şehrine dönüşen Bakü'nün ticaret potansiyeli hakkında önemli bilgilerden bahseder. Bakuvi, Bakü'de tahıl üretiminin az olduğunu bildirir. Bakuvi şehrin tahıl ihtiyacının Şirvan ve Lenkeran'dan getirilerek karşılandığını, Mugan'dan da şehrin pirinç ihtiyacının temin edildiğini yazmıştır. Ebedi yanan ateşleriyle bilinen Surahanı Küyü'nde satmak amacıyla kireç imal ediliyordu. Apşeron'un bağlarından Bakü pazarlarına bol miktarda incir, nar ve üzüm getiriliyordu. Bakuvi, Bakü Şehir halkının et ihtiyacının karşılanması için Apşeron'da koyun yetiştiriciliğinin yaygın olduğunu belirtirken, yerli ahalinin ceylan etini de yemeklerde yoğun bir şekilde kullandıklarını yazmıştır.³²⁹

Şirvanşahlar döneminde Bakü, sürekli aktif ticaret, verimli iş gücü, önemli miktarda petrol hâsılatı ve zanaatkârlık alanındaki gelişmeler ile en parlak dönemini veya yükselme devrini yaşadığını söyleyebiliriz.³³⁰

XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın birinci yarısına kadar olan zaman zarfında Bakü ve çevresinde bulunmuş yazarların ve seyyahların kaynaklarında Bakü'nün iktisadi durumunu günümüze aktaran yeterince genel bilgi vardır. Bakü'nün ekonomisi, ticareti, üretimi ve tüketimi ile alakalı bilgilerin yer aldığı bu eserlerde, en sık bahsedilen konu çoğunlukla petroldür. Yazarların, seyyahların, tüccarların, misyonerlerin, ülke temsilcilerinin ve elçilerin kaydettikleri gözlemleri, bölge insanlarından ve petrol işçilerinden aldıkları bilgiler ekseriyetle petrol üretimi, petrolden elde edilen gelir, petrol ihracatı, petrol gelirlerinin kimlere ait olduğu hakkındadır.³³¹

Sara Aşurbeyli'ye göre, Safeviler'in hâkimiyetinden Azerbaycan Hanlıkları devrine kadar, Bakü ve Apşeron çevresinde bulunmuş veya bu coğrafya hakkında eser yazan, önemli kayıtlar tutan ve tarihi kitaplar yazarak bölgenin siyasi, iktisadi ve sosyal durumuna ışık tutan meşhur seyyahlar, araştırmacılar ve bilim insanları

³²⁸ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 179.

³²⁹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 180-181.

³³⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 184.

³³¹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 323-324.

bulunmaktadır. 1647 Yılında Bakü’de bulunan Türk tarihçisi ve meşhur seyyahı Evliya Çelebi, 1572 yılında Bakü’ye gelmiş İngiliz ticaret şirketi temsilcilerinden biri olan Jeffrey Dieket, Asafi Dal Mehmed Paşa, İran yazarı Emin Ahmed er-Razi, 1618 de bölgeye ulaşan İtalyan seyyahı Pietro Della Valle, 6-8 Ocak 1683 tarihlerinde Bakü’de bulunmuş Alman seyyahı Engelbert Kaempfer, İran’daki Rus sefirliğinin mensubu İ.Lerh, İngiliz gezgin Jones Hanway, Portekiz misyoneri Antoine de Gouvea, Katolik misyoneri Sanson, Cizvit misyoneri, 1689 yılında Azerbaycan’da bulunmuş misyoner Peder Villotte ve Rus Donanması’nın deniz araştırmacısı Hidrograf Fedor Ivanovich Soymonov, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın yarısına kadar olan dönemlerde Bakü ve çevresinin iktisadi durumunu günümüze aktaran, özellikle petrol ile ilgili ayrıntılı bilgi veren kaynak sahipleridir.³³²

1647 Yılında Bakü’de olan Evliya Çelebi, Bakü Petrolü sahalarını gözleriyle gördüğünü ve ayrıntıları eserinde ilginç bir şekilde tasvir eder. Petrol deniz kıyısında ve Müskür Nahiyesi’nde çıkartılır. Allah’ın emriyle yerden kaynayarak çıktığını ifade eden Evliya Çelebi, çıkan petrolün kaplıca suları gibi yer üstünde gölcükler oluşturarak biriktiğini belirtiyor. Yine Evliya Çelebi buradaki petrolü suyun yüzeyinde duran kaymağa benzetmiştir. Bakü petrolünden elde edilen gelirden yedi bin tümen akçe Şah’a veriliyordu. Petrol kuyularında çalışan işçiler bahsi edilen gölcüklerin içine girip, petrolü kepçelerle keçi tulumlarına dolduruyorlardı. Tüccarlar da bu petrolü birçok ülkeye göndererek büyük kazanç sağlıyordu. Kuyulardan yedi sekiz çeşit petrol çıkartılırdı. Fakat en değerlisi sarı renkte olan petrol idi. Siyah petrol kalelerin içlerinin ve dışlarının aydınlatılmasında meşaleler için kullanılıyordu. İran Bakü’nün siyah petrolünü, sınırlarında bulunan kaleleri kuşattığı esnada geceleri kalelerin karanlık çevresini ışıklandırma amacıyla kullanırdı. Osmanlı askerleri İran kalelerini kuşattıklarında ise çeşitli malzemeleri, eskimiş kumaş ve yorganları siyah petrole batırarak askerlerin üzerlerine ve ayaklarına atıp ateşe tutarlardı. Bakü petrolünden evler, devlet binaları hatta Şah’ın bulunduğu ortamda bile aydınlanma aracı olarak istifade ediliyordu. Petrol kuyularının etrafında gece gündüz devamlı görevli olan bekçiler mevcuttu. Zira küçücük bir ateş kıvılcımı olması halinde zamanında tedbirler alınmazsa petrol kuyuları dünyanın sonuna kadar söndürülemeyecek vaziyete gelebilirdi. Yangının acilen söndürülmesi, çevreye ve

³³² Aşurbeyli, *a.g.e*, 324-335.

diğer kuyulara sıçramaması için kuyuların yakınında yığılmış bol miktarda kum bulundurulurdu. Yangın çıktığında çevredeki insanlar hep birlikte kum ile söndürmeye çalışıyorlar. Bu yöntemin dışında bir imkân bulunmuyordu.³³³

Bakü’de çıkartılan petrolden elde edilen gelirin önemli bir kısmı Şah’ın hazinesine gönderilirken, geriye kalan gelir ise Bakü Sultanlığı hazinesine kalıyordu. Bunların dışında Bibiheybet Türbesi Vakfı’na ait kuyular da vardı. Bu kuyuların gelirleri hazineye dâhil edilmezdi. Ayrıca farklı kişilerin kuyuları da mevcuttu. Bu şahıslar petrol kuyularından kazandıkları gelirin vergisini hazineye veriyorlardı.³³⁴

Safeviler devrinde Bakü’nün en büyük gelir kaynağı kuşkusuz petrol idi. Fakat şehrin ekonomisi sadece petrole bağlı değildi. Petrol kuyularının yanında tuz ocakları da önemli kazanç merkezleriydi. Masazır Gölü’nden çıkarılan yüksek kalitedeki tuz hem bölgenin ihtiyacını gideriyordu hem de ihraç edilerek önemli getiri sağlıyordu. Yine Bakü’ye yakınlarında “gilab” denilen kilden kireç üretimi yapılıyordu. Şehir ve köy halkı çıkarılan bu kilden, sabun maksadıyla halı, elbise, baş yıkama ve diğer günlük temizlik ihtiyaçlarının giderilmesinde istifade ediyordu. Hazar Denizi’nin kıyısında bulunan Bakü’de balıkçılık da önemli bir geçim ve ticaret faaliyetiydi. Çilov Adası’da yaklanan fokların derisi petrol taşımacılığı için kullanılırken, yağından ise sabun pişirilmesi ve kandillerin kullanımında faydalanılıyordu.³³⁵

Bakü’de ve Bakü yakınlarındaki köylerde ticaretin dışında tarım ve hayvancılık da yapıldı. Özellikle koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar yetiştirilirken, bu hayvancılık aktivitesinden birçok üretim sağlanıyordu. Apşeron bölgesinde eti yenilen ceylan türleri de avlanıyordu. Bakü ahalisinin bir bölümü de tarım ile uğraşırdı. Evliya Çelebi şehrin etrafında pamuk yetiştirildiğini, ipek böcekçiliği yapıldığını, dut ağaçlarının yetiştirildiğini ve Bakü’de ipek ihracatının yapıldığını yazmıştır. Yine Bakü’nün yakın civarlarında arpa, buğday, kavun, incir, nar, üzüm, yaban portakalı, limon, karpuz ve çeşitli sebzelerin üretimini sağlayan tarımsal faaliyetler yapılıyordu. Bazı köylerde domalan mantarı toplayıcılığı

³³³ Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum - Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, (2, 2.Kitap), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (2005), 348-349.

³³⁴ Aşurbeyli, *a.g.e*, 332.

³³⁵ Aşurbeyli, *a.g.e*, 336-337.

yapılarak şehirde satılıyordu. Lakin Bakü'nün çevresinde ve Apşeron Yarımadası'nda yetiştirilen en değerli bitki, çok önemli ihraç ürünlerinden sayılan üstün kalitedeki safran idi. Safran değişim amaçlarla tüketiliyordu. Günlük yaşamda çokça kullanılan safran ile ipek ve yün kumaşlar boyanır, pirinç pilavına katılır ve çeşitli hatalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanılırdı. Safran, İbn Sina'nın "El-Kanun fi't-Tıb" isimli eserinde bahsettiği çeşitli hastalıkların tedavisinde bir ilaç olarak şark ülkelerinde daha X. asırdan bu yana biliniyordu.³³⁶

XVI. Yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasındaki devirde Bakü'de zanaatkârlık ve ticaret ülke ekonomisini canlandıran iki önemli faaliyetti. Bakü Limanı münasebetiyle birçok devletin tüccarları özellikle Rus, Fars ve Hintli tüccarlar Bakü'de sürekli bulunarak ticari faaliyetler yapar ve kazanç elde ederlerdi. Zanaatkârlık da bu asırlarda ayrı ayrı mesleklere ayrılarak ihtisaslaşmış ve şehrin ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılar durumdaydı. Artık çeşitli dallarda uzmanlaşmış zanaatkârlar, şehrin ve bölgenin ihtiyaçlarından çok fazla ürettikleri ürünleri tüccarlar aracılığıyla ihraç ederek önemli miktarda gelir elde ediyorlardı.³³⁷

Bakü Hanlığı'nın başkenti ve Apşeron Bölgesi'nin siyasi ve iktisadi merkezi olan Bakü, XVIII. yüzyılın ilk yıllarında ciddi ekonomik buhran içerisindeydi. Bu dönemde Azerbaycan'da yaklaşık kırık yıla yakın devam eden savaşlar, iç çekişmeler, acımasızca bastırılan köylü isyanları sonucunda birçok şehirde olduğu gibi Bakü'de de ekonomi çökmüştü. Nadir Şah'ın hâkimiyeti döneminde Bakü'de iktisadi vaziyetin ilerlediğinden söz edilemez. Bakü Hanlığı zamanında Bakü'de feodal bir kapanmışlık ve ilkel araç ve yöntemlerle iktisadi faaliyetler yapılmasına rağmen ekonomi ve ticaretin durumu Nadir Şah devrinden daha iyiydi. Bakü'de ekonomi XVIII. yüzyılın yetmişli yıllarına kadar önemli bir yükselişe geçememiştir.³³⁸

XVIII. Yüzyılın yetmişli yıllarına kadar Kuba Hanı Feteli Han, Rusya taraftarlığı sayesinde Rusya ile ticari ilişkileri kendi ülkesi lehine geliştirirken, Bakü ile Rusya arasındaki ticaret faaliyetleri ikinci planda kalmıştır. Bu süreçte güçlenen Kuba Hanlığı, bazı hanlıklarla birlikte Bakü Hanlığı'nı da kontrolüne geçirdi. Bu

³³⁶ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 338-340.

³³⁷ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 341-342.

³³⁸ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 437.

durum Bakü'nün iktisadi vaziyeti açısından olumlu sonuçlar doğurdu. Bakü Hanlığı devrinde Bakü defalarca başka ülkeler tarafından elde edilmek için muhasara ediliyordu. Bu nedenle şehrin ekonomisi, ticareti, tarımı ve zanaatı da devamlı geriliyordu. Lakin Kuba Hanlığı artık bütün bu saldırıları üzerine çekerek bir anlamda Bakü'yü siyasi hedeflerden bir süreliğine de olsa kurtarmıştı. Ayrıca Kuba Hanlığı ve egemenliği altındaki şehirler ile Bakü arasındaki ticaret de ilerlemişti.³³⁹

XIX. Yüzyılın başlarında Apşeron'da 100'e yakın beyaz petrol kuyusu bulunurken, 15 civarında da siyah petrol kuyusu mevcuttu. Çıkarılan petrol kağnılarla Bakü'deki tanklara naklediliyordu. Şehrin güney duvarının yakınlarında olan bir tepenin altında petrol ambarı oluşturulmuştu. Öncelikle burada muhafaza edilen petrolün çoğunluğu İran'a ihraç edilirken, geri kalan miktar da ülke içinde tüketiliyordu. XVII. Yüzyıl ile kıyaslandığında XIX. yüzyılda üretilen petrol bir hayli azalmıştı. Siyah kuyuların sayısı XIX. asırda, XVII. asra göre üç kat azalırken, beyaz kuyuların sayısı aksi şekilde üç kat artmıştı.³⁴⁰

Bakü Hanlığı döneminde petrolün dışında, çok miktarda tuz üretiliyordu. En iyi tuz Bakü Şehri'nin kuzeybatısındaki Masazır Gölü'nden elde ediliyordu.³⁴¹

1747 Yılında Bakü'nün yakın çevresinde çok sayıda safran tarlası vardı. Safran bağları önceki senelere göre kat kat fazlaydı. Burada yetiştirilen safran, İtalya ve Fransa'daki safrandan daha kaliteli olduğu biliniyordu. Bu durum Bakü'nün tanınmasında ve ekonomisinin gelişmesinde olumlu etki meydana getirmişti. Safran bitkisinin üretimi için 1800 civarında arazinin ayrılmış olduğu kayıtlarda belirtilmiştir.³⁴²

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren az miktarda da olsa Pamuk üretimi yapılmaya başlanmıştı. Yine kökünden kaliteli boya elde etmek maksadıyla kıvılcık bitkisi (kökboyası) ekimi yapılıyordu. Bakü ahalisi buğday ve arpa ekimi de yapar, mümkün oldukça ülkenin temel ihtiyaçlarının karşılanması için yerli üretime önem

³³⁹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 437-438.

³⁴⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 440.

³⁴¹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 440.

³⁴² Aşurbeyli, *a.g.e.*, 441.

verirdi. Lakin kurak geçen yıllarda kıtlık ile karşılaşan halk, tuz ve petrolü komşu hanlıklara götürüp tahılla takas ederdi.³⁴³

Bakü Hanlığı devrinde halk hayvancılık ile de meşgul oluyordu. XIX. Yüzyılın başlarında Bakü çevresinde 5000 ‘e yakın büyükbaş, 43000 civarında da küçükbaş hayvan yetiştiriliyordu. Bakü’ye yakın olan Çilov Adası’nda yılda yaklaşık 6000 fok balığı avlanıyordu. Avlanan foklar Astrahan’a, oradan da sabun elde edilmesi amacıyla Kazan’a gönderiliyordu.³⁴⁴

XIX. Yüzyılın başlarında Apşeron’da 1800’e yakın meyve bahçesi bulunuyordu. Bu bahçelerin bazıları Bakü sakinlerine aitti. Bu bağların arasında üzüm de mevcuttu. 1832 Yılına ait bir kaynağın verilerine göre şehir ve çevresinde tarım üretimine üretime uygun 67 dönüm arazi, 209 safran tarlası, 25 kavun-karpuz alanı ve 350 üzüm bağı bulunuyordu.³⁴⁵

Bakü Hanlığı’nın teşekkül olduğu 1747 yılından başlayarak daha sonraki tarihlerde de hâkim olan feodal sistem, şehir hayatındaki düzensizlik nedenlerinden ve kısa zaman önce çok badireli dönemlerden geçildiğinden, Bakü Şehri’ndeki ticaret ve zanaatkârlık da büyük darbe görmüştü. 1747 Tarihinde Bakü’de bulunmuş olan Lerh, bu dönemde şehrin çok yoksul durumda olduğunu ve pazarda hiçbir şeyin satılmadığını belirtmiştir. Nadir Şah’ın ölümünden sonra yaşanan siyasi belirsizlik, 1748 yılının Kasım ayında İran’da meydana gelen kargaşalar ticareti bütünüyle ortadan kaldırdı. Kervanları soyan ve tüccarları katleden eşkıya çetelerinin peyda olması münasebetiyle Bakü’ye uzak ülkelerden gelen ticaret kervanlarını da engelledi. Fakat Astrahan’dan Bakü’ye giden deniz ticaret yolu, uluslararası ticarete önemini devam ettirmekteydi.³⁴⁶

Azerbaycan’daki feodal parçalanmışlık, birçok hanlığın kurulması ve bunların kendi başına hareket etmeleri birbirleriyle olan ticareti de baltalıyordu. Örneğin hanlıkların paraları, ölçü ve tartı birimleri birbirinden farklı olması, yüksek gümrük vergileri, ulaşımın pahalılığı, yolların tehlikeli olması zanaatkârlığın ve ticaretin gelişmesini engelleyen belli başlı meselelerdi. Bakü Şehri de yukarıda sayılan

³⁴³ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 441.

³⁴⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 441-442.

³⁴⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 442.

³⁴⁶ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 443.

durumlardan etkileniyordu. XVIII. Yüzyılın son on yılında Rusya'da ipek sanayisi oldukça hızlı bir şekilde gelişmekteydi. Rus tüccarları ham ipek, yün ve ham pamuk almak isterken, Rusya'da üretilen sanayi ürünlerini satmak amacıyla da pazar arayışındaydılar. Rus tüccarlar bu amaçlarını gerçekleştirmek için Rusya'ya meyilli olan Feteli Han'ın himayesini de elde etmişlerdi. XVIII. Asrın son on yılında, Rusya ile Azerbaycan arasındaki iktisadi münasebetler Bakü ve Kızlar (kara yoluyla) üzerinden gelişme gösterdi. Bu dönemde Rusya ile İran deniz ticaretinin merkezleri limanları ile meşhur olan Astrahan ve Bakü şehirleriydi. Bakü arazisinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısına, hususen yetmişli yıllardan sonraki zamanlara ait çok miktarda Rus parasının bulunması, Rus tüccarlarının Bakü'de önemli ölçüde ticaret yaptıklarını gösteriyor. Daha sonra ise Bakü'de tekrar kısa bir dönem ekonominin çöküşüne rastlamaktayız. Bakü'deki iktisadi durumu ve ticaretin yok olmasını, Kaçar Lideri Ağa Muhammed Şah'ın 1795-1797 yıllarında Azerbaycan'a yaptıkları saldırılar ile açıklayabiliriz. Rusya, İran, Hindistan ve diğer ülkeler arasındaki ticaret faaliyetlerinde stratejik konumda olan Bakü Limanı her zaman önemli bir noktada olmuştur. Bu nedenle tarihte daha çok Rusya Bakü'ye sahip olmak istemiştir.³⁴⁷

Kılman İlkin Musayev'e göre Çarlık Rusya, Bakü'yü işgal ettikten sonra petrol kuyularını pek önemsemedi. Kuyular boş bırakılınca petrol üretimi yapılmadı. Rusların petrol çıkarılmasına karşı bu ilgisizliği gören Hüseyin Kulu Han, petrol madenlerini eline geçirerek üretimi devam ettirdi. 1820 Yılında Bakü'deki bütün petrol kuyuları devlet hazinesinin kontrolüne geçti. Bu yıldan itibaren petrol kuyularının işletmesi dört yıllığına ayrı ayrı şahıslara kiralandı. Kiracılar yıllık 96 bin altın ruble ödeyeceklerdi. Lakin kuyu işletmelerini kiralayan bazı işletmeciler değişince kira beldi 97 bin rubleye çıkarıldı. Bir süre özel kişilerin elinde olan petrol kuyuları yeniden devlet kontrolüne alındı. Kuyular hükümet kontrolüne geçtikten sonra üretim miktarında azalma oldu. Kuyulardaki uzun süren bakımsızlık bu duruma sebep olmuştu. Daha sonra Kont Vorontsov'un Kafkasya'ya vali olarak tayin edilmesinden itibaren petrol üretiminde büyük bir canlanma başlar. Vorontsov petrol ile yakından ilgilenir. Kont Vorontsov 14 Temmuz 1847 tarihinde Çar I. Nikolay'a bir mektup göndererek, bölgedeki petrol hakkında ayrıntılı bilgi göndermiş ve yeni kuyuların açılmasını tavsiye etmiştir. Şubat ayında sadece iki

³⁴⁷ Aşurbeyli, *a.g.e*, 443-457.

kuyudan 600 pud (1 pud 16 kiloya eşittir) petrol üretildiğini Rusya hükümetine haber eden Vorontsov, devletin petrolden çok kazançlı çıkacağını belirtmiştir. Fakat mevcut petrol kuyuları kiralama ve işletme usulü (iltizam) daha çok üretim için olumsuz şartlar barındırıyordu. Kiracılarla yapılan anlaşma gereği petrolün kilosu 45 sentten fazlasına satılamayacaktı. Doğrusu bu fiyat zaten pahalıydı.³⁴⁸

Petrol kuyusu kiralayıcıları kısa sürede kira belini elde etmek ve fazla kazanç sağlamak için aşırı bir üretim yaparken, kuyuların tamir ve bakımlarını da ihmal ediyorlardı. Bu nedenle kuyulara toprak doluyordu.³⁴⁹ Bu sistemde yıllar geçmesine rağmen üretim miktarında önemli miktarda değişim görülmemiştir. Örneğin 1825 yılında bütün kuyulardan toplam 600 bin ton üretilmişken, 60 yıl sonra da bu üretim rakamı değişmemiştir. Bu kiralama yöntemi uzun sürmedi.³⁵⁰

1872 yılında kiralama sistemi lağv edildi. Daha sonra devlet petrol sahaları hakkında yeni kurallar oluşturdu. Bu kuralları uygulayabilmek için Kafkasya Valiliği Baş İdaresi Bakü'deki tüm petrol sayılarını ve verimlilikleri hakkında bilgi topladı. Kılman İlkin bu süreçte yaşananları eserlerinde sayısal verilerle destekleyerek ayrıntılı bilgi vermiştir. Kafkasya Valiliği Baş İdaresi bilgi toplanması için bir komisyon kurarak işin ciddiyetine ehemmiyet vermişti. Komisyon tarafından toplanan bilgilere dayanılarak, tüm petrol sahaları 10 dessiatinden* oluşan 48 gruba ayrılmıştı. Bu alanlar çoğunlukla Balakhan, Surahan ve Bibiheybet'teydi. Bu alandaki topraklar 322 desyatinden oluşuyordu. Bu toprakların 180 desyatininin satılmasına karar verildi. 180 Desyatin yer için 552,221 manat fiyat belirlenmişti. Açık artırma ile bu araziler bir milyon manata satıldı.³⁵¹

Balahanı Köyü'nün etrafındaki 15 saha Mirzayev, Kokorev, Gubonin, Benkendorf, Vermishev ve Leonozov isimli toplam altı zengin kişi tarafından alındı. Burada en çok alanı Mirzayev sahiplenmişti. Bibiheybet'teki zengin toprakları ise Dünya'nın ilk petrol sanayisinin doğmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamış Azerbaycanlı iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Zubalov almışlardı. Geriye kalan 142 parça toprak hakkında da Balakhan köylüleri arasında

³⁴⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 105-106.

³⁴⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 106.

³⁵⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 106.

* Desyatin: 1.093 hektara denk gelen ölçü birimi. 1 Desyatin 2400 metrekareye tekabül eder.

³⁵¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 106.

paylaştırma kararı alındı. Fakat bundan önceki hükümet o toprakları Tuğgeneral Lazereva, Prenses Gagarin ve Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov adlı şahıslara ücretsiz hediye etmişti.³⁵²

Petrol kuyuları kiralama sisteminin kaldırılmasından sonra petrol sahipleri için yeni imkânlar doğmuştu. Petrol kuyularının hususi sahipleri olan bu kişiler daha fazla üretim için yeni yöntemler peşindeydiler. Sonunda elle petrol çıkartmanın yerine 1870 yılında sondaj ile kuyular kazılmaya başlandı. Bu teknik ile hem kuyu sayılarında hem de çıkarılan petrol miktarında çok artış oldu. 1872 Yılında vurmalı sondaj yöntemiyle kazılmış 2 kuyu olsa da, 1878 yılında bu kuyuların sayısı 301'e kadar çıkmıştı. Böylece petrol üretimi epey arttı. Bu üretim 1878 yılında 9.895,125 puda ulaştı. Üretimin bollaşmasıyla beraber petrol fiyatı 45 kuruştan 30 kuruşa düşmüştü. Genel olarak 1877-1878 yıllarında Bakü petrol tarihinde pompa (fantan) dönemi idi. Kuyular o kadar pompalanıyordu ki, Bakinskaya İzvestiya Gazetesi 47. Sayısında petrolün bir nehir gibi aktığını ve akan petrolden büyük göletler oluştuğunu hatta başka bölgelere taşıdığını yazılmıştı. Bu yoğun üretim sayesinde sıradan girişimciler bile birer milyoner petrol kuyusu sahipleri oldular. Bu dönemde çok miktarda üretilen petrol, Bakü'nün Avrupa'daki şöhretini bir hayli artırmıştı. Bu şöhret yabancı kapitalistler için de gerçek bir sansasyon olmuştu. Böylece 1870'lerin sonlarına doğru Bakü'ye yabancı sermaye akmaya başladı.³⁵³

Büyük zenginler ve bankacılar petrol yatakları aracılığıyla daha da zenginleşmek için birbirleri ardınca Bakü'ye çok sermayeyle geldiler. Bakü'ye ilk gelenler İsveçli Nobel kardeşleri idi. Onlar 1879 yılında "Nobel Kardeşleri" isminde bir şirket kurarak faaliyetlerine başladılar. "Nobel Kardeşleri" öncelikle Sabuncu'da düşük fiyatlarla çok fazla arazi aldılar. "Nobel Kardeşleri"den sonra Paris'ten bankacı Rothschild Bakü'ye gelir. Rothschild de Nobel kardeşler gibi Bakü köylülerini aldatarak çok miktarda toprağı ele geçirerek, Hazar-Karadeniz Petrol Şirketi'ni kurar.³⁵⁴

Kılman İlkin, 1890 'lı yılların sonunda James Vishau dâhil olmak üzere birçok İngiliz kodamanının Bakü'ye geldiğini belirtmiştir. Kılman İlkin' göre o tarihlerde

³⁵² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 106-107.

³⁵³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 106-107.

³⁵⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 107.

James Vishau'ya, meşhur İngiliz bankasının müdürü E.Kubbart destek veriyordu. James Vishau'nun Bakü petrolüyle olan bağlantısı Hacı Zeynelabidin Tağıyev ile başlar. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Bibiheybet'teki kendi petrol sahalarını Vishau'ya 5 milyon manata satarken, oluşturulan şirkette de hissedar ve yönetici olarak kalır. Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in petrol madenlerini satın alan İngiliz şirketi de sadece iki yılda 7250 ruble daha fazla kazanır.³⁵⁵

Kılman İlkin Musayev'e göre, Nisan 1898 tarihinde Bahçesaray'da yayınlanan "Tercüman" gazetesinde 30 İngiliz işadamının petrol arazisi almak için Bakü'ye geldiği yazılıyordu. Yine bu gazetede bilgileri göre, Amerika'nın St. Petersburg büyükelçisinin karısı da bahsi geçen 30 işadamin içerisinde ye alıyordu. 1878 gibi erken bir tarihte Amerikalı girişimciler de Bakü'ye doğru yola çıktılar. Öncelikle Rockefeller "Standart Oil" petrol şirketi temsilcisi Herbert Tüvit, petrol boruları inşaatı imtiyazı bahanesiyle Bakü'ye gelir. Lakin bu bahaneli amacına ulaşmadığında, petrol arazileri satın almaya başlar.³⁵⁶

Yabancı sermayedarların Bakü'ye gelmesiyle birlikte petrol arazilerinin fiyatları çok yükselmişti. 1890 Yılında Bakü'de artık 6 İngiliz şirketi, 3 Fransız şirketi, 2 Alman şirketi, 2 Belçika şirketi ve 1 Yunan şirketi faaliyet gösteriyordu. Petrolden daha çok gelir elde etmek ihtirasından dolayı ortamda bir gerginlik oluşmuştu. Şirketler arasında, daha çok üretim yapılarak daha çok kazanç elde etmek için petrol arazisi alma yarışı baş göstermişti. Bu yarış şiddetli bir rekabete dönüşüyordu. Bir yandan yabancı tekelliler, diğer taraftan yerli petrol girişimciler arasında didişmeler devam ediyordu. Yeni pompaların peyda olması var olan petrol üreticilerini rahatsız ediyordu. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Şemsi Esedullayev, Musa Nağıyev, Murtaza Muhtarov, Selimov ve Ermeni girişimcilerden Mirzeyev, Montaşev, Şibayev, Leonozov, Şagedanov ve başkaları yabancı petrol girişimcileri ile rekabet içerisinde olan şahıslardan bazılarıydı. Bu işte sabırlı ve iradesi sağlam olan gruplar en sonunda kazanırken, iradesi zayıf, aceleci ve sabırsız olanlar bir şey elde edemiyorlardı. Bu tarihlerde arazilerinde petrol bulma çok yaygın olan bir faaliyet olmuştu. Şehir esnafından bazıları da elindeki bütün imkânları kullanarak

³⁵⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 107.

³⁵⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 107-108.

petrol bulup kısa sürede varlıklı olmak için çaba gösteriyordu. Fakat umduğunu bulamayanlar iflas ediyordu.³⁵⁷

Petrol bulamayıp hırslarına yenik düşen kişilerden aklını kaybedenler oluyor, bu durumda akıl hastanelerine düşenler de mevcuttu. Hatta bütün sermayesini bu yolda harcadıktan sonra bir şey elde edemeyenlerin arasında intihar edenlere de rastlanıyordu. Öte taraftan çok uzun süre gayret gösterip kazmaya devam eden kişiler neticede isimlerini milyonerler arasına yazdırmayı başarmışlardı. Buna en iyi örnek Hacı Zeynelabidin Tağıyev'dir.³⁵⁸

Hacı Zeynelabidin Tağıyev 1873 yılında Bibiheybet'te aldığı topraklarda ortaklarıyla birlikte büyük harcamalar yaparak kuyu kazdırmaya başlar. Lakin çok uzun çalışmalar netice vermeyince Tağıyev'in ortakları petrolden ellerini çekip hisselerini alarak ayrılırlar. Daha sonra Hacı Zeynelabidin Tağıyev petrolü sonuçta bulacağına inanarak, pes etmeden kuyu kazdırmaya devam eder. Uzun müddet geçmeden kazılan kuyulardan petrole ulaşan Tağıyev bir milyoner olur.³⁵⁹

Kılman İlkin'e göre Petrol kokusunu sadece Avrupalı patronlar almamıştı. Çarlık Rusya'nın birçok yerinden de Bakü'ye gelenler kazanç elde etmek için petrol kuyularını gözlerine kestirmişlerdi. Bunların arasında hileci ve dolandırıcı olanların sayısı da az değildi. Kılman İlkin'e göre Bakü'de Rusça yayınlanan "Bakü Haberleri" isimli gazetenin 15. Sayısında, Bakü'de petrol üretimi ile uğraşan herkesin çok zengin olduğu ve daha önce ceplerinde bir kuruş olmayan kimseler, şimdi petrol sayesinde milyoner olmuşlardı. Son 5-6 yıl içerisinde bu işle uğraşan çoğu kişi bire on kazanıyor. Bu haberleri işiten çok ayıda uyanık kişilikli şahıslar, Rusya'nın her tarafından gruplar halinde Bakü'ye akın ederek petrol ve petrol ürünlerini üretmekle meşgul oldular. Bu dönemde petrol üretimi büyük bir rekabet ile devam ediyordu. Yine bu gazetede yazılanlara göre, kolay kâr elde etmek hırsıyla Rusya'dan Bakü'ye gelen çeşitli unsurlar herhangi bir mevzuata veya kanuna dayanmadan bazı ceza yollarına giriştiler. Bu adamlar petrol çıkarılabilecek bir parça toprak elde edebilmek için envai hileli yollara başvurmaktan çekinmiyorlardı. Örneğin, Bakü'ye gelen yabancı kişilerden bazıları yerli kesimden arazi alabilmek

³⁵⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 108.

³⁵⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 108.

³⁵⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 108.

için öncelikle bu bölgede yaşayan kişilere rüşvet vererek yardım istiyorlardı. Bu hilekâr insanlar aracı olan kişilere, yardım etmeleri halinde kendilerine 200 manat vaat ediyorlardı. Fakat köylülerin yarısından fazlası bu satış işlemlerine karşı idi. Bu dönemdeki toprak satış sözleşmesi kurallarında bir kişinin yabancılara arazi satışı söz konusu olursa, köylünün üçte ikisinin rızası gerekiyordu. Bu şartlar sağlanmadığı için petrol çıkan yerlerden toprak almak isteyen yabancı şahıslar, aracı olanlar vasıtasıyla suç işliyorlardı. Dolandırıcılar, birkaç yıl önce ölmüş veya yurt dışında ölmüş kişilerin adına imza attırarak mukavele yaptıklarını söyleyip petrol arazilerini elde ediyorlardı. Bazıları ise açıktan açığa toprakları zorla zabt ettiler. Bir kısım şahıslar da önce petrol alanlarını kiraladıktan daha sonra bu toprakları artık kendi arazileri hesap ettiler. Bu toprakları zabt eden şahitler de vardı. Bu şahitler de geçmişte bu toprakları zabt etmiş işgalcilerdi. Fakat bu şahitler, toprakların kendilerine atalarından miras kaldığını iddia ediyorlardı. Petrol sahası olan bu toprakları çeşitli hileli yollarla elde eden şahıslar ve gruplar daha sonra altın karşılığında devlete satıyorlardı.³⁶⁰ Petrol topraklarına olan talep arttıkça, arazi fiyatları da artıyordu. Kılman İlkin Musayev' göre, Azeri millî basınının kurucusu³⁶¹, Rusya'da ilk Türkçe gazeteyi çıkaran Azerbaycanlı gazeteci yazar³⁶² Hasanbey Zerdabi, Bakü'deki petrol toprakları üzerindeki didişmeleri 1877 yılında "Ekinci" gazetesinin 14. sayısında ayrıntılı bir şekilde tasvir etmişti. 1872 Yılında kiralama sisteminin kaldırılmasının ardından üretilen petrolün bolluğu, Bakü'de krize neden olmuştu. Üretilen petrolün deniz ve diğer yollarla başka şehirlere taşımak da zorlaşmıştı. Önemli miktarda petrol ambarlarda yığılmıştı. Madenlerde kazılan hendekler ağzına kadar petrol ile doluydu. Üretilen petrol dış ülkelere ihraç edildikten kısa süre sonra bu sevkiyatlar kayıtlara geçip istatistikler tutuldu. Bu dönemde Bakü petrolü birçok pazarda Amerika petrolünü sıkıştırmaya başlamıştı. Nitekim Rusya'ya gelen Amerika petrolü günden güne azalarak yerini Bakü petrolüne bırakıyordu. Bu tespitler aşağıdaki tabloda görülebilir.³⁶³

³⁶⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 108-109.

³⁶¹ Yavuz Akpınar, *Hasanbey Melikzâde Zerdâbi*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul, 1997, 362-363.

³⁶² Yavuz Akpınar, *Hasanbey Melikzâde Zerdâbi*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul, 1997, 362-363.

³⁶³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 110.

Yıllar	Amerika Petrolü	Bakü Petrolü
1864	100	0
1865	100	0
1868	100	0
1869	88	12
1870	86	14
1789	20	80
1881	10	90
1882	4	4

Tablo 1.Rusya'ya Gelen Bakü ve Amerika Petrolünün Yıllara Göre İstatistiği

Kaynak: Musayev, 2006: 110.

Amerika'dan Rusya'ya yapılan petrol ve gazyağı sevkiyatı 1883 yılında tamamen durdurulur. Çünkü Bakü petrolünün Amerika Birleşik Devleti petrolüne karşı birçok avantajı vardı. Birinci avantaj, Bakü petrolü taşlık bir sahada değil kumluk bir yerde çıkarılmasıydı. Kumluk alanda üretim daha kolaydı. İkincisi Bakü petrolünün rezervleri Amerika rezervlerinde daha fazla idi. Yine Bakü petrolü Amerika petrolüne nispeten daha ağırdı. Bakü petrolünden yüzde otuz yağ üretilmenin yanı sıra, çok miktarda ağır yağlar, dizel, astrolin ve diğer çeşitli yağlayıcılar da elde edilirdi.³⁶⁴

XIX. Yüzyılın onlarına doğru Dünya'da petrol üretimi hızla artmaya başlamıştı. 1901 Yılında Rusya'da üretilen petrol miktarı, Dünyadaki toplam petrol üretiminin % 51,6' sını oluşturuyordu. Rusya'nın bu üretiminde % 95'lik pay, Bakü Şehri'nde bulunan petrol kuyularına aitti.³⁶⁵

Daha önce petrol üretimi ve rafineri alanındaki yükümlülükler kaldırılmıştı. Bu yükümlülüklerin olmaması petrol kuyusu sahipleri için önemli bir avantajdı. Fakat 1875 yılında kaldırılan bu sistemin yerine ek vergi sistemi getirildi. Ek vergi çıkarılmasından sonra petrol çıkarılması üreticiler için pahalıya mal oluyordu. Petrol ürecileri vergisiz bir sistemin olması durumunda bütün zorluklarla başa çıkabileceklerini belirtiyorlardı. Bu nedenle gazetecileri de yanlarına çekerek ek

³⁶⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 110.

³⁶⁵ Türyan Aziz Oğlu Azizov, *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde*, Zaman Neşriyyatı, Bakü, 1997, 5.

vergi sistemini protesto ettiler. Bu vergi sistemi 1877 yılında iptal edilerek kaldırıldı³⁶⁶.

Vergi Sisteminin kaldırılmasıyla petrol girişimcileri yeniden üretimlerini hızlandırdılar. Yabancı sermayenin Bakü'ye girişinden sonra Bakü'de petrol üretiminde gerçek bir canlanma oldu. Eski yöntemlerle petrol çıkarılması yerini yeni teknolojiye bırakmıştı. Maden alanları genişleyerek petrol arıtımı bir ivme kazandı. Daha sonraki süreçte petrol üreticileri ve şirketler çeşitli yağların üretimi ve başka maddelerin üretimleri için gereken malzeme ve ürünleri Bakü'de elde etmeyi düşünerek giderlerini azaltmayı ve daha çok kazanç sağlamayı planladılar. Bu düşünce neticesinde Bakü'nün güneydoğusundaki bir mahallenin adı olan Kara Şehir'de birçok değişik fabrika kurdular. Bu fabrikalarda sodyum hidroksit, potasyum, sülfürik asit, benzin, gazyağı, asfalt, kereste, katran, yağlama ürünleri, parafin, alkalın kalıntısı üretimleri yapılarak daha önce bunların ithalleri için kullanılan paralar artık harcanmıyordu.³⁶⁷

Kılman İlkin'e göre XIX. Yüzyılın sonlarında ve XX. Yüzyılın başlarında Bakü'deki kimya fabrikalarının sayısı oldukça çoğalmıştı. 1896'da Kükürt Fabrikası, 1898'de boya fabrikası, 1906'da tartarik asit fabrikası, 1914'te atık tesisi, 1915'te karbür fabrikası, 1916'da petrol kuyularındaki sudan iyot ve brom madenleri üreten fabrikalar ve daha birçok tesis ve fabrika Kara Şehir bölgesinde kurulan yapılarıdır. Bu fabrikaların kurulmasından sonra Kara Şehir'in semaları tamamen değişerek daima siyah dumanlarla kaplanıyordu.³⁶⁸ Bu kadar çok fabrikanın olduğu bir yere 1906 yılında kurulan azot türbini fabrikasını da eklersek bölgenin havasında ne kadar bozulmalar olduğu tahmin edilebilir. Birer kara bulut gibi fabrikaların bacalarından çıkan dumanlar şehrin semalarını kaplıyordu. Kılman İlkin Musayev, Sovyet Rus yazarı Maksim Gorki'nin yazdıklarına istinaden, fabrikaların bulunduğu bölgelerde gerçek bir cehennem havasının oluşturulduğunu ve çeşitli kimyasal maddelerin kokusundan fabrikaların yakınından geçmenin imkânsız olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁹

³⁶⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 110.

³⁶⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 110-113.

³⁶⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 113.

³⁶⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 114.

Petrol üretimi sahsında yabancı sermayedarların dışında ulusal Azerbaycan burjuvası da petrol üretimi ve rafine edilmesi işleriyle yakından ilgilenerek girişimlerde bulunmuşlardı. 1889 Yılında toplam 3 Müslüman firması ile başlayan bu girişimlerin sayısı aynı yılda 8'e çıkmıştı. 1905'te Müslümanların firmalarının sayısı 11 olmuştu. Sonraki yıllarda petrol şirketlerinin sayısı daha da arttı. Lakin bunların arasında birçok küçük firma vardı ki, büyük şirketlerle rekabet edemiyorlardı. Bu nedenle küçük firmalar birleşmek zorunda kalıyordu. Birleşmeyenler de iflastan kurtulamıyorlardı. Meydan, Nobel Kardeşler'in, Rothschild'in, Şibayev'in, James Vishau'nun, Almanya'nın, Belçika'nın ve Amerika'nın güçlü petrol şirketlerine kalıyordu. Sadece Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in, Şemsi Esedullayev'in, Musa Nağıyev'in ve Murtuza Muhtarov'un şirketleri büyük yabancı ve Ermeni şirketleriyle rekabet edebiliyorlardı. Petrol üreten şirketlerin sahipleri artık birer milyoner olmuşlardı.³⁷⁰ Kazançlarını daha da arttırmak için hiç durmadan uğraş veriyorlardı. Nitekim üretim esnasında ve nakliye işlemlerinde giderleri azaltmak amacıyla alternatif yöntemleri devreye sokmaya çalıştılar.³⁷¹

1871 Yılında Balahanı'da 64 metre derinliğindeki kuyulara fantan vuruluyordu. Bu yöntemin kullanılmasıyla gerçek anlamda petrol sektörünün temelini yeni atıldığı söylenebilir. Eskiden petrol kuyuları bir çubukla vurma usulüyle delinirdi. Bakü'de mekanikleştirilmiş çubukla vurma usulü ilk defa 1884'te petrol üreticisi Lents tarafından tatbik edilmişti. Bu yöntem daha sonra yabancı ülkelerde "Bakü Petrol Sondajı Yöntemi" adıyla isim yapmıştı. Bu yöntem çok geçmeden daha da geliştirildi. Petrol kuyularında kullanılan çubukların indirilmesi ve kaldırılmasına yardımcı olacak pratik bir tezgâh kurularak böylece Bakü kazma usulü geliştirilmişti. Makinenin mucidi Bakü Milyoneri Murtuza Muhtarov'a bu buluşundan ötürü patent verildi.³⁷²

1880'li yılların sonunda ilk defa Amerika'da döner rotor delme yöntemi tatbik edilmişti. Rotor delme usulü ile hızlıca kuyular kazılıyordu. Yine bu teknik ile kuyuların çapları daha küçük olduğundan, daha az metal kullanılırken kazma süresi de azalıyordu. 1901 Yılında Surakhan'da ilk kez bu yöntemle bir gaz kuyusu

³⁷⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 114.

³⁷¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 114.

³⁷² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 114.

delinmişti. Ayrıca 1901 yılında Bakü petrol madenlerinde buhar makinelerinin yerine elektrik makineleri kullanılmaya başlanmıştı. 1920 Yılına kadar fırlama tekniği ile 35 petrol kuyusu kazılmıştı. Petrol üretimi arttıkça dış ülke pazarlarına taşınması da şirketleri düşündüren bir mesele haline dönüşmüştü. Özellikle vergi sisteminin kaldırılmasından sonra Volga üzerinden o kadar petrol gönderilmişti ki, pazarlar petrol ile dolmuştu. Önceleri petrol üretiminden başı kaldıramayan üreticiler taşınma işlemlerine zaman ayıramamışlardı. Üretimin ve sanayinin gelişmesine rağmen taşınma yöntemleri ilkel kalmıştı. Petrolün çıkarıldığı yer ile işletme tesisleri arasında çok mesafe vardı. Petrol bu fabrikalara at arabalarıyla taşınıyordu. Bu şekilde taşınma bazen hava şartlarından dolayı aksıyordu. Ayrıca bu taşınma sistemi çok pahalıya mal oluyordu.³⁷³

Kılman İlkin, Gazeteci Hasanbey Zerdabi'nin, 1 Ocak 1877 tarihinde yayınladığı "Ekinci" gazetesine dayanarak, Balahani'dan fabrikalara 7-8 verst uzaklıktaki bir mesafeden petrol taşıyan arabacıların bol miktarda para kazandıklarını ifade etmiştir. Bu gazetede, bir tanığın söylemlerini yazan Gazeteci Hasanbey Zerdabi, arabacıların fabrika sahiplerinden yarım milyon manat aldığını haber etmişti. Bu taşınma sistemine alternatif bulma girişimleri ilk defa "Nobel Kardeşleri Şirketi" tarafından gerçekleştirildi. "Nobel Kardeşleri Şirketi" Balahani'dan Kara Şehir'e petrol kemeri çekti. Kısa bir zaman sonra "Nobel Kardeşleri Şirketi" varil taşımacılığını da kaldırdılar. Varil yerine petrolü tankerler ve gemilerle pazarlara nakletmeye başladılar. Petrol tankerlerinin demir raylar üzerinde taşınması ve petrol ürünlerinin demir depolara stok edilmesi de Nobel Kardeşler tarafından gerçekleştirilen yeni bir uygulamaydı. Sonraki dönemlerde petrol üreticilerini düşündüren en önemli konulardan biri eldeki petrolün dış ülkelere nasıl gönderileceğiydi. Kılman İlkin, Rus Kimyager ve Mucit Mendeleyev'in daha 1860 yılında, endüstriyel üretimin tüketicilere mümkün olduğunca yakın olduğu yerlerde olması durumunda ilerlemenin sağlanacağı fikrini olduğunu kaleme almıştı. Bu düşünceye göre fabrikalar hammaddenin çıkarıldığı yere değil, tüketicilerin olduğu yakın yerlere kurulmalıdır. Bu anlayıştan çıkarılacak sonuç şudur ki, Bakü petrol sanayisinin gelişmesi için petrol kemerlerinin yaptırılmasının elzem olduğudur.³⁷⁴

³⁷³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 114-115.

³⁷⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 115.

XIX. Yüzyılda Bakü’de, petrol üreticiliğinden zenginleşerek milyoner olan birçok kişi olmuştur. Milyoner sayısı bakımından Bakü, Rusya şehirleri içerisinde en üst seviyelere kadar çıkmıştır. Petrol bu şehri büyük sermayedarların merkezi haline dönüştürmüştü. Bakü milyonerleri ile diğer şehirlerin milyonerleri arasında fark vardır. Zira Bakü petrol milyonerleri bu zenginliklerini atalarından miras almamışlardı. Genellikle bu şahıslar kendi emekleriyle, çok çalışarak milyoner seviyesine yükselmişlerdi. Petrol üretimi ile ilgilenmeden önce de sıkı çalışan ve gayret gösteren bu tüccar insanlar, petrol işiyle uğraştıktan sonra ekonomik olarak zirvelere ulaştılar.³⁷⁵ Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Şemsi Esedullayev, Ağabala Kuliyeve, Murtuza Mukhtarov, Musa Nağıyev, Ejderbey Aşurbeyli, Hacı Hacıağa Dadaşov, Hacı Şeyh Ali Dadaşov, İsabey Hacınski ve Kazimbey Hacınski Bakü milyonerlerinin en meşhurlarından bazılarıdır.³⁷⁶

1886 Yılıının ikinci yarısında Bakü’de borsa açılmıştı. Bakü borsası şehirde döviz ticareti yapanların, tüm ticaret ve endüstri alanlarında birbirleriyle ilişkili insanların devamlı durağı olan bir yerdi. Şehirde ticaretin son derece geliştiği bir dönemde borsanın önemi ve rolü daha da artmıştı. Borsa maliye nazırlığına bağlıydı. Borsanın bünyesinde borsa cemiyeti oluşturulmuştu. Borsa cemiyetine birinci ve ikinci sınıf tüccarlar, gemi ve fabrika sahipleri aidatlarını ödeyerek üye olurlardı.³⁷⁷

³⁷⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 194.

³⁷⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 194.

³⁷⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 122-123.

III. BÖLÜM

KILMAN İLKİN MUSAYEV'İN ARAŞTIRMALARINDA BAKÜ ŞEHİRİ'NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHİ

3.1. Yönetim ve İdari Kurumlar

Kılman İlkin Musayev, eserlerinde Bakü Şehri'nin sosyal ve kültürel tarihi ile ilgili çok önemli bilgilere yer vermiştir. Bu eserlerin en kapsamlı olanı “Bakü ve Bakülüler” isimli hatırat tarzındaki çalışmasıdır. “Bakü ve Bakülüler” adlı eser, ansiklopedik bir özelliğe sahiptir. Hatırat tipinde kaleme alınan bu çalışmada Bakü Şehri'nin tarihinde hüküm sürmüş yönetim şekilleri ve faaliyet göstermiş idari kurumlar hakkında yeterince bilgi mevcut olup, bu bilgiler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Bakülü tarihçi Sara Aşurbeyli de farklı kaynaklara dayanarak Bakü Şehri'nin sosyal ve kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Sara Aşurbeyli'ye göre X. yüzyılın birinci yarısına ait Arap kaynakları, VIII. yüzyıl ile X. yüzyıl arasındaki dönemlerde Bakü'nün idari durumu hakkında herhangi bir bilgi aktarmamışlar. Fakat bu kaynaklarda Azerbaycan vilayetlerinin çok zengin beyler ve nüfuzlu emirler tarafından yönetildiklerinden bahsedilir. Sara Aşurbeyli, İbn Havkal'a istinaden, Azerbaycan vilayetlerinde büyük toprak ve mülke sahip olan beylerin Şirvan Şahı'na bağlı olduklarını belirtiyor. Arap Hilafetinin vassalı olan ilk Müslüman hanedan Mezyedi Şirvanşahları idi. Bu hanedan Berde'de ikamet eden Arap emirine tabi idiler. Emirler de Hilafetin tayin ettiği hâkimlerin faaliyetlerini, şehir ve köy halkından alınacak olan cizye ve haraç vergilerini denetlemek zorundaydılar.³⁷⁸ Arapların hâkimiyeti devrinde, Bakü'nün petrol kuyuları ve tuz ocakları vakıf olarak Derbend gazilerine verilmişti.³⁷⁹

Sara Aşurbeyli'ye göre şehir emir ve hâkim yönetiyordu. Ordunun başında sipehsâlâr bulunurdu. Belediye yöneticileri olarak da adlandırabileceğimiz dargalar ve eminler de idari işlerle meşguldüler. Şehrin hâkim kesimi soylulardı. Yöneticiler, feodal kent yaşamında mühim rol oynayan zanaatkârların ve tüccar derneklerinin başkanlarından seçiliyordu. Mali hususlarla Divanül-Haraç ilgileniyordu. Vergileri

³⁷⁸ Aşurbeyli, *a.g.e*, 123.

³⁷⁹ Aşurbeyli, *a.g.e*, 124.

amiller topluyordu. Bakü’de petrol kuyuları ve tuz ocaklarını yöneten bir bakan bulunmaktaydı.³⁸⁰

Bakü’de XI-XV. yüzyıllara ait çok sayıda mimari yapıların taş kitabelerinde ve adlarına para bastıran kişilerin unvanları bu dönemin idari sistemi hakkında bilgiler vermektedir. Bu kitabelerde ve paraların üzerindeki unvanlar ile rütbeleri ifade edilen kelimelerden bazıları şunlardır: Şirvanşah, emir, hakan, han, sultan, melik, vezir, hacip, sadr, sipahsalar, şeyh, ahi, reis vs. Bütün bu unvan ve rütbelere Apşeron’da XVI. Yüzyılın başlarına kadar ortaya çıkmış feodal toplumunun karışık bir yönetim düzeninin olduğunu gösteriyor.³⁸¹

Şirvanşah Devleti 1538 yılında Safeviler Devleti’ne bağlandıktan sonra, vilayetin yönetimine Safevi Sülalesi’nden beylerbeyi (şahın valisi) tayin edilmeye başlanmıştı. Bakü bu tarihlerde ticaret merkezi olmuş, limanı ise işlek bir konumdaydı. Bakü’nün yönetimi ise Şirvan Beylerbeyine bağlı yerli hâkimler tarafından yürütülüyordu. Safeviler döneminde Bakü ve Apşeron, şah tarafından bölgenin feodale mülk olarak bağışlanmış arazilerdi. 1540/41 Yıllarında Bakü şehri tiyul (vergi muafiyeti olan bağışlanmış toprak) sıfatıyla Emir Gazi Han Tekeli’ye bağışlanmıştı. Safevi Şahı bir süre sonra Emir Gazi Han Tekeli’den şüphelenerek komplolara katıldığını düşünüyordu. Şah, Elkas Mirze aracılığıyla Şirvan’da Emir Gazi Han Tekeli ve kardeşlerini idam ettirmişti. 1575 Yılında Şah I. Tahmasp, bölgedeki birçok araziye ve Bakü’yü Göçebe Ruzeki (Rojkan) Kürt Aşireti’nin Emiri Şerafeddin Bitlisi’ye bağışlamıştı. Bu dönemlerde Gazi Han Tekeli ve Emir Şerafeddin Bitlisi şehri mülki hâkimle birlikte idare ediyorlardı.³⁸²

Şirvanşahlar Sarayı arazisinde yapılmış bir binanın ana kapısının üzerindeki yazıta göre Bakü’de 1585 yılı Osmanlı Hâkimiyeti söz konusudur. Yazıtın üzerinde Sultan III. Murat Han’ın hâkimiyeti yıllarında, Ulu Recep Baba Bakuyi’nin emriyle bu binanın yaptırıldığı yazılmıştır. Bu anıt, Bakü Şehri’nin Osmanlı egemenliği devrine (1578-1607) aittir. Diyarbakır Beylerbeyi Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Bakü Kalesi’ni ele geçirdikten sonra şehrin yönetimine Gubad Paşa atanmıştı.³⁸³

³⁸⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 124-125.

³⁸¹ Aşurbeyli *a.g.e.*, 185-186.

³⁸² Aşurbeyli *a.g.e.*, 374-375.

³⁸³ Aşurbeyli *a.g.e.*, 376.

1606-1607 yıllarında Bakü, Osmanlı Devleti hâkimiyetindeyken şehrin idarecisi Mustafa Bey Mahmudi olur. Bir dönem de yerli idarecilerden Murad isminde bir şahsın Bakü Şehri'ni yönettiği kaynaklarda geçmektedir.³⁸⁴

Osman Paşa'nın ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç sorunlardan dolayı bölge zaman zaman Safeviler'in egemenliğine geçmiştir. 1590 Yılında yapılan Ferhat Paşa Antlaşması sonucunda Şirvan Vilayeti ve Bakü Şehri, Osmanlı yönetimine bırakılmıştı.³⁸⁵ 1603-1618 yılları arasında Osmanlılar ile Safeviler arasından yaşanan savaşlar ile Bakü yeniden Safeviler'in egemenliğinde kalmıştı.³⁸⁶ Daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı geri almak için uğraşıysa da bunu başaramamıştı. 1639 Yılında Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra Bakü artık İran yönetiminde kalmıştı.³⁸⁷ Nadir Şah'ın ölümüne kadar İran yönetiminde kalan Bakü Şehri, 1747 yılı itibariyle Bakü Hanlığı'nın merkezi olur.³⁸⁸ İran hâkimiyeti sürecinde sürekli savaşlar içinde olan Bakü Şehri'nde kurumsallaşmadan bahsetmek mümkün değildir.

Bakü Hanlığı döneminde Bakü Şehri, han tarafından yönetiliyordu. Şehirde feodal sistem mevcuttu. Han yönetimindeki bütün topraklar hanın mülkiyeti kabul edilirdi. Hanlık devrinde şehir idaresi basitleştirilmişti. Hanlık idari açıdan mahallelere bölünmüştü. Köylerin idaresi han tarafından naiplere bırakılmıştı.³⁸⁹

Bakü Şehri'nin görüntüsü hanlık devrinden Rus hâkimiyetinin başlangıcına kadar pek değişmemişti. Azerbaycan'da 50 yıl devam hanlıklar döneminde hanlıkların kendi aralarındaki siyasi çekişmeleri ve iç savaşları ülkenin gerilemesine neden olmuştur. Bu durumdan ötürü Bakü Şehri'nde de her alanda duraklama devri yaşanmıştır. Bakü'de asıl değişim ve kurumsallaşma devri Rus egemenliğine tekabül eder. Kılman İlkin Musayev eserlerinde, Rusya'nın idari sisteminde meşruti monarşiye doğru değişime gittiği yıllarda kendi bünyesindeki vilayetlerde özerk şehir meclislerden bahseder. Bu yerel kurumların adı Duma'ydı.³⁹⁰

³⁸⁴ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 376-377.

³⁸⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 20.

³⁸⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 21.

³⁸⁷ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 295.

³⁸⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 37.

³⁸⁹ Aşurbeyli, *a.g.e.*, 460-462.

³⁹⁰ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 25.

Rusya’da serflik sisteminin ortadan kaldırılmasından sonra şehirler gelişir, kent nüfusları artar buna bağlı olarak da şehirlerin bütçeleri artmıştı. Bu sebeplerden ötürü şehirlerin eski yönetim biçimleri iş görmüyor, yetersiz kalıyordu. Bu eksikliklerin giderilmesi maksadıyla reform çalışmaları için hazırlıklar başladı. Bu hazırlıklar sekiz yıl sürmüştü. Nihayet 16 Haziran 1870 tarihinde şehirlerin yeni yönetim sistemi Rus Hükümeti tarafından onaylandı. Lakin bu sistem öncelikle Rusya’nın iç şehirlerinde uygulanmaya başlandı. Kafkasya illeri ise çeşitli bahanelerle ihmal ediliyordu. Ruslar özellikle yerel halkın kendi şehirlerini yönetme becerilerinin olmadığını ileri sürüyorlardı. Kafkasya valileri de Rusların bu düşüncelerini destekliyorlardı. Çeşitli bahanelerle yedi yıl boyunca Kafkasya şehirlerinin yeni yönetim sistemine geçmesini engelleyen Ruslar, bu anlayışla sömürgecilik politikalarından hiçbir zaman vazgeçmeyeceklerini göstermişlerdi.³⁹¹

Bakü Valisi Kolyubakin de eski sistemin devam etmesi için elinden geleni yapıyordu. Kolyubakin, güya Bakü Halkı’nın yeni yönetim sistemine geçebilmesi için yeterince hazır olmadığını savunuyordu.³⁹²

Rusya’nın iç şehirlerinde yeni idari sistemin uygulanmasından sonra Bakü’de de Duma (Şehir Meclisi) oluşturulmuştu. Şehir Meclislerine herkes seçilemiyordu. Bu meclise seçilebilmek için uzunca bir şartname hazırlanmış, üyelik şartları uygun olanlar meclis üyeliği için aday olabiliyordu. 25 Yaşından küçükler ve kadınlar meclis üyeliğine aday olamıyorlardı. Seçmenlerin katılımı da oldukça sınırlandırılmıştı. Öğretmenler, Pedagoglar, işçiler ve kıdemsiz memurların vergi ödeyecek durumları yoksa seçmenlik yapamıyorlardı. Böyle katı bir kısıtlamanın olduğu bu sistemde nüfusun ancak yüzde 3’üne yakın bir kitlesi seçime katılabiliyordu. Birinci Duma’ya Bakü’den seçilen 72 kişiden 36 kişi Müslümandı. Şehir Meclislerine aydınlar da alınmıyordu. Aydın kesimden birinin şehir meclisine üye olabilmesi için, aile reisi olmayan zengin bir ailenin sorumluluğunu üstlenerek bu aileye kayyımlik etmesi gerekiyordu.³⁹³

Aralık 1877 tarihinde Bakü Şehir Meclisi’nin üyeleri arasında çok az sayıda aydın bulunuyordu. Bunlar Hasan Bey Zerdabi, Muallim Habib Bey Mahmudbeyov ve Alimerdan Bey Topçubaşov idi. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Şemsi Esedullayev,

³⁹¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 130.

³⁹² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 130.

³⁹³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 130-131.

İbrahim Bey Aşurbeyov, Ali İskender Aşurov, İsa Bey Haçinski, Ağabala Kulikyev, Musa Nağıyev, Necefkulu Sadıkov ve birkaç başka isim de şehir meclisinde üye olan Müslüman zenginlerdi.³⁹⁴ Duma'nın ilk toplantısı 14 Ocak 1878 tarihinde Belediye Başkanı Cakelin'in başkanlığında yapılmıştı.³⁹⁵

Şehir meclisinde bulunan yönetim organlarının görevleri önceden, yerel tasarruflar olarak belirlenmiş ve kısıtlandırılmıştı. Bu görevler vergi toplamak, semt pazarları oluşturmak, sokakları düzenlemek ve temiz tutmak, yangına karşı tedbir almak gibi vazifelerdi. Lakin mali harcamalar ve vergilerin kullanılmasında meclis tamamen bağımsız değildi. Meclis, özellikle mali harcamalar konularında devamlı şehrin valisi ile polis idaresinin gözetiminde bulunuyordu. Belediye başkanı, yönetim kurulu üyeleri ve sekreter çift seçimle seçildikten sonra ilin valisi tarafından tasdik edilerek göreve başlayabiliyordu. Bu tür uygulamalar meclis özerkliğine aykırıydı. Duma üyelerinden bazıları vazifelerinde ihmalkârlık gösteriyorlardı. Hatta bir kısım meclis temsilcileri bu görevlerini zengin olmak için fırsat olarak kullanıyorlardı. Çoğu zaman halkın ihtiyaçları ve problemleri de unutuluyordu. Örneğin yoksul insanlara herhangi bir yardım edilmiyor, kanun dışı eylemler yapılıyordu. Fakirlerin bulunduğu sokaklar çamurlu ve karanlık bırakılırken, bu sokaklarda yaşayan insanların su ihtiyaçları da yeterince karşılanmıyordu. Duma'nın toplantılarında sadece insan haklarına önem veren ve demokrasiye inanan çok az sayıdaki üye bu türlü konuları gündemde tutuyordu. Bu kişilerden olan Hasan Bey Zerdabi'nin mücadelesi her daim devam etmiştir.³⁹⁶

Hasan Bey Zerdabi, halkın aydınlanması, kültürlenmesi, eğitim görmesi, kalkınması ve fakirlere gereken desteğin verilmesi için yorulmak bilmeyen bir mücadelenin içerisindeydi. Yine Hasan Bey, kültür merkezlerinin açılması, Azerbaycan Dili'nde mekteplerin açılması ve Azerbaycan Dili'nin yükselişi için mecliste yaptığı konuşmalar kesin ve geri dönülmez isteklerdi. Hasan Bey 1907 yılına kadar Duma'ya üye seçilmişti. Bakü Şehir Meclisi'nin Müslüman üyelerinin içerisinde Rusçayı iyi bilen, üniversite eğitimi alan, uzman ve aydın olan çok az üye bulunuyordu. Hasan Bey Zerdabi dışında aktif olan Müslüman meclis temsilcilerinin sayısı bir elin parmak sayısını geçmiyordu. Bu eksiklikleri bahane

³⁹⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 131.

³⁹⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 132.

³⁹⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 130-131.

olarak gösteren Çarlık Rusya Hükümeti 1892 yılında şehir belediyeleri hakkında yeni kanunlar çıkartmıştı. Bu kanunun 44. maddesinde şehir meclisleri genel listelerindeki Müslüman üyelerinin üçte birinin çıkartılması kararlaştırılmıştı. Bu kararlar Çar III. Aleksandr'ın fermanıydı. Bu ferman şehirlerin özerk yönetim haklarını kısıtlarken, merkezden gönderilen valilerin yetkilerini arttırıyordu. Daha sonraki yıllarda özellikle 1891-1901 yılları arasında şehrin nüfusu artmıştı. Buna artışa rağmen seçmen sayısı azaltılarak toplam nüfusun yüzde 1,5'ine kadar düşürülmüştü. Bundan sonra Kafkasya vilayetlerinden merkezi hükümete, idari hususlarında sürekli problemler gitmekteydi. Bu sorunlar nedeniyle Rus Merkezi Hükümeti yeni bir kararname ile eski kurallar geri getirildi. Bu kararname ile şehir meclislerinde yer alacak olan Müslüman üyelerin toplam sayısı, bütün meclisin üyelerin sayısının yarısını geçmeyecek şekilde düzenleme yapılmıştı.³⁹⁷

Şehir Meclislerinin her ne kadar yukarda ifade ettiğimiz şekilde zor şartlarda oluşturulmuş olması nedenlerinden ve herhangi bir icraat gösteremediği anlaşılmışsa da, aslında Duma'nın ve şehir idaresinin hizmetleri az olmamıştır. Örneğin şehrin fiziki olarak iyileştirilmesi, şehre su çekilmesi ve demir yolunun yapılması yapılan hizmetlerin birkaç tanesidir. Şehir belediyesi yapmayı planladığı projeleri kiralama yöntemiyle yürütüyordu. Atlı demir yolunun inşası iş adamlarına kiralama usulüyle yaptırılmıştı. Netice itibariyle yerel yönetimle idare sistemi şehirlerin inkişafı için daha faydalı görünüyordu.³⁹⁸

Belediye yöneticileri, yürütme organı olarak görev yaparken, Duma ise yasama organı olarak kabul ediliyordu. Bakü'deki Duma'ya başlangıçta 72 glasını (üye) seçilirken, sonraki dönemlerde bu sayı 75 glasnıya yükselmişti. Şehirde yapılacak işlere Duma üyeleri karar verirken, belediye idarecileri de bu kararları yerine getiriyorlardı. Duma toplantıları Rus Dili'nde yapılıyordu. Rusça bilmeyen meclis üyeleri toplantılarda genellikle uykuya tutulurdular.³⁹⁹ Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Bakü Şehir Duma'sı yönetiminde birtakım değişiklikler yapıldı. Duma'nın Yönetim kuruluna iştirak etmek için, Bakü'de bulunan 12 farklı parti mücadeleye başladı. 1918 Yılıının Mart Ayı'nda Bakü'de yönemtimi ele alan Bolşevikler Bakü Duması'nı ortadan kaldırdılar. Daha sonra Eylül 1918 tarihinde

³⁹⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 131-132.

³⁹⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 134.

³⁹⁹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 25.

Bakü'yü Bolşeviklerden geri alan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti, Bakü Şehri'nin yönetiminde farklı uygulamaları hayata geçirdi.

3.2. Bakü Ahalisi'nin Yaşamı ve Gelenekleri

Kılman İlkin Musayev, eserlerinde Bakü ahalisinin yaşamı, gelenekleri ve görenekleri ile ilgili çok önemli bilgilere yer ayırmıştır.

Düğün Törenleri: Bakü toplumunun kendine has bayram ve düğün törenleri vardır. Örneğin erkek ve kız çocuklarının evlendirilme yöntemleri eskiden beri karışık bir sistem ile gelenek haline dönüşmüştü.⁴⁰⁰

Eski tarihlerde evlenecek olan erkek, kızı kendisi seçmezdi. Çünkü erkekler sokakta veya toplumun içinde herhangi bir yerde kolaylıkla bir kızın yüzünü göremezdi. Kızlar sosyal hayata çıktıklarında yüzlerini her zaman başörtüsü ile kapatırlardı. Gelin adayı seçme işi, annenin, bacinın, teyzenin, yengenin veya halanın vazifesiydi. Kız beğenme süreci de bir hayli uzun sürebiliyordu. Kız beğenmekte oğlan tarafının yardımına en çok hamamlar yetişirdi. Hamamda kız seçmek adet halini almıştı. Kadınlar hamamlarda beğendikleri kızlarla yakından iletişime geçerek istedikleri bilgileri elde edebiliyorlardı. Beğenilen kızın ailesi etraflıca araştırılırdı. Bu maksatla erkek tarafı yenge tutulurdu. Yenge beğenilen kızın ailesini ve kızı her yönüyle araştırırken ilginç yöntemlere başvururdu. Beğenilen kız, erkek ailesi tarafından istenilir ve nişanlanırdı.⁴⁰¹

Erkek ve kız nişanlı oldukları süreçte bazı kurallara uymak zorundaydılar. Ailelerin de bu süreçte görevleri bulunurdu. Örneğin nişanlılık döneminde erkek tarafı bayramlarda kızın ailesini çeşitli hediyelerle ziyaret etmek zorundaydı. Oruç ayında da erkek tarafı kız tarafına hediye amacıyla ağırlıkla Pilav ve Şor Koğalı gönderirdi. Düğün vakti yaklaştığında büyük hazırlıklar yapılırdı. Öncelikle kız tarafında bir düğün töreni yapılırdı. Bu törenden önce ev ve bahçe düzenlenerek kapsamlı bir temizlik yapılırdı. Daha sonra önceden tutulmuş olan yenge, kapı kapı dolaşıp akraba, komşu ve tanıdıkların kadın ve kızlarını yapacakları düğüne davet ederdi.⁴⁰²

⁴⁰⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 282.

⁴⁰¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 282-283.

⁴⁰² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 283.

Kız evinde yapılan ilk düğün merasimi “Kadın Toyu” olarak isimlendirilmişti. Kadın toyu çok lüks ve debdebeli olurken, çeşitli çalgılar eşliğinde oyunlar oynanırdı. Oyuncular tebrik edilirdi. Düğüne davet edilenlere tatlı yiyecekler ikram olunurdu.⁴⁰³ Kız evinden sonra oğlan evinde de düğün hazırlıkları yapılırdı. Düğün için büyük bir evin salonu veya çadır ayarlanmaya çalışılırdı. Bazı düğünler sokaklarda da yapılıyordu. Davul ve zurna ile düğünün başlayacağı haber verilirdi. Davetliler toplandıktan sonra düğün töreni başlardı. Bazı düğünlerde birkaç müzisyen grubu bulunurdu. Bu grup düğün devam ettikçe yeteneklerini icra ederdi. Bazı düğünler de ise müzisyenlerin yerinde dervişler olurdu. Dervişli düğünlerde derviş, haziruna çeşitli rivayetlerle okumalar yapardı. Bazı düğünlerde ise şehirde tanınmış komedyenler bulunurdu. Örneğin Lotu Cabbar isminde bir kişi Bakü düğünlerine iştirak ederek gösteri düzenlerdi. Lotu Cabbar, komik sohbetleri ve eylemleriyle cemaati güldürürdü. Şehirde düğünler genellikle yaz aylarında ve sonbahar başlarında yapılırdı.⁴⁰⁴

Düğünler birkaç gün bazen bir hafta devam edebiliyordu. Düğünlerde davetliler hediye olarak para verirdi. Hediye töreninden sonra yemekler yiyilir ve düğün salonuna geçilirdi. Düğün bittikten ve misafirler dağıldıktan sonra damadın yakın akrabaları bir alanda toplanıp karşılıklı atışmalarda bulunurdular. Bu atışmalarda hiciv ve mizah bazen birbirine karışırken, şahıslar birbirini tenkid ederdi. Erkek tarafındaki düğün aktiviteleri bittikten sonra her iki tarafın aile mensupları kız evine giderek gelini getirmeye çalışırdılar. Gece vaktinde fener ve meşale ışığında faytonlar birbirlerinin akasına sıralanırdı. Erkek tarafından gelmiş genç bir oğlan gelinin beline kırmızı bir kurdele bağlardı. Sonra kızın babası hayır ve dua ile evladını damadın evine göndermek üzere yola çıkarırdı. Bu esnada oğlan tarafından bir kişinin kız evinden gizlice bir şey alması revaçta olan bir olaydı. Lakin öyle bir şey alınmalıydı ki, kız evinden hiç kimse küstürülmesin.⁴⁰⁵

Bayram Merasimleri: Kılman İlkin, Bakü’de kutlanan bayramlar ve bu bayramlarda ahalinin yaptıkları faaliyetler hakkında değerli bilgilerden bahsetmiştir.

⁴⁰³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 283-284.

⁴⁰⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 284.

⁴⁰⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 284-285.

Bakü’de halkın en çok sevdiği bayramlardan biri Ramazan Bayramıydı.⁴⁰⁶ Ramazan ayı boyunca bütün Müslümanlar oruç tutardı. Sabah seherin başlangıcından akşam karanlığına kadar oruçlu olan Müslümanlar hiçbir şey yemez ve içmezdi. Sigara da içilmezdi. Ramazan ayı bittikten sonra bütün ahali bayram ederdi. Ramazan Ayı Müslümanlar için temizlik, saflık, samimiyet, dürüstlük, sıcaklık, helalleşmek ve ibadet ayı idi. Bu ayda fakir kesime yardım etmek büyük sevap olarak hesap edilirdi.⁴⁰⁷

Bakü Yemekleri: Kılman İlkin Musayev, eserlerinde Bakü’nün yemekleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer verirken, etkileyici bir üslup kullanmıştır. Bakü Yemeklerinin şöhreti eski zamanlardan beri doğu ve batı ülkelerine ulaşmıştı.⁴⁰⁸ Değişik zamanlarda Bakü’de bulunmuş gezgin, bilim adamı ve yazarların hatıratlarında Bakü yemeklerinin lezzetli ve hoş kokulu bir şekilde hazırlanmaları hakkında kayıtlara denk gelmek mümkündür.⁴⁰⁹

Kılman İlkin Musayev, Fransız Yazar Aleksandr Dümas’ın, Bakü’de bulunduğu dönemde yediği yemeklerin lezzetlerine sırası geldikçe yazdıkları arasında yer ayırdığını belirtmiştir.⁴¹⁰

Bakü’nün özellikle pilavı dillerde en çok gezen yemek ismi olmuştur. Pilav pişirilen evlerin yanından geçen insanlar bu yemeğin güzel kokusundan mest olurlardı. Bakü’de birkaç çeşit pilav vardır. Bunlardan birkaç tanesinin adını sayabiliriz. Tavuklu Pilav, Safran Pilavı, Parça-Döşeme Pilavı, Sebze Pilavı, Sütlu Pilav, İlk Pilav v.s.⁴¹¹ Şah Pilavı bir pilavdan çok daha fazlasıdır. Şah Pilavı, çok ince ve yumuşak biçimde hazırlanmış hamurun içine pirinç, kayısı, kuzu eti, kestane ve kuru erik bırakılarak, fırında iyice pişirilen bir Bakü yemeğidir.⁴¹²

Pilav Bakülülerin en çok sevdiği yemeklerdendi. Bakü’de fasulye yemeği de çok tercih edilirdi. Yemeklerin lezzetli olmasında baharatların etkisi çoktu. İran’dan getirilen baharatlar Bakü mutfaklarında eksik olmazdı. Kullanılan baharatlar genellikle şunlardı: sarıkök, tarçın, safran, anason, zencefil, sumak, isot, kakule, karanfil, rezene vs. Örneğin Bozbaş ve Piti Kebabı yapılırken mutlaka sarıkök ve

⁴⁰⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 283.

⁴⁰⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 283.

⁴⁰⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 285.

⁴⁰⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 285.

⁴¹⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 285.

⁴¹¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 285.

⁴¹² <https://www.hurriyet.com.tr/lezizz/dogunun-guzeli-bakuden-nefis-lezzet-onerileri-36920934> (Erişim tarihi:09.08.2020)

sumak kullanılırdı. Bakü Piti'si çok lezzetli olurdu. Ayrıca çok doyurucu bir yemek olan Piti küçük bardaklarda hazırlanıyordu. Piti ve Bozbaş'ı yapılan lokantaların yakınından geçenlerin iştahı açılırdı. Bu restoranların önünden veya yakının geçenler içeriden gelen yemek kokularının cazibesıyla kendilerini bir anda içeride bulurdular.⁴¹³

Dolma yemekleri de Bakü'de çok tercih edilir ve çeşitliliği de bol idi. Dolmalar yaz aylarında taze asma yapraklarından yapılırken, kış aylarında ise yazın özenle toplanan ve kaplarda saklanan asma yapraklarından yapılırdı. Patlıcan ve domates dolmaları da baharatla hazırlanır ve çok lezzetli olurdu. İnce lahana yapraklarından yapılan dolmalarında farklı bir lezzeti vardı. Pilav yemeği çeşitlerinden sonra en çok tercih edilen yemekler lüle kebabı ve biftek kebabı idi. Biftek kebabı ve lüle kebabı pişirildiği günde kesilmiş koyun etinden hazırlanırdı. Lokantalarda bu kebaplar bayat etten veya bir gün önce kesilmiş koyun etinden dahi yapıldığında müşteri tadından hemen anlardı. Şiş kebapları dışında tavada pişirilen tava kebabı da yapılırdı, lakin şiş kebapları kadar lezzetli olmazdı. Pilavın karası gibi hazırlanan çeşitli kavurmalar da çok lezzetli yemeklerdi. Kavrulmuş et ve sebzelere çok çeşitli yeşillikler ve kestane eklenerek lezzetlendirilip farklı damak tadı olarak sunulurdu. Tavuk etinden de kavurma yapılırdı.⁴¹⁴

Bakü'de hamurdan hazırlanan yiyecekler listesi de epey bir zengindi. Bunların en lezzetlisi elbette kutab idi. Kutab etten, yeşillikten veya bal kabağından hazırlanırdı. Bazen bol çeşitlilik için üçü de hazırlanır ve sofralara sunulurdu. Deve etinden pişirilmiş Kutab'ın lezzeti de ayrı güzel olurdu. Deve Kutab'ı daha çok deve yetiştirilen yerlerde pişirilirdi. Bazen başka köy ve şehirlerde de bu yemeğe rastlanabilirdi. Deve etinden yapılan Kutab, bir gelenek olarak çoğunlukla ekmek gibi tandırın duvarına yapıştırılarak pişirilirdi. Tandırda pişirilen Kutab, sıradan kutablardan daha büyük olurdu. Hamurdan yapılan bir yemek de Düşbere idi. Denilebilir ki Azerbaycan'da Düşbere sadece Bakü'de yapılır. Düşbere, Bakülülerin en çok sevdiği bir sulu hamur yemeğidir. Hamurlu yemek çeşitlerinden birisi de Gürze'dir. Gürze, Düşbere'ye şekil olarak biraz benzer. Küçük küçük kesilmiş hamurların içine et konulduktan sonra kenarları Düşbere gibi bükülür. Gürze'nin taneleri Düşbere'den daha büyük olur. Bunların yanında Hingel, Haşıl, Erişte, Umaç,

⁴¹³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 285-286.

⁴¹⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 286.

Hamuraşı, Helva isimli yemeklerde Bakü mutfaklarının vazgeçilmezleriydi. Hingel yemeği iki şekilde yapılırdı. Sulu ve kuru Hingel. Sulu Hingel, çoğunlukla yağlı ve kızartılmış yemeklerden önce ilk yemek olarak sofralara servis edilirdi. Kuru Hingel ise asıl yemektir. Hingel hamuru suda pişirildikten sonra süzülerek ayrı kaplara konur, üzerine kavrulmuş et veya kıyma bırakılarak servis edilirdi. Bazı yörelerde Hingel'in üzerine yoğurt da ilave edilirdi. Kuru Hingel'in yağı bol olmalıydı.⁴¹⁵

Sütle yapılan yemeklerden Sütlü Pilav, Sütlü Sıyık ve Dovga Bakü ahalisinin sevdiği yemeklerdi. Yoğurt bulunmadığı zamanlarda Kurut'tan Dovga Çorbası yapılırdı. Firni tatlısı beğenilen yiyeceklerdendi. Firni Tatlısı süt, şeker ve pirinç unu karışımından pişirilirdi. Firni'nin üstüne de toz tarçın serpiştirilerek servis edilirdi. Etlî yemeklerden olan iki tane yemekten bahsetmek elzemdir. Bunlardan bir tanesi Arzumana Köftesi, diğeri de Cız-Bız'dır. Balık da Bakülülerin sofralarında her zaman görülürdü. Balıktan yapılan en lezzetli yemek Levengi (Balık Dolması) idi. Kütüm veya diğeri adıyla Ziyad Balığı tandırda pişirilerek hazırlanırdı. Bakü'de kelle-paça yaygın bir şekilde tüketilirdi. Kelle-Paça özellikle koyun kafası ve ayaklarından hazırlanırdı. Zamanla hayvan ayaklarından yemek yapmaktan vazgeçilmişti. Balkabağından yapılan bir tatlı da çok tercih edilen yiyecekti. Bu tatlının adı Kelye idi.⁴¹⁶

Tatlılar ve Şekerlemeler: Kılman İlkin'e Bakü tatlıları asırlar boyunca İran tatlıları ile rekabet halinde olmuştur. Bakü'de yapılan baklava bütün doğu şehirlerinde duyularak şöhret olmuş ve markalaşmıştı. Bakü Şekerbura'sı en önemli tatlılarındandır. Şekerbura Azerbaycan'ın hiçbir yerinde Bakü'de yapıldığı kadar lezzetli yapılmıyordu. Bakülü ustaların özellikle kadın ve kızların ellerinden birer sanat eseri misali üretim yapılarak Şekerbura hazırlanırdı. Öte yandan Bakü'de Şeker Çöreği, Süt Çöreği, Feseli (Tarçınlı Çörek) ve Şor Koğalı isimli yiyecekler de yapılıyordu.⁴¹⁷

Yaz aylarında Bakülüler çok miktarda reçel yapmayı gelenek haline getirmişlerdi. Birçok meyveden reçel hazırlanırdı. Ayva reçeli, incir reçeli, kızılçık reçeli, kayısı reçeli, ceviz reçeli, beyaz kiraz reçeli, kiraz reçeli, karpuz reçeli, kırmızı gül reçeli ve dut reçeli kış aylarında sofraların dekorasyonu olurdu. Toz şeker ve

⁴¹⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 286.

⁴¹⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 286-287.

⁴¹⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 287.

meyve şirasından yapılan ve ismi Macun olan yiyecek ile Pişmaniyeye benzeyen ve adı Peşmek olan yiyecek de Bakü’de tatlılar grubunda yer alır. Bakü’de Sahlep de çok tüketilen tatlı türlerindendir. Sahlep özellikle kış aylarında hazırlanırdı. Öksürüğe çok iyi geldiği düşünülür, çaydanlıklarda satılırdı. Sahlep, Sahlep bitkisi ve süt karışımından hazırlanırdı.⁴¹⁸ Bakü’nün yemek çeşitleri, burada ifade ettiklerimizden çok daha fazladır. Sonuç olarak Bakü Şehri’nin mutfak ve yemek kültürü, geçmiş zamanların birikimine sahip zengin bir çeşitlilik içermektedir.⁴¹⁹

Bakü’de Lakaplar: Kılman İlkin, Eski Bakü Şehri’nde sosyal hayatta insanların birbirlerine sıklıkla takma isimlerle hitap ettiğini ifade etmiştir. Nerdeyse herkesin bir lakabı olurdu. Bu kadar çok lakaplı ikinci bir şehir görülmemiştir. Bu takma adlar insanların mesleği, davranışı, geçim kaynağı, fiziki yapısı veya şahsın başına gelmiş bir olayın neticesiyle alakalı olarak bırakılırdı. Lakap takılan şahıs da bu duruma alıştırdı, hatta sanki büyüklerinin kendisine verdiği ikinci bir isim olarak kabul ederdi. Kendisine lakap takılan adam ilk zamanlarında kızabilir veya küsebilirdi. Lakin zaman geçtikçe buna alışır, artık eski tepkileri vermezdi. Lakabı olan kişinin şehrin hangi mahallesinde olduğu, lakabından dolayı hemen bilinebiliyordu. Bu takma isimlerden bazıları şunlardır: Kaftan Bağır, Şır-şır Dadaş, Pota Bahşeli, Hapuş Mehmet Ali, Şombulum Ali Ekber, Peyniryemez Zeynelabidin, Malbaş Yusuf, Hingal Nevesi İsmail, Mırık Ağabala, Pişik Kazım, Tazı Hanife, Hosterengi Melik, Hoppataran Nevesi Cafer, Çekçeki Süleyman, Cuud Zeynelabidin, Kosa Abbaskulu vs. Eski Bakü’de bu tür lakapların sayısı hesap edilemez kadar çoktu.⁴²⁰

Komik takma isimleri olan kişiler sokaklardan geçtiğinde çocuklar için de bir eğlence ortamı oluşurdu. Komik lakaplı şahıs çocuklar tarafından kızdırılabiliyordu. Bu gelenek aslında Bakü Halkı arasına girmiş bir tür bitmez hastalıktı. Bağımlılık olduğundan vazgeçilmiyor ve yasaklanamıyordu.⁴²¹

Bakü’de Su Sorunu: Bakü’de su yetersizliği her dönem problem olmuştur. Şehrin tamamı daha çift duvarlarla çevrilen kalenin içerisindeyken sadece iki su kemeri

⁴¹⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 287-288.

⁴¹⁹ <https://www.hurriyet.com.tr/lezizz/dogunun-guzeli-bakuden-nefis-lezzet-onerileri-36920934> (Erişim tarihi:09.08.2020)

⁴²⁰ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 34.

⁴²¹ Musayev, *Eski Bakü’yi Tanıyorsan mı*, 34-35.

mevcuttu. Birincisi Şirvanşahlar Sarayı yakınındaki Şah Su Kemerı, diğeri de Cuma Mescidi Su Kemerı. Her iki kemer de suyunu çevredeki dağlardan alırdı.⁴²²

Avlularda su için kuyular kazılarak su ihtiyacı giderilmeye çalışılıyordu. Lakin kuyu suları içilemiyor, deniz suyundan daha tuzlu ve acıydı. Şah Su Kemerı'ndeki su içmek için kullanılırken, Cuma Mescidi Kemerı suyu ise biraz tuzlu olduğundan diğeri ihtiyaçlar için tüketiliyordu. Su yetersizliği şehrin çehresini etkilemişti. Yeterince ağaç olmadığından şehrin çevresinde bozkır görüntüsü oluşmuştu. Bakü Hanlığı devrinde şehre iki tane su kemerı daha yaptırılmıştı. Bunlar, Muhammed kulu Han Su Kemerı ve Hüseyinkulu Han Su Kemerı idi. Şehrin su ihtiyacını gideren asıl su kemerı, tahminen 15. yüzyılın ilk yıllarında yaptırılmış olan Şah Su Kemerı'ydi. Bazen bu su kemerinde yapılan tadilatlar uzun sürdüğünden, halk gün boyunca susuz kalırdı. Sonraki dönemlerde şehir büyüdükçe soru ihtiyacı da artıyordu. Bu problemin çözümü de çetinleşiyordu. "İçeri Şehir"ın dışında ilk defa 1860 yılında su deposu ve çeşme yaptırıldı. Zira artık "İçeri Şehir"den başka bir yerleşim yeri olan "Bayır Şehir" vardı.⁴²³

1864 Yılında şehirde su ihtiyacını gidermek için sokaklarda, özellikle sahil sokağında yeni çalışmalar yapıldı. Nitekim Bakü Limanı'na çok sayıda gemi yanaşıyordu. Bu gemilerin su ihtiyaçları için de çalışmalar yapılmıştı. Bakü Limanı Hazar Denizi'nin merkezi limanı haline geldiğinde yük gemileri de burada duraklama yaparlardı. Bu nedenle yük gemilerine de su temin edilmesi gerekiyordu. Gemiler için çok su sarf edildiğinden, şehir ahalisi yeniden su sıkıntısı yaşıyordu. Bazen insanlar avlularındaki tuzlu su kuyularından su içmek zorunda kalıyordu. Tuzlu su tüketilince de çeşitli hastalıklar meydana geliyordu.⁴²⁴

1869 Yılında Bakü çevresindeki yaylalardan çok sayıda kuyu kazılarak elde edilen su eski taş kemerlerden Şehre taşındı. Bu taşıma işlemleri ancak 1870 yılında tamamlanmıştı. Bu çalışmalar şehirde su ihtiyacını fazlasıyla karşılamıştı. Hatta çok fazla gelen sular boşu boşuna araziler akmaya başlamıştı. Bunu bilen dönemin şehir yöneticileri fazla akan suları civardaki bağlara boru ile taşıyarak, bu suyun sulama maksadıyla kullanılmasını sağladılar. Daha sonraki yıllarda şehirde nüfus artınca,

⁴²² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 135.

⁴²³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 135-136.

⁴²⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 136-137.

yüksek binalar yapılıp yeni yerleşim yerleri, yeni, mahalleler oluşunca su sorunları yeniden gündem olmuştu.⁴²⁵

Şehir Duma'sında su ile ilgili yapılan projeler sürekli erteleniyordu. Şehirdeki su yetersizliği nedeniyle meydana gelen olumsuz tabloları meclis üyesi Hasan Bey Zerdabi gündeme taşımaya çalışıyordu. Duma da maliyeti bahane ederek bir türlü su sıkıntısının çözümü için herhangi bir icraatta bulunmuyordu. Hasan Bey Zerdabi, "Kaspi" gazetesinde, şehrin içme suyunun olmadığını, yangınların söndürülmesi için, sokaklar ve ağaçlar için yeterince suyun bulunmadığını belirtiyordu. Yine Hasan Bey Zerdabi, şehir yöneticilerinin ellerinde ekipman ve yeterince maddi durum olduğu halde bir şey yapmadıklarını ve bunun sorumlularının idareciler olduğunu ifade ediyordu.⁴²⁶

1893 Yılında deniz suyundan istifade edilmeye başlanmıştı. Sahile yakın bir yerde deniz suyunun içilebilmesi için arıtma düzenekleri yapılmıştı. Bu sistem ile de halkım ihtiyacı tam karşılanamamıştı. Bu devirde su ücretlerinde bir hayli artmalar yaşanmıştı.⁴²⁷

11 Mart 1895 tarihinde Şehir Duması'nda alınan bir karar ile daha önce 2 Aralık 1893 tarihinde belirlenmiş arıtılmış su fiyatları iptal edilmişti. Yeni karar ile arıtılmış deniz suyu yarım kepik'e (kuruşa denk gelen bir para birimi) satılacaktı. Bir dönem Bakü'nün su ihtiyacının karşılanması için anonim bir şirket tarafından Kura Nehri'nden de su taşınıyordu. Bu suya 'Kür Suyu' deniliyordu. Şirket daha sonra Bakü Zenginlerinden Saruhanov'un eline geçmişti. Şirketin adı "Saruhanov Kür Anonim Şirketi" olarak değiştirilerek faaliyet alanlarını genişlendirmişti. Bu şirket aracılığıyla 1911 yılında Kura Nehri'nden 5,644000 kova su Bakü'ye taşınmıştı. Suyun kovası yolun uzaklığına bağlı olarak 2 kepik'e satılıyordu. Fakirler bu içme suyunu alamıyorlardı. Bu durumda hükümet fakirlere yasak kuyuların sularından içmelerini tavsiye ediyordu. Bundan sonraki süreçte Şehir Duması, belediye yöneticileri ve Bakü zenginleri arasında çeşitli su projeleri uzun uzadıya tartışılmış bu su projelerinin uygulanabilirliği için çoğunlukla yabancı şirket ve mühendislerden bilgi alınmaya çalışılmıştır. Bu projelerden bazıları Kura Nehri'nden, Volga'dan ve çevredeki kaynaklardan Bakü'ye su taşımak gibi alternatif çözümlerdi. Şehrin su

⁴²⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 137.

⁴²⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 137.

⁴²⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 137.

sorununa çözüm bulmak maksadıyla 1920 yılına kadar zor şartlar altında çalışmalar yapılmıştır. Bazı projelerin bazıları savaş, devrim, kaos ve ekonomik yetersizlikler gibi nedenlerden dolayı yapılamazken, bazıları da tamamlanarak olumlu sonuçlar elde edilmiştir.⁴²⁸

Su Kemerleri: Bakü'nün tarihi su kemerleri şehir ahalisi için kıymet biçilmez mimari eserlerdi. Şah Kemer, Muhammed Kulu Han Kemer ve Hüseyin Kulu Han Kemer isimli su kemerleri Bakü'nün en eski su kemerleriydi.⁴²⁹

Bakü'de Kanalizasyon Problemi: Kılman İlkin Musayev'in ifade ettiklerine göre, Bakü'de ilk kanalizasyon çalışmaları 1880 yılında başlamıştı.⁴³⁰ Fakat bu çalışmalar şehrin çok az bir kısmında yapıyordu. Şehir yönetimince yapılan bu sistemin vardığı son nokta da denizin sahiliydi. Sahil civarında biriken kirli sular bu yer altı çalışmasının üstünkörü yapıldığını gösteriyordu.⁴³¹

Bakü'nün meşhur rüzgârı Hezri estiğinde ve deniz fırtınası olduğunda sahildeki kötü kokular sahile yakın olan evlerde yaşamak mümkün olmuyordu. Şehirde alt yapı sisteminin olmaması halkın yaşam şartlarını oldukça zorlaştırıyordu. Kanalizasyonu olmayan birçok mahallede insanlar ilkel yöntemlerle atıkları ve kirli suları tahliye etmeye çalışıyordu. Çoğu zaman sokak ortalarında biriken atıklar hastalıklara sebep oluyordu. Nitekim 1892 yılında Bakü'de Veba hastalığı baş göstermişti. Şehir idaresi tedbirler için komisyonlar kurmuş olsa da, icraat için tek kuruluş harcamıyordu. Kalıcı bir çözüm yapılmayınca şehirdeki kirli sular sahile doğru yayılmaya devam ediyordu. Avlularda biriken ve tahliye edilemeyen necis sulardan dolayı 1907 ile 1910 yıllarında Bakü'de Veba hastalığı yaygınlaşmış, birçok insan bu hastalıktan ölmüştü. Zaman geçtikçe kanalizasyon şebekesi genişliyordu. Lakin birçok mahallede bu şebeke için hiçbir girişimde bulunulmuyordu.⁴³²

Şehirdeki, kanalizasyon çalışmaları 1914 yılına kadar çok yavaş bir şekilde devam etmişti. “Şamakhinka”, “Kanlı Tepe”, “Zavağzal”, “Kerpiçhane”, “Çemberkend”, “Ermenikend”, “Taze Pir” ve “Bayıl” bölgelerine kanalizasyon

⁴²⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 137-140.

⁴²⁹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 10-11.

⁴³⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 140.

⁴³¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 140.

⁴³² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 140-141.

hatları çekilmediğinden burada ikamet eden halk birçok zorluk içerisinde kalarak çeşitli hastalıklara duçar olabiliyordu. Bu mahallelerde avlulardan necisler geceleyin alınır, varil arabaları ile halk tarafından ‘Kokuşmuş Vadi’ diye adlandırılan dereye taşınırdı. Şehirde bu işle uğraşan özel işletmeler vardı. Bu işletmelere ‘Bakü Necis Nakliyyatı’ ismi verilmişti. 1914 Yılında bu müesseselerden toplam üç adet bulunuyordu.⁴³³

Şehir Ulaşımı: Bakü’de 19. yüzyılın sonlarına kadar şehir içi ulaşımında çok az araç bulunurdu. Bundan ötürü ulaşımında çok sıkıntılar yaşanırdu.⁴³⁴ Şehir içi ulaşımında bir tane fayton, bir ekibin çalıştırdığı karavan ve birkaç araba kullanılıyordu. Evlere su, gazyağı ve diğer yükler ulaklarla sağlanıyordu.⁴³⁵

18 Ocak 1893 tarihinde şehir idaresi atlı demir yolu yapımı için karar aldı. Yolcuların rahat binip inmeleri için şehir idaresi tarafından ayrıntılı kurallardan oluşan şartname ilan edildi. Örneğin kış aylarında kapalı, yaz aylarında açık vagonlar kullanılacaktı. Atların da güvenlikleri ve sağlıkları için tedbirler alınmalıydı. Yokuşu olan sokaklarda arabaları üç at çekerken, düz yollarda ise iki at yeterliydi. Bakü’de atlı demir yolu ulaşımına Konka deniliyordu. Vagonlar en fazla on iki kişilikti. 1918 Yılına kadar ücret 20 kepek idi. Konka bütün cadde ve sokaklardan geçmiyordu. Geçişin olduğu güzergâhlar belirlenmişti. Sabahtan akşama kadar çalışan atlar yorulduğundan sıklıkla at değişimleri olurdu. Şehirde Konka’nın yapılmasından itibaren, işletmesi şehir yönetimi tarafından kiralama usulüyle yapılmıştı. İlk kiracılardan birisi de yerel zengin iş adamlarından Hacı Zeynelabidin Tağıyev’di.⁴³⁶

Bakü Kabadayıları: Bakü’de kabadayılar için “Koçu” kelimesi kullanılırdı. Koçu Bakü’ye has bir kavramdır. Koçu’luk Bakü’de ortaya çıkmış ve çevre bölgelere yayılmıştır.⁴³⁷ Rivayetlere göre bir vakit Bakü civarlarında şehire Koçu adında kolu çok kuvvetli bir genç gelir. Bu genç kime gücü yetirmişse ona zarar verir, gücü yetmediğine de kabadayılık taslardı. Hiç kimse bu Koçu’yu durduramıyordu. Bu rivayetten sonra Bakü’de kolu kuvvetli kimselere “Koçu” derlerdi. Bakü

⁴³³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 141.

⁴³⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 142.

⁴³⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 142.

⁴³⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 142-143.

⁴³⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 270.

kabadayılarının ortaya çıkması her ne kadar Koçu'lukla ilgili olduğu kabul edilirse de, esasen XIX. yüzyılın ortalarında Bakü'de petrol sanayisinin gelişmesi ile kabadayılık ortaya çıkar ve yayılır. Gazete sayfalarında bahsedilen dönemden beri “Koçu” kelimesine rastlanabilir.⁴³⁸

Petrol milyonerleri kendilerini ve mallarını korumak için silahlı kabadayılar çalıştırırlardı. Petrol sanayisi çok gelişince bu tür adamlara ihtiyaç daha da arttı. Bakü kabadayıları iki çeşit çalışırlardı. Birinci grup kabadayılar, fabrika ve petrol sanayisi gibi büyük işletmelerde güvenlikçi olarak iş yaparken, diğer grup kabadayılar da işletmelerden bağımsız olarak zorbalık, fidye karşılığında adam kaçırmaya gibi kanun dışı eylemlerde bulunarak para ve şöhret kazanmaya çalışırlardı. Kabadayılar toplumun birçok kesimini korkutabiliyordu. Bazen kabadayılardan kavgası neticesinde ölümler olurdu. Kadınlar kabadayılardan korkusundan rahatlıkla sokaklara çıkamıyorlardı. Kadınlar topuklu ayakkabı giyip sokağa çıktıklarında bir kabadayıya rastladıklarında, kabadayı bu ayakkabılardan rahatsız olduğunu söyleyerek ayakkabıları kadınlara çıkarttırırdı. “Koçu” denilen kabadayılar kiralık katillik de yapıyorlardı. Bakü kabadayıları eylemlerinde iki şeye güveniyorlardı. Birincisi kiralık olarak hizmet ettiği milyoner veya zengine. İkincisi ise belindeki mavzerine. Belindeki mavzeri elinden alınan kabadayı aciz kalırdı. Bazı kabadayılar tabiatlarında çok korkak idiler. Polisin düdük sesini duyduklarında birden ortalığı terk ediyorlardı.⁴³⁹

Milyonerler, fabrikalar, zenginler, partiler, petrol sahipleri ve başka şirketler kabadayılara para karşılığında işlerini gördürüyorlardı. Çarlık yönetimi dahi kabadayıları kendi menfaatleri için kullanmışlardı. Nobel Kardeşleri Petrol Şirketi de Bakü kabadayılardan yardım almıştır. Bu şirket dolgun maaşlarla kabadayılara güvenlik vazifesi vermişti. Kabadayılıktan dolayı sayısız kavgalar, çatışmalar, insan kaçırmalar ve ölümler yaşanmıştı. Kabadayılık Bakü tarihinde kara bir leke idi aslında. Lakin bu gerçeğin üstünü kapatmak mümkün değildir.⁴⁴⁰

Kabadayılardan topluma yardımcı olduğu dönemlerde oluyordu. Büyük trajedilerin yaşandığı devirlerde kabadayılar Bakü halkı için ortaya atılmışlardı. 1914-1918 yıllarında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmaları döneminde

⁴³⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 270-271.

⁴³⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 271.

⁴⁴⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 271.

kabadayların Bakü halkına yaptıkları yardımlar örnek olarak gösterilebilir.⁴⁴¹ 1918 Yılında Ermeni Taşnaklarının Ermeni köylerinden Bakü Şehri'ne saldırı düzenleyeceklerini duyan bazı kabadayılar kendilerini bu hücumların önüne atarak engel olmaya çalışmışlardı. Yine Ermeniler, Bakü'nün güney köylerine baskın yaptıkları esnada kabadayılar, Bülbüle Köyü'nün yakınındaki gölün etrafını kapatarak Merdekan, Bine ve Kal'a köylerini korumuştular. Bu savaşta birçok Bakü Kabadayısı ölmüştü, lakin düşmana yol vermemişlerdi. Kabadayılardan arasında yardımsever, düşkünlere el uzatan, adaletsizlikler karşısında mazlumları koruyanlar da bulunuyordu.⁴⁴²

Kılman İlkin'e göre Bakü'de mevki ve makamı olmayıp da bireysel olarak yaptıkları icraatlar, beceriler veya örnek yaşamları sayesinde toplumun hafızasına kazınmış kişiler mevcuttu. Bu şahıslar bütün toplum tarafından tanınır ve popüler olmuşlardı. İçlerinde fakir, muhtaç, uzman ve farklı kişilikli olan bu insanların komik hareketleri, şakaları ve doğallıklarından gelen cazibedarlıkları halkın ilgisini ve beğenisini kazandırmıştı. Bakü toplumu içinde, bu kişiler hakkındaki rivayetlerden günümüzde dahi hatırlanarak bahsedilir. Bu meşhur kişilerden birkaçının ismini aşağıya yazalım.⁴⁴³

Hambal Dadaş: Bakü'de hamallık yapan iri cüsseli, ilginç kıyafetiyle tanınan çok kuvvetli bir insandı. Bütün şehirde tanınan Hambal Dadaş en ağır yükleri tek başına kaldırabiliyordu. Piyanoyu kaldırıp taşıdığında insanlar hayretler içerisinde bakakalırdılar. İnsanların ağır yüklerini taşıyarak kazanç sağlan Hambal Dadaş için, yük sahipleri çok defa sıra beklerdi. Aslen İranlı olan Hambal Dadaş, çocukluğundan beri Bakü'de yaşamıştı.⁴⁴⁴ Demir kasaların taşınmasında mutlaka onu çağırarak Bakü'de gelenek haline gelmişti.⁴⁴⁵

Altı Aylık Pehlivan: Asıl adı Abdulali olan ve Maştağa Köyü'nde doğan bu pehlivan altı aylık iken doğduğu için toplumda kendisine 'Altıaylık' olarak hitap ediliyordu. Altıaylık Pehlivan, Bakü'de pehlivanların eğitim gördüğü ve idman

⁴⁴¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 274.

⁴⁴² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 274-275.

⁴⁴³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 275.

⁴⁴⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 275.

⁴⁴⁵ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 31.

yaptığı mekânda kendisini çok iyi yetiştirmişti. Burada pehlivanlığın bütün sırlarını ve tekniğini öğrendikten sonra usta pehlivanlarla güreş tutarak tecrübe kazanmıştı.⁴⁴⁶

Altıaylık Pehlivan, ince uzun boylu, omuzları geniş, siyah bıyıklı ve güler yüzlü bir pehlivandı. Güreşten sonra gülümseyip eğilerek seyircileri selamlardı. Seyirciler de kâğıt paralarla onu ödüllendirirdi.⁴⁴⁷ Altıaylık Pehlivan mil oyununu da ustalıkla oynardı. 1903 Yılında İran Şahı Muzaffereddin Şah Bakü'ye geldiğinde Altıaylık Pehlivan mil oyunundaki yeteneklerini şahın huzurunda göstermişti. Kısa süre sonra güreşte profesyonelleşen pehlivanın şöhreti yakın şehirlerde ve komşu ülkelerde duyulur. Kerbela'da Hazreti İmam Hüseyin'in türbesini ziyaret ettikten sonra Tahran'a geçen Altıaylık Pehlivan burada İran Şahı huzurunda, daha önce hiç yenilmemiş, Şahın Meşhur Pehlivanını iki defa yener. Altıaylık müsabakadan sonra Bakülü olduğunu söyler. 63 Yaşında vefat eden Altıaylık Pehlivan Maştağa Köyü'ne defn edilir. Cenaze töreni esnasında Şeyh Khani Ahund Babkubey, hazır bulunan cemaate ölen kişinin güreşçilik hayatında hiç yenilmeyen Altıaylık Pehlivan olduğunu hatırlatmıştı. Babkubey, Allah'ın emri ile şimdi sadece Azrail'in onu yendiğini söylemişti.⁴⁴⁸

Şair Hambal: Hamallık eden ve asıl adı Bayram Ali olan bu şahıs Bakü'deki işçilerin, fakirlerin, mazlumların yaşantılarını kelimelere dökerek şiir yazardı. Gençliğin de Mirze Gülzar imzasıyla şiirler yazan Şair Hambal, daha sonra Hamal imzasıyla halkçılık ve vatanseverlik konularını da içeren şiirler yazmıştır. Azerbaycanlı Şair Mirze Alekber Sabir ile tanıştıktan sonra şiirleri Bakü'de birçok gazete ve dergide yayınlanmıştı. Bayram Ali Abbaszade 3 Haziran 1920 Tarihinde Bakü'de vefat etmiştir. 1948 Yılında Azərneşr, Şair Hambal'ın "Seçilmiş Eserleri"ni yayınlamıştır.⁴⁴⁹

Ali Ekber Ferruh: Hayvan terbiyeci olan Ferruh, 1878 yılında Bakü'de doğmuştur. Ömrü boyunca yabani hayvanları eğiterek terbiye etmiş ve sirkler düzenlemiştir. Bakü Sirki binasında vahşi hayvanlarla birlikte sirk gösterileri yapan Ali Ekber

⁴⁴⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 275-276.

⁴⁴⁷ Sarabski, *a.g.e*, 71-72.

⁴⁴⁸ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 29-30.

⁴⁴⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 277-278.

Ferruh'un bu faaliyetlerine çok sayıda insan seyircilik ederdi.⁴⁵⁰ Kılman İlkin Musayev, Yury Alexeyevich Dmitriev'in "Rusya'da Sirk" isimli kitabına istinaden, Ali Ekber Ferruh'u en yetenekli vahşi hayvan eğiticilerinden biri olarak tanıtmıştır. Birçok yabancı şehirde sirk gösterisi yapan Ali Ekber Ferruh, bir gösteri esnasında hayatını kaybetmiştir.⁴⁵¹

Lotu Cabbar: Bakü'de yaşayan ve marangozluk eden, komik sohbetleriyle tanınmış bir kişiydi. Bakü'de Lotu Cabbar'ın katılmadığı bir düğün bile olmazdı. Asıl adı Meşedi Cabbar Vahabov idi. Bir dönem Nikitin Kardeşlerin Sirki'nde palyaçoluk eden Lotu Cabbar daha sonra sirki terk ederek düğünlere iştirak edip insanları eğlendirirdi. Düğünlerde özellikle çalgılar sustuğunda ortaya çıkan Lotu Cabbar hünerini gösterirdi. Bakü'de Lotu Cabbar'ın düğünlere katılıp komedi faaliyetlerini yürütmesi bir adet halini almıştı.⁴⁵²

3.3. Bakü'nün Aydınları

Kılman İlkin'in vermiş olduğu bilgilere göre, XX. yüzyılın başlarında çar memurları her fırsatta Azerbaycan'da eğitim ve kültürün gelişmesine engel oluyorlardı.⁴⁵³ Çarlık mutlakîyetinin sömürge politikası gereği, sadece Azerbaycan'ın en uzak köşelerinde değil, Bakü merkezinde dahi nüfusun çoğu okuma yazma bilmiyordu. Eğitim ve öğretimin geliştirilmesi ve okullar için devlet hazinesinden kişi başına sadece 64 kuruş ayrılırdı. Azerbaycan'da ana dilde eğitim ve öğretim ise neredeyse tamamen yasaklanmıştı. Rus dilinde eğitim gören Azerbaycanlılara kendi ana dillerinde bir kelime dahi konuşulmasına izin verilmiyordu. Azerbaycan Dili'nde ders kitapları yok denecek kadar azdı.⁴⁵⁴

15 Ağustos 1906 tarihinde Bakü'de yapılan Kafkasya Müslüman Muallimleri'nin I. Kurultayı'nda Azerbaycan Dili'nin eğitimdeki yeri en önemli görüşme maddelerinden biriydi. 1905 Rus Devrimi'nden sonra Azerbaycan'da Azerbaycan Dili ile eğitim faaliyetlerinin yapılması gerekliliği, dönemin aydınlarını düşündüren en güncel konuydu. Bu yıldan itibaren Azerbaycan Dili'nin yazımı, dil

⁴⁵⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 278-279.

⁴⁵¹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 27-28.

⁴⁵² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 280-281.

⁴⁵³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 228.

⁴⁵⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 228.

bilgisi ve okunması ile alakalı çalışmalar yazılmaya başlandı. Örneğin, 1907 Yılında Üzeyir Hacıbeyli “Türkçe-Rusça” ve “Rusça-Türkçe” sözlük kitabını, Abdullah Şaik “Uşak Çeşmeyi” isimli eseri, Mahmudbey Mahmudbeyov ile Abbas Sıhhat birlikte “Yeni Mektep” ve “Türk Edebiyatına İlk Adım” kitaplarını yazdılar. Böylece okullarda eğitimin yeni usullerle başlaması için büyük adımlar atılmış oldu.⁴⁵⁵

Demokratik düşüncelere sahip olan aydınlardan Hasanbey Zerdabi, Habibbey Mahmudbeyov, Sultan Mecid Kanizade, Üzeyir Hacıbeyli ve Reşid Beyefendizade isimli aydınlar halkın eğitimi için yenilikçi ve ilerici yöntemlere dayalı okullar oluşturmak için mücadele ediyorlardı.⁴⁵⁶

Kılman İlkin’e göre, XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan aydınlardan bazıları, 1883 yılında Kırım’ın Bahçesaray Şehri’nde İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan “Tercüman” gazetesinden etkilenmişlerdi. Gaspıralı, gazetesinde Çarlık Rusya İmparatorluğu’nda yaşayan Türk ve Müslüman toplumlarının ulusal benliklerini, dillerini, eğitim ve kültür faaliyetlerini korumaları gerektiğini vurguluyordu. Bu düşünce Bakülü aydınları etkileyerek eserlerine yansımıştı. İsmail Gaspıralı’nın fikrinde bütün Türkler ruhta, dilde ve medeniyette birleşmeliydi. “Dilde, fikirde ve iş’te Birliği” şiar edinen Gaspıralı, bu fikrini ancak tek bir dil oluşturarak gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. Bu tek dil ise Osmanlı Türkçesi’ne dayanıyordu. İsmail Gaspıralı bu maksadını Tercüman Gazetesi aracılığıyla yeryüzünde yaşayan bütün Türklere ulaştırmaya çalışıyordu.⁴⁵⁷

Kılman İlkin’e göre, İsmail Gaspıralı’nın fikirlerinin Bakü’deki en önemli savunucusu, Hüseyinzade Ali Turan idi. Hüseyinzade Ali Turan “Tek Türk Milleti’ni” oluşturma ideasının ancak Türkiye’de mümkün olabileceğini düşünerek 1889 yılında İstanbul’a gider. Lakin Sultan II. Abdulhamid döneminde Pantürkizm faaliyetlerini yapmakta zorluklarla karşılaşınca Bakü’ye döner. 1905 Rus Devrimi nedeniyle Bakü’de ortam Hüseyinzade Ali Turan için çok uygun bir durumdaydı. Burada öğretmenlik ve editörlük yapan Hüseyinzade Ali Turan, Pantürkizm ve Panislamizm idealarının yayılmasıyla meşgul oldu. Birinci Dünya Savaşı’nın başladığı sıralarda Hüseyinzade Ali Türkiye’de bulunuyordu. 1915 Yılında bir grup göçmen ile birlikte Avusturya-Macaristan’a gider. Rusya Müslümanları’nın bir

⁴⁵⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 228-229.

⁴⁵⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 229.

⁴⁵⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 229-230.

temsilcisi gibi davranan Hüseyinzade Ali Turan, Rusya'ya bağlı Müslüman eyaletlerinin kurtarılması ve Rusya'dan ayrılmaları için Almanlardan kendilerine yardım edilmesini talep eder.⁴⁵⁸

Kılman İlkin'e göre, Azerbaycan'ın önemli entelektüellerinden birisi de Ahmet Bey Ağayev idi. Ağayev, Ahmet Ağaoğlu olarak da biliniyor. Ahmed Bey Ağayev yükseköğrenimini Fransa'da almıştı. Fransa yıllarında "Panislamcılık" ile alakalı bir dizi eser yayınlamıştı. Ahmed Bey Ağayev'in görüşlerinde Cemaleddin Efgâni'nin önemli tesirleri vardır. Bu tesir neticesinde Ahmed Bey'in eserlerinde çoğunlukla İran'a karşı bir taraftarlıktan de bahsedebiliriz. Fakat Ahmed Bey Ağayev bir Türk milliyetçisi şeklinde şöhret kazanırken, siyasetçi, hukukçu, gazeteci ve yazar olarak da bilinmektedir.⁴⁵⁹

1885 Yılında Türkiye'den Bakü'ye giden Ağayev, İran hakkındaki fikirlerini değiştirir. Ona göre artık Dünya'daki bütün Müslüman devletlerin güveneceği yegâne devlet Türkiye olacaktır. Bu düşüncelerinden sonra Bakü'de gazete ve dergilerde yayınladığı bütün çalışmalarını bu ruh ile yazmıştı. Azerbaycanlı aydınların ekseriyeti Rusya'da eğitim görüp ülkelerine dönem liberallerdi. Bu münevverlerin bazıları Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in destekleriyle St. Petersburg'a, Odessa'ya ve başka şehirlere eğitim amacıyla gönderilmişti. Bunların arasında doktor, avukat, asker, öğretmen, tekniker ve gazeteciler de bulunuyordu. Alimerdan Bey Topçubaşov, Nasib Bey Yusufbeyli, Fetali Han Hoyski, Aslan Bey Safikurdski, Halil Bey Hasmamedov, İsmayıl Han Ziyadhanov ve daha başka kişiler Azerbaycanlı hukukçu aydınlar olarak yaşadıkları dönemlerde ve günümüzde isimlerinden bahsettirmişler. Neriman Nerimanov, Hasanbey Ağayev, Karabey Karabeyov en çok bilinen doktor aydınlarıdır. Habib Bey Mahmudbeyov, Sultan Mecid Ganizade, Mahmud Bey Mahmudbeyov, Bedel Bey Bedelbeyov, Abdulali Bey Amircanov, Ferhad Ağazade, Abdulali Bey Velibeyov, Abdullah Şaik, Hanife Hanım Melikova, Şefika Hanım Efendiyeve ve daha bir çok isim de Azerbaycan'ın en meşhur öğretmen aydınlarıdır. Öğretmenlerin geneli Tiflis'teki Aleksandr Öğretmen Enstitüsü'nde ve Gori Şehri'nde bulunan 'Muallimler Seminariyası' denilen eğitim ocağında tahsil gördüler.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 230.

⁴⁵⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 230.

⁴⁶⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 230-231.

Kılman İlkin'e göre, Alimerdan Bey Topçubaşov zamanının en görkemli hukukçularındandı. 1888 Yılında Petersburg Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra kendisine Hristiyanlığı kabul etmesi halinde üniversitede kalabileceği teklifi yapılmıştı. Bu teklifi reddeden Topçubaşov Bakü'ye geri dönmüştü. 1889 Yılında Hacı Zeynelabidin Tağıyev, "Kaspi" gazetesini matbaasıyla satın alarak Alimerdan Bey Topçubaşov'un emrine verdi. Böylece Azerbaycan aydınları bu gazetede toplanmışlardı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devrinde Alimerdan Bey Topçubaşov, Dışişleri Bakanı görevindeyken Osmanlı Hükümeti ile görüşmeler yapmak amacıyla Gence'den İstanbul'a gelmişti. Topçubaşov, İstanbul'da bulunduğu esnada Azerbaycan Devleti'nin başka ülkeler tarafından tanınması için çalışırken, "Azerbaycanın Kuruluşu" isimli eserini yayınladı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu Sözcülüğünü de yapan Alimerdan Bey Topçubaşov'un "Kafkasya Cumhuriyeti Azerbaycan" ve "Kafkasya Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konferansı Muhtırası" isimli iki eseri de dikkate değer kitaplardır.⁴⁶¹

Azerbaycan aydınlarında Ziver Bey Ahmedbeyov, Azerbaycan mimarlığı tarihinde önemli yer tutan şahsiyetlerdendi. Ziver Bey yüksek mimarlık eğitimi almış ilk Azerbaycanlıydı. 1902 Yılında eğitimini bitirdikten itibaren Bakü'de mimarlık yapmıştır. 1918-1922 yılları arasında Azerbaycan'ın baş mimarlığı görevini üstlenen Ziverbey, projeleri neticesinde Bakü ve Bakü çevresinde birçok güzel bina yaptırılmıştır. Bakü'de petrol alanındaki gelişmeler ile alakalı teknik bilgisi üst seviyelerde olan aydınlar da yetişmiştir.⁴⁶²

Feteli Bey Rüstembeyov, Meşedi Azizbeyov ve Behbudov başlıca petrol teknik uzmanlarıydı. Bakü'de petrol sanayisinin parlak olduğu devirde Feteli Bey Rüstembeyov önemli hizmetlerde yapmış bir mühendisti. Rüstembeyov, yaklaşık otuz yıl Bakü milyonerlerinden Musa Nağıyev'in petrol şirketlerinde yöneticilik yaptı. Rüstembeyov, aynı zamanda yüksek teknik okulunda öğretmenlik de yapıyordu.⁴⁶³

1905-1920 yılları arasında Azerbaycan aydınlarından birçok yazar, şair, gazeteci ve editör basın etrafında toplanıp, ulusal bilincin oluşması maksadıyla mesai

⁴⁶¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 231-232.

⁴⁶² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 232.

⁴⁶³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 232-233.

yaparak önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. Mehmed Emin Resulzade, Nasib Bey Yusufbeyli, Üzeyir Hacıbeyov, Mirza Alekber Sabir, Celil Mehmedkuluzade, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov, Süleyman Sani Ahundov, Muhammed Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Sıhhat, Abdullah Şaik, Seyid Hüseyin Sadık ve Yusuf Vezir Çemenzeminli milli bilincin oluşmasına katkı sağlamış Azerbaycan edebiyatının meşhur aydınlarındandır.⁴⁶⁴

1911-1914 yılları arasında İstanbul’da iken “Tanin” gazetesi ve Servetifünun Dergisi’nde Sultan II. Abdulhamid yönetimi aleyhine yazmış olduğu yazılarından dolayı Selanik’e sürgün edilen Şair Muhammed Hadi, hayatı trajik geçen Azerbaycanlı aydınlardan biriydi.⁴⁶⁵

Kılman İlkin Musayev’e göre XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın ilk yıllarında Bakü’de muhteşem münevverler yetişmişti.⁴⁶⁶ Bunlar Bakü’de doğup yaşarken Azerbaycan aydınları ile birlikte ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmuşlardı.⁴⁶⁷ Bu aydınların bazılarının isimleri, eserleri ve yaptıkları faaliyetler hakkında kısaca bilgiler aşağıda ifade edilmiştir.

Abdulhalik Cenneti: Abdulhalik Cenneti, 1855 yılında Bakü’de doğmuş, klasik dilde Azerbaycan ve Fars dillerinde şiir ve gazeller yazmıştır. “Kız Kulesi” ile “Kılıç ve Kalem” adlı şiirleri ilgi ve merakla okunan eserleridir.⁴⁶⁸

Aliabbas Müznib Mutallibzade: Aliabbas Müznib Mutallibzade, 1883 yılında Bakü’de dünyaya gelmiştir. Yazarlık, gazetecilik ve edebiyat eleştirmenliği yapmıştır. İlk edebi eserlerini Molla Nasreddin Dergisi’nin tesiri altında kaleme almıştı. Eserlerinde Çarlık Rusya’sının sömürgeci politikalarını, dini fanatizmini, sosyal hayattaki engelleyici eylemlerini ve adaletsizliklerini eleştiren Aliabbas Müznib bir süre Sibirya’ya sürgün edilmişti.⁴⁶⁹

Meşedi Azizbeyov: Meşedi Azizbeyov, 1876 Yılında Bakü’de doğmuştur. Mühendis olan Azizbeyov, Bakü’de kısa süre mesleğini icra etmiştir. Profesyonel bir

⁴⁶⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 233.

⁴⁶⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 233.

⁴⁶⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 234.

⁴⁶⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 234.

⁴⁶⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 234.

⁴⁶⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 234-235.

devrimcilik yapan Meşedi, Bakü işçilerinin Çarlık Hükümeti'ne karşı düzenledikleri protestolarda aktif rol alıyordu. 1911 Yılında Bakü Şehir Meclisine üye seçilen Azizbeyov, 20 Eylül 1918 tarihinde Bakü komiserleri tarafından kurşunlanarak idam ettirilir.⁴⁷⁰

Seyid Hüseyin Sadık: 1887 Yılında Bakü'de doğan yazarın edebi faaliyetleri çoğunlukla Azerbaycan Demokratik Hükümeti dönemine rast gelir. Sovyet Hükümeti devrinde Bakü okullarında öğretmenlik yapan Seyid Hüseyin Sadık, aynı yıllarda çeşitli dergi ve gazetelerde hikâye ve makalelerini yayınlar. “Yeni Hayat Yollarında” ve “İki Hayat Arasında” isimli romanları en popüler eserleridir.⁴⁷¹

Hüseyin Arablinski: 1881 Yılında Bakü'de doğan Arablinski Azerbaycan'ın önde gelen trajik aktörüdür. Gerçek adı Hüseyinbala Halafov'dur. “Arablinski” takma ismini Azerbaycan'ın meşhur generallerinden Arablinski'den almıştır. Azerbaycan'ın profesyonel tiyatrosunun kurucularındandır. Başarılı bir yönetmen olan Arablinski, 1908 yılında kurulan “Leyla İle Mecnun” operasının rejisörlüğünü yapmıştı. Çeşitli piyes ve filmlerde önemli rollerde görev alan “Arablinski” halkın muhabbetini kazanan bir aydıdı.⁴⁷²

Samed Mansur Kazımov: Samed Mansur Kazımov, 1879 Yılında Bakü'de doğmuştur. Şair ve gazeteci ve kültür işçisi olarak tanımlayabileceğimiz Kazımov'un, Bakü'deki hayır cemiyetlerinde aktif hizmet ettiği de bilinmektedir. Eserlerinde sosyal adaletsizlik, ikiyezülülük, halkı kandırmak ve yalan gibi konularını işleyen Samed Mansur Kazımov, bu çalışmalarını değişik takma isimlerle “Basiret” , “Tuti” ve “Molla Nasrettin” dergilerinde ve çeşitli gazetelerde yayınlıyordu. “Rengtir” şiiri en tanınmış eseridir. “Şeypur” adında hicivli bir dergide çıkaran Kazımov, 1927 yılında Bakü'de vefat etmiştir.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 235.

⁴⁷¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 237.

⁴⁷² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 238-239.

⁴⁷³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 239.

Azim Azimzade: Azerbaycan'nın önde gelen ressamlarından olan Azim Azimzade 1880 yılında Bakü'de doğmuştur.⁴⁷⁴ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Sovyet Hükümeti dönemlerinde yaşayan Azimzade tiyatro, hicivli karikatür alanlarında çalışmalar yapmıştır. Bakü'de ilk Sanat Okulu'nu açmış ve uzun süre bu okulun yöneticiliğini yapmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Halk Sanatçısı" unvanını alan Azim Azimzade 15 Haziran 1943 tarihinde 63 yaşında iken vefat etmiştir.⁴⁷⁵

Ali İskender Caferzade: 1875 Yılında Bakü'de doğan Caferzade, seçkin bir eğitimci, yayıncı ve çevirmendi. Azerbaycan'da ilk defa duvar takviminin temelini atan Ali İskender, Sovyet yönetimi devrinde de bu alanda çalışmalar yapmaya devam etmiştir.⁴⁷⁶

Mirzaağa Aliyev: Mirzaağa Aliyev, 1883 Yılında doğmuştur. Azerbaycan'nın çizgi roman sanatçılarından. Aliyev sinema ve tiyatro oyunculuğu yapıyordu. "SSCB Halk Sanatçısı", SSCB Devlet Ödülü Sahibi olan Mirzaağa Aliyev, 25 Ekim 1954 tarihinde 71 yaşında vefat etmiştir.⁴⁷⁷

Süleyman Rüstem: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Halk Şairi olan Süleyman Rüstem, 1906 yılında Bakü'de dünyaya gelmiştir. "Sosyalist Emek Kahramanı", Azerbaycan'ın Onurlu Sanat İşçisi, SSCB ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Ödülleri'ni almıştır. Süleyman Rüstem Azerbaycan'ın şiir anlayışına yenilik getirerek eskiyi eleştirmiştir. Ömrü boyunca edebi çalışmalarda bulunan Süleyman Rüstem, bu eserlerini çeşitli dergi, gazetelerde yayınlamıştır. Birçok Azerbaycan'ın birliği için yazmış olduğu vatan sevgisi temalı şiirleri "Tebrizim" isimli kitapta toplanmıştır. Süleyman Rüstem, aynı zamanda entelektüel bir devlet adamıydı. Azerbaycan Yüksek Sovyet'inin 8. ve 9. Başkanlığını yapmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 239.

⁴⁷⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 239-240.

⁴⁷⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 240.

⁴⁷⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 240.241.

⁴⁷⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 242-243.

Hanefi Zeynallı: 1896 Yılında Bakü’de doğan Hanefi Zeynallı, tanınmış edebiyat eleştirmeni ve folkloristtir. Zeynallı Bakü’de öğretmenlik yapmıştır. Bu yıllarda edebi eleştiriciliği yaparak hazırladığı çalışmaları makaleler şeklinde yayınlıyordu. 1924 Yılında Azerbaycan Devlet Yayınevi Genel Yayın Yönetmenliği görevini yürütmüştür. 1929 Yılından sonra SSCB’nin Azerbaycan’daki Dil, Edebiyat ve Folklor Bölümü şubesinin başkanlığını yapmıştır. Azerbaycan Çalışma ve Araştırma Derneği üyesi olan Zeynallı, ayrıca folklor komisyonu başkanlığını üstlenmiştir. Hanefi Zeynallı da birçok Azerbaycan aydını gibi baskı yönetiminin uygulamalarına maruz kalmış, 13 Ekim 1937 tarihinde kurşuna dizilerek ortadan kaldırılmıştır.⁴⁷⁹

Ruhullah Ahundov: 1897 Yılında Bakü’de doğan Ahundav, tanınmış halk adamı, devlet adamı ve gazeteciydi. İngilizce, Fransızca, Rusça ve Farsça dillerini bilen Ruhullah Ahundov, Karl Marx, Friedrich Engels ve Vladimir İlyiç Ulyanov’un (Lenin) eserlerinin Azerbaycan Dili’ne çevrilmesine rehberlik etmiştir. İlk Rusça-Azerice sözlüğünün sahibidir. 1928 Yılından sonra birçok partide ve devlet işlerinde çalıştı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreterliğini yapan Ahundov, tarih, edebiyat ve sanat alanında çok sayıda makale yayınlamıştır.⁴⁸⁰

Amin Abid Gültekin: Edebiyat eleştirmeni olan Amin Abid Gültekin, 1898 yılında Bakü’de doğmuştur. Azerbaycan klasikleri üzerine derinlemesine bilimsel çalışmalar içeren eserler yayınlamıştır. Eserleri ve heyecanlı konuşmaları milli bilincin oluşmasında etkili olmuştur. 1919 ile 1925 yılları arasında İstanbul Üniversitesi’nde eğitim görmüş olan Gültekin, 1926 yılında Bakü’ye dönerek öğretmenlik ve ilmi çalışmalar yapar. Kılman İlkin’e göre; Amin Abid Gültekin Türkiye’de tahsil gördüğü esnada Fuzuli’ye ait olduğu iddia edilen “Sohbetü’l-Esmar” isimli eseri arşivlerden ilk defa bularak gün yüzüne çıkartmış ve bilim hayatına kazandırmıştır. Amin Abid aynı zamanda önemli bir şairdi. İstanbul’da bulunduğu esnada yazdığı şiirlerini ‘Buzlu Cehennem’ isimli kitapta toplayarak yayınladı. Baskıcı yönetim tarafından birçok Bakülü aydına yapılanlar, Amin Abid Gültekin’e de 1937 yılında reva görülmüştür.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 243-244.

⁴⁸⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 244.

⁴⁸¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 244.

Feyzullah Kasımsade: 1898 Yılında Bakü’de doğan Kasımsade, Azerbaycan Bilimler Akademisinin gerçek üyesi olan akademisyeniydi. Kasımsade, Filoloji bilimleri doktoru, Cumhuriyet’in emektar ve onurlu bir bilim adamı ve profesör unvanlı öğretmendi. Azerbaycan’da birkaç nesil Feyzullah Kasımsade’nin kitapları ile eğitim öğretim görmüştür. Azerbaycanlı birçok aydının eğitime vesile olan Kasımsade, şahsen 30 bilim doktoru ve 120 bilim adamı adayı yetiştirmiştir. Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü’nde Azerbaycan Edebiyatı Tarih Bölümü başkanlığı yaptı. 600’e yakın makale, onlarca kitap ve monografi’nin müellifliğini yapan Feyzullah Kasımsade, birçok ödül almıştır. Eki Sovyet orden ve madalyaların yanı sıra üç defa Kırmızı Emek Bayrağı ordeni ile ödüllendirilmiştir. Feyzullah Kasımsade 29 Mart 1976 tarihinde vefat etmiş ve doğduğu köy olan Merdekan’a defn edilmiştir.⁴⁸²

Aliğa Vahid: 15 Ekim 1895 Tarihinde Bakü’de doğan Vahid, ilköğretimini medresede almıştır. Ailesinin ekonomik durumundan dolayı küçük yaşta çalışmaya mecbur olur. Daha sonra bir süre marangozluk yapan Aliğa Vahid, 18 ile 19 yaşlarında şiire ilgi gösterir. Fuzuli, Seyid Azim Şirvani ve Mirza Alekber Sabir’in etkisinde kalıp başlarda kısa kısa şiirler yazan Aliğa Vahid, bunları Bakü’nün çeşitli gazete ve dergilerinde yayınlar. Doğuştan şiir yazma yeteneği olan Aliğa Vahid, ortaokul tahsili yapmadan bir yazar olmuş ve artık yazdığı şiirleri “İkbad”, “Basiret” ve “Babayı Emir” adlı gazete ve dergilerin sayfelerinde yayınlamıştı. Fakat Aliğa Vahid daha sonra gazel türüne yönelir. Sovyet döneminde de bir gazelhan olarak tanınır. Fuzuli ve Seyid Azim Şirvani, Aliğa Vahid için birer gazel okuludur. Onun gazelleri şarkıcıların ağzında artık yer alıyordu. Aliğa Vahid, Büyük Vatan Muharebesi yıllarında keskin hicivli kalemiyle düşmanı ifşa ederken, yurdunun askerlerini yeni zaferler kazanmaya teşvik ediyordu. Aliğa Vahid Azerbaycan klasiklerinden Nizami-i Gencevi’nin, Hakan-i Şirvani’nin, Feleki Şirvani’nin ve başkalarının eserlerini Azerbaycan Dili’ne çevirmiştir. Azerbaycan Halkı tarafından çok sevilen şair 30 Eylül 1965 tarihinde Bakü’de vefat etmiştir. Vatanında büyük

⁴⁸² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 244-245.

saygı ve hürmet gören münevver şair Aliğa Vahid, Fahri Hiyaban'na defnedilmiştir. Günümüzde Devrim Bahçesi'nde sıra dışı bir Aliğa Vahid Anıtı bulunmaktadır.⁴⁸³

Atababa Musahanlı: 20 Aralık 1905 tarihinde Bakü'de dünyaya gelmiştir. Edebi kariyerine şiir ve kısa öyküler ile başlamıştır. Lakin daha sonra edebiyat eleştirmenliği yaparak bu alanda birçok makale kaleme almıştır. “Dede Korkut Kitabı” ve başka klasik eserler üzerine yaptığı makale çalışmaları Azerbaycan edebi eleştiri tarihini zenginleştiren eserlerdir. Atababa Musahanlı 14 Ağustos 1941 tarihinde kariyerinin zirvesinde iken vefat etmiştir.⁴⁸⁴

Mehmed Emin Resulzâde: Mehmed Emin Resulzâde, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu ve Milli Şura'nın başkanıdır.⁴⁸⁵ 31 Ocak 1884 tarihinde Bakü'nün Novhanı köyünde doğmuştur. Babası tanınmış bir din âlimi Hacı Molla Ali Ekber'dir. İlk tahsilini medresede almış, daha sonra eğitimine Rus-Müslüman Mektebi'nde devam etmiştir. Bu mektepten sonra bir müddet Bakü Teknik Okulu'na devam etti. Bu dönemde Bakü'nün siyasi, iktisadi ve sosyal durumunda önemli gelişmeler yaşanır. Azerbaycan ulusal burjuvazisi oluşmuştu. Milli hareketler yoğunlaşmıştı. Bakü, petrol sanayisinin yükselmesiyle dünyaya tanıtılmıştı. “Hümmet”, “Tekâmül”, “Terakki” ve “İrşad” gazeteleri Mehmed Emin Resulzâde'nin bir yayıncı ve gazeteci olarak tecrübe kazanmasına katkı sundular. Bu dönemde Bakülü demokrat aydınlar baskı yönetiminin gözetiminde olduklarından dolayı sıkıntılarla karşılaşıyorlardı. Böyle bir ortamda kalmayacağını anlayan Mehmed Emin Resulzâde İran'a geçer.⁴⁸⁶

İran ve Güney Azerbaycan dâhil olmak üzere milli kurtuluş mücadelelerinin en yoğun olduğu 1909 ile 1910 yıllarında Settarhan'ın liderliğinde başlatılan harekete Mehmed Emin Resulzâde de katılır. Resulzâde burada “İran Nou” (Yeni İran) isimli bir gazete yayınlar. 1910 Yılında İran Demokratik Partisi'ne katılır. Bu partinin lideri Seyid Hasan Tağızade ile arkadaş olan Mehmed Emin Resulzâde kısa bir zaman partide çalıştıktan sonra partinin merkezi komitesine üye olur. Settarhan'ın

⁴⁸³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 245-246.

⁴⁸⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 245.

⁴⁸⁵ Nesiman Yağublu, *Mehmed Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015, 26.

⁴⁸⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 235.

hareketi bastırılınca Resulzâde artık İran'da kalmayarak yakın arkadaşı Tağızade ile beraber Türkiye'ye gider.⁴⁸⁷ Bu esnada Osmanlı Devleti'nde de ulusal hareketler yaşanmaktadır. Bu tarihte Resulzade, bu dönemde Türkçülük üzerine bir dizi makale yazarak "Türk Yurdu" gazetesinde yayınlar. Aynı dönemde Bakü'de "Müsavat" isimli bir partinin kurulduğunu haber alan Mehmed Emin Resulzâde bu ajansa çok sevinir.⁴⁸⁸

1913 Yılında Rusya'da Romanovlar Hanedanlığı'nın yönetimdeki 300. yılı münasebetiyle genel af çıkarılınca, Mehmed Emin Resulzâde Bakü'ye döner. Bakü'ye gelen Resulzâde kısa süre sonra kurulan partinin lideri olur. Mehmed Emin Resulzâde'nin liderliğiyle parti düzgün politikalar üreterek ilerleme kaydeder. Partinin misyonu ve vazifeleri hakkında makaleler kaleme alarak "İkbal" gazetesinde, "Dirilik" ve "Şelale" dergilerinde yayınlar. 1915 Yılında "Açık Söz" gazetesini yayınlayarak editörlüğünü yapar. Mehmed Emin Resulzâde bu senelerde Azerbaycan'ın bağımsızlığına olan inancı kuvvetleniyordu. Şubat 1917 devrimi olduğunda bu inancı daha da pekişmişti. Bu inancı Onu harekete geçirmişti. Ülkenin diğer şehirleri ile irtibat geçerek güçlerin birleştirilmesi gerektiğini düşünüyordu.⁴⁸⁹

Mehmed Emin Resulzâde, Gence Şehri'nde Nasib Bey Yusufbeyli'nin liderliğinde kurulmuş olan "Türk Ademi Merkeziyet Partisi" ile Bakü'de mevcut olan "Müsavat" partisini "Türk Ademi Merkeziyet ve Müsavat Partisi" adı altında birleştirerek tek bir parti şeklinde faaliyet göstermesini sağlar. Resulzâde parti başkanı seçilir. Çar tahttan indirildikten sonra 1918'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan Seym, Kafkasya'nın en üst devlet organı olarak kabul edildi. Fakat kısa süre içinde Gürcistan müstakil bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra Seym'in eski Müslüman üyeleri toplantıya çağırıldı. Bu toplantı neticesinde farklı partilerin temsilcilerinden milli şura oluşturuldu. Mehmed Emin Resulzâde konseyin başkanı oldu. Aynı zamanda Nasib Bey Yusufbeyli'nin önderliğinde Azerbaycan Hükümeti kuruldu. Bu zaman zarfından önce Osmanlı Ordusu Gence'ye ulaşmıştı. Bakü ise daha Bolşeviklerin elindeydi. Gence'de geçici olarak kurulan hükümet, 16 Haziran 1918'den 15 Eylül 1915 tarihine kadar çalışmalarını burada devam ettirdi. Fakat durum çok kritikti. Yeni kurulan hükümet tehlike ile karşı karşıyaydı. Bakü

⁴⁸⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 235-236.

⁴⁸⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 236.

⁴⁸⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 236.

komün Ordusu Gence üzerine harekete geçti. Taşnaklar da bu saldırıya dâhil olmuşlardı. Bu koşullar altında devam edemeyen Milli Şura istifa etti. Feteli Han Hoyski, Milli Şura'ya sunulan oylamadan sonra 12 kişiden oluşan yeni kabinenin çalışmalarını sona erdirdi. Mehmed Emin Resulzâde ise genç Azerbaycan Hükümeti'nin kaderinin belirlenmesi amacıyla İstanbul'a giden heyetin başkanlığını yapıyordu.⁴⁹⁰

Resulzâde İstanbul'da bulunduğu sırada Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtarmıştı. Hükümet de Gence Şehri'nden Bakü'ye taşınmıştı. Lakin Kafkas İslam Ordusu şehirden ayrıldıktan sonra Bakü'ye gelen İngilizler, Azerbaycan Hükümeti'ni tanımamak istemedi. İngilizler, güya Azerbaycan Hükümeti'nin Azerbaycan Halkı'nın genel isteği üzerine kurulmadığını, Osmanlı Komutanlığı'nın talebiyle oluşturulduğunu iddia ederek bu bahaneyle hükümeti tanımayacaklarını ifade ettiler. Bu olaylar sonucunda 7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu toplandı. Parlamentoyu açan Mehmed Emin Resulzâde, bir kere yükselen bayrağın artık indirilemeyeceğini ifade ederek, hiçbir gücün Azerbaycan'ı tam bağımsızlık yolundan geri çeviremeyeceğini haykırmıştı. Resulzâde'nin hükümette ve parlamentoda resmi bir vazifesi olmasa da, parlamentoda ulusal bir lider gibi yetkisi bulunuyordu. Mecliste gündeme gelen problemlerin hal edilmesinde düzgün ve gerçekçi çözümlerin sunulmasında Resulzâde'nin rolü ve katkısı tartışılmazdı. 27 Nisan 1920 tarihinde Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti sükûta uğrayınca, parlamentonun birçok üyesi gibi Mehmed Emin Resulzâde de dış ülkelere gitmeye mecbur oldu. Bundan sonra uzun bir süre Türkiye'de yaşayan Mehmed Emin Resulzâde, 6 Mart 1955 tarihinde Ankara'da dünyaya gözlerini yummuş⁴⁹¹ ve Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmişti.⁴⁹²

3.4. Mimarisi ve Fiziki Yapısı

Kılman İlkin Musayev, eserlerinde Bakü Şehri'nin mimarisi ve fiziki yapısı ile ilgili çok önemli ve ilginç bilgilere yer vermiştir. Bakü Şehri'nin ilk yerleşim yeri bilindiği gibi “İçeri Şehir” olarak isimlendirilen çift surlarla etrafı çevrili olan kale

⁴⁹⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 236-237.

⁴⁹¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 237.

⁴⁹² Yagublu, *a.g.e*, 344.

bölgesidir. Bu alandaki arazide yapılan mimari eserler kadim zamandan beri taşlarla yapıldığı gibi durmaktadır. Bu yer 21,5 hektar civarındadır.⁴⁹³

Yıllar geçtikçe nüfus artmasına rağmen Bakü Şehri, yeni sahalara yayılarak genişlemiyordu. Yeni evler eski evlerin üzerine inşa ediliyordu. Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar bu iddiayı doğruluyor. Yeni binalar üst üste, yan yana inşa edildikçe sokaklar daralıyordu. Öyle ki daracık sokaklarda çöp bidonunu bırakılacak yer kalmamıştı. Bu şekilde yapılan şehir mimarisi nedeniyle bazı sokaklarda iki insan yan yana geçemez hale dönüşmüştü.⁴⁹⁴

1859 Yılında Şamahı'a yaşanan depremde sonra Guberniya'nın merkezi Bakü'ye taşınmıştı. Bakü Guberniyası'nın oluşturulması ile şehrin yeni mimari görüntüsü yaşamı daha da zorlaştırmıştı. Bakü, Rusya'nın bölgedeki merkezi olduğunda nüfusun daha da artması ile iki, üç, dört katlı evler inşa edilerek yeni bir mimari görüntü ortaya çıkmıştı. Yeni yapılan bütün bu yapılara rağmen "İçeri Şehir" artık yetersiz kalıyordu. Bundan sonra kale duvarları dışına yerleşim alanlarının yapılması fikirleri ortaya atılınca gelecekte ismi "Bayır Şehir" olan yer inşa edilecekti. Lakin "İçeri şehir"de yaşayan hiç kimse savaş korkusundan kale dışında yaşamayı istemiyordu. Zenginler içerde yaşamaya devam ederken, ahali zorla kale dışına sevk edildi. Halk istese de istemese de zamanın getirdiği yenilikler hayat şeklini değiştiriyordu.⁴⁹⁵

Bakü'de petrol endüstrisinin hızla gelişmesi sonucunda, büyük ticaret merkezleri, bankalar ve fabrikaların yapılmıştı. Bu tür yeni işletmelerin içinde bulunduğu büyük yapılar Bakü mimarisinin çehresini aniden değiştirmişti. Bu muhteşem ve yüksek konutların yakınlarına yeşil alanlar da oluşturuluyordu. Böylelikle kale duvarlarının dışında modern kapitalist bir şehir inşa ediliyordu.⁴⁹⁶

Bakü Şehri, tarih boyunca değişik kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Bakü bulunan halklar ve Bakü'yü egemenliğinde tutan devletler önemli mimari eserler inşa ederek kendilerinden hatıra bırakmışlardır. İslam Dini'nin yayılmasıyla Bakü mimarisinde önceki yapılardan farklı olarak öncelik camii, minare, mescit, medrese, türbe ve kervansaray gibi eserlere bırakılmıştı.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 19.

⁴⁹⁴ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 19-20.

⁴⁹⁵ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 20.

⁴⁹⁶ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 19-20.

⁴⁹⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 14-15.

Abbasilerin zayıflayıp bölgeden ayrılması sonrasında Şirvanşahların hâkim olduğu devirde de Bakü’de kalıcı, tarihi ve estetik mimari yapılar yaptırılmıştır.⁴⁹⁸

Şirvanşahlar Sarayı, Şirvan-Abşeron Mimari Ekolü’nün Bakü’deki muhteşem bir tarihi mimarlık örneğidir.⁴⁹⁹ Şirvanşahlar Sarayı, Şirvan Mimarlık Okulu’nun en bariz hatırası olmakla beraber, Azerbaycan taş mimarisinin önemli bir örneğidir.⁵⁰⁰ Böyle muhteşem bir anıt ve ne yazık ki petrol kadar anımsanmıyor. Cafer Giyasi, Bakü’nün zengin petrol yataklarının XIX. yüzyılın sonlarından itibaren tüm dünyanın dikkatini çektiğini belirtirken, Şirvanşahlar Sarayı gibi mükemmel mimari yapıların yeterince bilinmediği ve önemsenmediği siteminde bulunmuştur. Cafer Giyasi, Şirvanşahlar Sarayı’nı gören Fransız Anri Atye’nin, tarihi yapıların yeterince tanıtılmadığı ve insanlar tarafından petrol kadar kıymetlendirilmediği hususundaki: *Niye bu petrol kaynaklarının ünü bu tarihi yapıların şöhretini aşması gerekiyor?* Sözünü de dikkat çekici bir örnek olarak okurlarla paylaşmıştır. Cafer Giyasi, Şirvanşahlar Sarayı’nın mimari uyumunu ve mükemmelliğini profesyoneller için büyük bir sanat okulu olarak değerlendirmiştir.⁵⁰¹

Bakü’nün İçeri Şehir denilen kısmında yapılan mimari eserler, taştan ve son derece sağlam yapılan iki sıralı surlar sayesinde günümüze kadar kalabilmişlerdi. Bayır Şehir denilen, Kale bölgesinin dışında yapılan mimari eserler ise Moğolların talan etmesi ve depremler nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. Rus hâkimiyeti devrindeki XIX. yüzyılda Bakü’de okul, hastane, tiyatro gibi yeni yapılar inşa edilmiştir. Hususen XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılmaya başlanan tiyatro binaları, Bakü mimarisinde önemli bir reformdur.

Sovyet dönemi Azerbaycan mimarlığının ilk aşaması Bakü çevresinde işçi kasabalarının kurulması ile başladı; bunları fabrika, liman, köprü gibi endüstri ve ulaşım tesisleri takip etti. 1940’ların sonunda dünyanın ilk petrol platformu olarak inşa edilen petrol taşları, II. Dünya Savaşı sonrası mimarlık tarihi açısından önemlidir.

⁴⁹⁸ Nigar Babayeva, “Kuzey Azerbaycan’da Gelişen Mimari Ekoller”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6) 25, 76-77.

⁴⁹⁹ Babayeva, *a.g.m.*, 76-77.

⁵⁰⁰ Cafer Giyasi, *Ortaçağ Azerbaycan Mimarisi*, İrs Sanat Yayınları, Bakü, 56.

⁵⁰¹ Giyasi, *a.g.e.*, 57.

Şirvan-Abşeron Mimari Ekolü: Şirvanşahlar Devleti'nin güçlenmesiyle inşaat faaliyetleri de müsait ortamdan etkilenerek gelişmiştir. Bu gelişmişlik neticesinde Şirvan-Apşeron Bölgesi'nde yeni mimari eserler inşa edilerek Şirvan-Abşeron Mimari Ekolü meydana gelmiş ve bu ekol Azerbaycan Mimarisi tarihinde derin izler bırakmıştır. Bakü'de bulunan Sınık Kale Minaresi, Kız Kalesi, Merdekan Kaleleri, Nardaran Kalesi, Ramana Kalesi ve Bayıl Kasrı ve diğer eserler bu ekolün en ilginç ve seçkin abidelerindendir.⁵⁰²

Kılman İlkin Musayev, çalışmalarında Bakü'nün en önemli mimari eserlerine değinerek bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

Şirvanşahlar Sarayı: İçeri Şehir denilen Eski Bakü'de yer alan saray Şirvanşahlar tarafından yaptırılmıştır. Şirvanşah Hükümdarı I. Halilullah zamanında inşa edildiği düşünülen saray, XIX. Yüzyılda Ruslar döneminde mühimmat deposu olarak kullanıldığından bazı birimleri yıkılmıştı. Sarayın deniz tarafına açılan tarafında sur üzerinde, dilimli ve mukarnaslı kavsarası olan bir kapı bulunur ki, bunun Osmanlı Sultanı III. Murad tarafından yaptırıldığı kitâbesinden anlaşılmaktadır. Kitâbede 1586 tarihi ve Bakülü usta Ulu Receb Baba'nın ismi yazılmıştır.⁵⁰³

Hanım Kervansarayı: Abbaskulu Ağa Bakühanov'un kızı Tuğra Hanım'ın Bakü'de yaşadığı evin bulunduğu sokakta olan kervansaray, Tuğra Hanım'ın bu sokakta ikamet etmesinden dolayı Hanım Kervansarayı olarak isimlendirilmiştir. Günümüzde Beşmertebe ismindeki binanın yerinde inşa edilmişti.⁵⁰⁴

Bakü Hamamları: Kılman İlkin'e göre Bakü Hamamları'nın yapılış tarihi çok eskilere dayanır. Şirvanşahlar Sarayı'nda bulunan hamam, geçmiş asırlarda hamamların önemsendiğini ispat etmektedir. Saraydaki hamama benzeyen eski tip hamamlara Bakü köylerinde de rastlamak mümkündür. Örneğin Nardaran Köyü'ndeki hamam 1388 yılında inşa edilmişti. Yine Merdekan'daki Muhammed Hamamı da

⁵⁰² Babayeva, *a.g.m.*, 76-77.

⁵⁰³ Yaşar Çoruhlu, *Şirvanşahlar Sarayı*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, İstanbul, 2010, 213-214.

⁵⁰⁴ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 19.

çok eski dönemlerde yapılmıştır. İçeri Şehir'deki en dikkat çekici hamam Kasımbey Hamamı'dır.⁵⁰⁵

1859 Yılından sonra Bayır Şehir'de bir dizi hamam yapıldı. Bakü Hamamlarının yapım tarzı, kemerler üzerine kubbeler eklenerek inşa ediliyordu. Kubbelerden ışık alınabilmesi için küçük pencereler olurdu. Hamamlar suya ve rutubete dayanıklı şekilde yapılırdı. Hamamların zeminleri geniş ve büyük taşlardan oluyordu. Apşeron çevresindeki Hamamlar ile Bakü Şehri'nin Hamamları mimari olarak benzerlik gösterirlerdi.⁵⁰⁶

Bakü Şehri'nde, XX. yüzyıla kadar ve 1920'lerde mimari yapı yönünden iki tip model hamam bulunuyordu. Asya tipli hamamlar ve Avrupa tarzı hamamlar. Ahund Hamamı, Kasımbey Hamamı, Mirze Hamamı, Hacı Kurban Hamamı, Hacı Aslan Hamamı, Ağa Nezer Hamamı, Tatar Hamamı, Şor Hamam ile Beşir Seferoğlu ve Vidadi sokaklarındaki hamamlar Asya tipli hamamlardır. Fantaziya, Emitaj, Dekadens, Moskova, Miri isimli hamamlar da belli başlı Avrupa tarzı hamamlar olup mimari yapıları Asya tipli hamamlardan farklıdır.⁵⁰⁷

Bakü Camileri: Eski Bakü Camilerinin hepsi İçeri Şehir'deydi. 1861 Yılından sonra Bakü, Kuberniya'nın merkezi olduktan sonra Bayır Şehir'de de birbiri ardınca farklı insanlar tarafından camiler yaptırıldı. 1920 Yılında bilinen camilerin isimleri genellikle şunlardı: Muhammediyye Cami, Cuma Cami, Hacı Cebraile Cami, Hüseyin Kulu Cami, Şah Cami, Hacı Cavad Cami, Mehmedyar Cami, Seyidler Cami, Şirvanlı Cami, Hacı İmam eli Cami, Taze Pir Cami, Hacı Banı Cami, Kasım Bey Cami, Yeşil Kubbeli Cami, İttifak Cami, Nezer Cami, Hacı Kurban Cami, Çemberkend Cami, Dağlı Cami, Hacı Keyib Cami, Hacı Hüseyin Cami, Küçük Cin Cami, Hacı Mamayı Cami, Hıdır Cami, Molla Ahmed Cami, Sınık Kale Cami, Şeyyh İbrahim Cami, Lezgi Cami, Mirze Ahmed Cami, Molla Mirze Cami (Molla Mirze Cami aynı zamanda bir medrese idi) ve Bayır Şehir'deki Pazar Sokağı'nda bulunan Kasım Bey Cami.⁵⁰⁸

Bibiheybet Mescidi: Ehlibeyt'in Yedinci İmamı Musa el-Kazım'ın kızı Hâkime Hanım ve hizmetçisi Heybet, Bakü'nün yakınlarında bir köye yerleşmişlerdi. Heybet,

⁵⁰⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 163.

⁵⁰⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 163.

⁵⁰⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 163-165.

⁵⁰⁸ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 35.

Hâkime Hanım'ı “bibi” diye çağırırmış. Bazı rivayetlere göre Abbasilerin en tanınmış ve beşinci halifesi Harun Reşit'ten kaçan Hâkime Hanım ve Heybet, Şıh Köyü'nde (köye sonradan bu isim verilmiştir) gizlenmişlerdi. Hâkime Hanım ve Heybet vefat ettikten sonra da bu köye defn edilmişlerdi.⁵⁰⁹

Günümüzde Şıh Kasabası olan bu bölgede Bibiheybet Mescidi bulunuyor. İlhanlı hükümdarı Gazan Han Mahmud'un emri ile (1295-1304) Şirvanşah I. Ahsitan'ın oğlu Ferruhzad tarafından kabirlere türbe ve mescit yapılmıştı. Daha sonraki dönemlerde bu mescit Bibiheybet Mescidi adı ile ziyaret edilmeye başlanmıştır. Bu yaşananlarla alakalı olarak köye de “Şıh Köyü” adı sonradan verilmişti.⁵¹⁰

1900 Yılında Bakü zenginlerinden Dadaşov tarafından burada ikinci mescit yaptırılmıştı. 1936 Yılında Sovyetler Birliği Hükümeti tarafından yıktırılan mescit, yakın tarihte yeniden inşa edilmiştir.⁵¹¹

Taze Pir Mescidi (Cami): Bakü'nün en görkemli mescitlerinden biridir. Bakü'nün meşhur Aşurbeyov ailesinden olan Nebat Hanım tarafında 1905 ile 19011 yılları arasında yaptırılmıştır.⁵¹² Bazı kaynaklarda ise Nebat Hanım Aşurbeyli'nin vefatından sonra cami inşaatı durmuştu. Lakin kısa süre sonra inşaat Nebat Hanım'ın oğlu tarafından 1914 yılına kadar tamamlandı. Cami açıldıktan sadece üç yıl sonra Bolşeviklerin Ekim Devrimi nedeniyle kapatıldı. Cami senelerce sinema ve ahır olarak kullanıldı. Bakü Mimarisi'nin bir yıldızı olan Cami, 1943 yılında yeniden ibadete açılmıştır.⁵¹³

Sınık Kale Cami: Bakü'nün en eski camisi olan bu mimari yapının günümüzdeki adı Muhammed Cami'dir. Halk arasında Sınık Kale Camisi olarak adlandırılmıştır.⁵¹⁴

Roma Katolik Kilisesi: 1912 Yılında Mühendis Plaşko tarafından gotik tarzında inşa edilmiştir. Bakü'de bu tarzda mimari eserlerin çok nadir bulunması nedeniyle dış görünüşü insanların dikkatini celbediyordu. 1930 Yılında bu kilise yıktırılmıştır.

⁵⁰⁹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 5-6.

⁵¹⁰ Halide İslamzade, “Mescitler ve Pirlar”, *Devlet ve Din Dergisi*, Bakü, 2009, (4), 191-198.

⁵¹¹ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 5-6.

⁵¹² Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 22-23.

⁵¹³ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 22-23.

⁵¹⁴ Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 35.

Kilisenin olduğu yerde günümüzde Muhammed Hüseyin Şehriyar adına Medeniyet Merkezi Binası bulunmaktadır.⁵¹⁵

Nikolay Kilisesi: Bakü'nün ilk kilisesidir. Ruslar Bakü'yü işgal ettikten sonra 1779 yılında bu kiliseyi yapmışlar. İçeri Şehir'de Koşa Kalesi Kapısından içeri girildiğinde eski bir erzak dükkânının yerinde inşa edilmişti.⁵¹⁶

Aleksandr Nevsky Kilisesi: Bakü'de yapılan ikinci kilisedir. 8 Ekim 1888 tarihinde Eski Bakü Kabristanlığı'nda inşa edilmiştir. Kafkasya'nın en büyük kilisesiydi. Halk arasında Altınlı Kilise olarak isimlendirilmişti. 1930 Yılında yıkılan bu kilisenin yerinde iki tane okul inşa edilmiştir.⁵¹⁷

Donanma Kilisesi: Deniz donanması tarafında yapıldığı için bu ismi almıştır. Kilise hâlen Bakü'nün Kasım İsmayilov ve Vidadi Sokaklarının bitiminde bulunuyor.⁵¹⁸

Malakan Kilisesi: Demir Yolu İdaresi tarafından 1898 yılında Demir Yolu İstasyonu'nun arka kısmında bulunan Bülbül Meydanı'nda inşa edilen bu kilise günümüzde aktif faaliyet gösteriyor. Bölgenin yerli sakinleri tarafından Malakan Kilisesi olarak adlandırılmıştır.⁵¹⁹

Salyan Alay Kilisesi: 1873 Yılında yapılan kilise aslında, Bakü Deniz Donanması'na aitti. Donanma Kilisesi inşa edildikten sonra Salyan Alayı'na bağışlandı.⁵²⁰

Bakü Sokakları: Bakü'deki sokak ve caddelerin düzenlenmesi için şehir yönetimi farklı tedbirler almaya çalışıyordu. Bakü'nün meşhur rüzgârı Hezri estiğinde sokaklarda toz bulutları oluşurdu. Bu durumdan olumsuz etkilenen halkı kurtarmak için sokaklara ilk defa 1878 yılında taş döşendi. Bundan sonra da sokakların

⁵¹⁵ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 39.

⁵¹⁶ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 35.

⁵¹⁷ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 35.

⁵¹⁸ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 36.

⁵¹⁹ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 36.

⁵²⁰ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 36.

* Kenber: Sokak ve caddelere döşenen aşınmış kaya parçası.

temizliğinden tam randıman alınamayınca sokaklarda oluşan tozu engellemek için petrol suyu kullanılırdı. Petrol atıkları yağmur sularının akmasını engellediği için sokaklarda gölcükler oluşuverince petrol kullanımından vazgeçilerek sokaklara dere taşlarının döşenmesine karar verildi. Bu tarihlerden sonra artık güçlü, büyük ve aşınmış kaya taşları (Kenber*) Bakü'nün sokak ve caddelerinde yeni mimari görüntü olarak yer alıyordu. Bakü çevresinde yeterince Kenber stoğu mevcuttu. Aşınmış kaya taşları önceleri sadece merkezi caddelere ve devlet dairelerinin çevrelerindeki meydanlara döşeniyordu. Bakü'de asfalttan ilk defa 1906 yılında istifade edildi.⁵²¹

Kuyumcular Sokağı: Bakü'de geçmiş tarihlerde bulunan Kuyumcular Sokağı'daki dükkânlarda kuyumcular (zergerpalan) tarafından altın ve gümüşten güzel süslemeler yapılırdı. Bakü Şehir Mimarisi'nde müstakil bir aralıkta olan bu sokakta günümüzde artık kuyumcu dükkânları bulunmamasına rağmen halen eski ismiyle anılır.⁵²²

Meydan ve Oyun Parkları: Kılman İlkin' göre, Bakü'de birçok meydan ve oyun parkı şehrin mimarisinde yer alan yapılarıdır. Bu meydanlardan birkaç tanesinin isimleri şu şekildedir: Kuba (Pazar) Meydanı, Vorontsov veya Kömür Meydanı, Birja (Özgürlük) Meydanı, Petro Meydanı, Yarmarka Meydanı, Batum Meydanı, Kolovin Meydanı, Vladimir Meydanı, Duma Meydanı, Kız Kalesi Meydanı, Petersburg Meydanı, Kanlı Tepe Meydanı, Tiflis Meydanı, Kilise Meydanı, Pavlov Meydanı, İran Meydanı, Sisianov Meydanı, Keşle Meydanı, Lüksemburg Meydanı, Zavod Meydanı, Yasamal Meydanı. Bu meydanların birçoğunun yerine sonradan binalar dikilmiştir.⁵²³

Şehir Bulvarları: Kılman İlkin' göre, Eski Bakü'nün bilinen bulvarlarının yapımında Azerbaycanlı Mimar Mehmet Hasan Hacinski'nin gayretleri ve bulvar inşaatlarının başlatılması için giriştiği teşebbüsler etkili olmuştur. Hacinski, bu dönemde belediye idaresinin inşaat şubesinde başkanlık vazifesini görüyordu.⁵²⁴

Şehir bulvarları için Duma'ya toplantı tekliflerde bulunan Hacinski, umduğunu bulmuştu. Yapılan bulvarların bazılarının adları şöyledir: Staroselski

⁵²¹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 141-142.

⁵²² Musayev, *Eski Bakü'yi Tanıyorsan mı*, 24.

⁵²³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 152-158.

⁵²⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 162.

Bulvarı, Aleksandr Bulvarı, Sofya Bulvarı, Sahil Bulvarı. Sahil Bulvarı, şehrin en büyük ve güzel bulvarıydı. Sahil Bulvarı, deniz havasını solumak ve yazın sıcak havalarda serinlemek için yaptırılmış şehrin mimari bir parçasıydı. Diğer bulvarlar ekseriyetle şehrin sokak ve caddelerinin ortasında seyrek ağaçların kapladığı yerlerdi.⁵²⁵

3.5. Kültürel Hayat

Kılman İlkin, çalışmalarında Bakü'nün kültürel tarihi ve kültürel hayatı ile ilgili kıymetli bilgilere yer ayırmıştır. Bakü Şehri'nin günümüze kadar gelişen kültürel hayatının temelinde ve bu temel üzerinde kazanılan başarı, önceki dönemlerde bu şehirde hüküm süren uygarlıkların birikimi ile doğrudan alakalıdır.

XII. Yüzyıl ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönem Bakü'nün ilk parlak dönemi olarak kabul edilebilir. XV. Yüzyıl şehrin kültürünün en parlak dönemlerindendir. Kuşkusuz bu kültürel yükselişin zirveye çıkmasının ana nedeni Bakü'nün Şirvanşahlar'ın başkenti olmasıdır.⁵²⁶ Bakü Azerbaycan'ın kültür merkezidir. Bakü Şehri'nde birçok tiyatro, müze, sinema salonu, kütüphane, sanat galerisi gibi kültürel faaliyetlerin yapıldığı kurum ve kuruluşlar bulunmaktadır. Azerbaycan'ın ilk ulusal tiyatrosu, ilk operası ve ilk milli kütüphanesi Bakü'de açılmıştır. Bakü, Azerbaycan'ın en önemli tiyatro şehridir. Devlet Akademik Milli Dram Tiyatrosu, Devlet Müzikal Komedi Tiyatrosu, Devlet Kukla Tiyatrosu, Devlet Genç Seyirciler Tiyatrosu ve Devlet Rus Dram Tiyatrosu Bakü'nün başlıca tiyatrolarıdır. Tarih boyunca Bakü'de sanat ve kültür merkezleri inşaları yapılarak halkın kültürel hayatının zenginleşmesini sağlamıştır. Son yıllarda yapılan Haydar Aliyev Sanat Merkezi, modern bir sanat merkezi olup, Bakü'nün mimarlık renklerini bünyesinde barındırmıştır.⁵²⁷

Azerbaycan Dili ve Bakü Lehçesi: Kılman İlkin Musayev'e göre eski çağlardan Yakın Çağ'a kadar Bakü bir şehir olarak İran'ın tesiri altında kalmıştır. Bu kapsamlı etki XIX. Yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Uzun süre İran'ın etkisinde kalan Bakü halkı neredeyse Türk kültürünü unuttur duruma gelmişti. Mehmet Emin

⁵²⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 162-163.

⁵²⁶ Aşurbeyli, *a.g.e*, 281.

⁵²⁷ https://www.azerbaijans.com/content_834_tr.html (Erişim tarihi:20.08.20209)

Resulzâde, “Yüzyılımızın Gölgesi” isimli eserinde Azerbaycanlı Türklerin İran’ın etkisinde kaldığı dönemlerde Azerbaycanlıların dil ve kültüründeki durumu ilginç ifadelerle tarif eder. Bazı dönemlerde giyim ve yaşam şeklinin dışında, lehçede de Bakülüler ile İranlıların konuşmalarını birbirinden ayırmak müşkül bir vaziyetteydi.⁵²⁸

XIX. Yüzyılın ortalarına kadar Bakü bütün hükümet dairelerinde resmi dil Farsça idi. Daha önceki dönemde Hanlıklar devrinde bütün fermanlar Farsça ilan edilirdi. Bu fermanların yazımı için İranlı yazıcılar saraya davet edilirdi. Farsça resmi dil olarak kabul ediliyordu. Sosyal hayatta halk Farsça ile Azerbaycan Türkçesi’ni birlikte ve karışık bir şekilde kullanarak iletişimi gerçekleştiriyordu. Bakü Halkı kale duvarları içerisinde bir hayat sürdürdüklerinden Azerbaycan’ın diğer yerleşim yerlerinde bulunan insanlarla görüşmeleri ve alışverişleri çok kısıtlıydı. Bu durum dile yansımıştı. Bakülüler Azerbaycan’ın zengin kelime dağarcığından mahrum kalmıştılar. Bir nevi Bakü Halkı dil yönünden de yakın şehirler ve köylerden tecrit edilmişlerdi. Bu durum karşısında Bakü Halkı’na ait ve başka yerlerde ifade edilmeyen konuşma şekli ve tarzı meydana gelmişti.⁵²⁹

İranlı ve Rusların dışında Türkmenlerin de dil yönünden Bakülülere etkilediği bilinen bir gerçektir. Bakü’yü bir dönem yöneten Osmanlıların etkisinin ötesinde Bakü Limanı’nda ticaret maksadıyla devamlı bulunan Türkmen tekneleri bu gerçeği gösteriyor. Türkmenlerin daimi olan bu yakınlığı Bakü lehçesine etki etmiştir. Bakü’ye has olan, kelimelerin çifter halinde söylenmesi bir insanın Bakülü olup olmadığını tespit etmekte kolaylık sağlayan bir lehçe özelliğidir. Başka örnek ise Bakülülerin “getirmek” sözcüğü ile “götürmek” sözcüğünü çoğunlukla birbirine karıştırarak ifade etmeleridir.⁵³⁰

Bakü’de Azerbaycan Dili’nde Yayınlanan İlk Gazete: Bakü’de Azerbaycan Dili’nde yayınlanmış ilk gazete “Ekinci”dir. Ekinci’nin ilk sayısı 1875 yılında yayınlanarak 1877 yılına kadar devam etmiştir. Gazetenin kurucusu ve editörü Hasan

⁵²⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 247.

⁵²⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 247-248.

⁵³⁰ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 248-249.

Bey Zerdabi'dir. Hasan Bey Zerdabi, Türkiye'den yazı tipi (şrift) getirerek gazeteyi yayınlamaya başlamıştı.⁵³¹

1905-1906 Yıllarında Basın ve Yayın: Bakü'de 1905 yılından itibaren matbuatta hızlı bir yükseliş olur. Bu yükselişin en önemli sebeplerinden biri, Rus Çarı'nın 17 Ekim Bildirisi'dir. Bu dönemde sansür baya zayıflamıştı. Bu yıllarda Bakü'de yaklaşık 63 tane gazete ve dergi yayınlanırken, bunlardan çok azı yurt dışında neşr olunuyordu. Bu gazetelerden bazıları Bakülü milyonerlerin imtiyazı ile yayınlanıyordu. Örneğin Hacı Zeynelabidin Tağıyev, "Kaspi", "Taze Hayat" ve "Füyuzat" isimli gazetelerin sahibiydi. Yine İsa Bey Aşurbeyov, Hümmetçilerin bazı yayınlarını, "İrşat" ve "Şelale" adlı gazetelerin finansmanlığını yapıyordu. "Terakki" gazetesi ise Murtuza Muhtarov'un vasıtası ile yayınlanıyordu.⁵³²

Basın özgürlüğünün olması ve yayın için para fonlarının çokluğu Bakü dışındaki gazetecilerin de Bakü'ye gelmesini sağlamıştı. Türkiye, Kırım ve İran'dan gazeteciler Bakü'ye gelerek, buradaki gazetelerde basın ve yayın işleriyle meşgul oluyorlardı. Bu yıllarda gazete ve dergilerin dışında Azerbaycanlı yazarların eserleri de yayınlanmaya başlanmıştı. Azerbaycan'da yayınlanan gazete ve dergilerin listesi, Mirze Bala Mehmetzâde'nin "Azerbaycan Türk Matbuatı" isimli eserinde kompakt bir şekilde bir araya getirilmiştir.⁵³³

1907-1917 Yıllarında Basın ve Yayın: Kılman İlkin'e göre, bu yıllarda gazete ve dergiler, özellikle siyasi mücadelelerin, savaşın ve toplumsal reformların yaşandığı dönemin gölgesinde yayın hayatlarına devam etmelerine rağmen, Bakü'de ve Azerbaycan genelinde gündem dışı konulara da yer vererek farklı ve önemli bakış açıları meydana getirmişlerdir.⁵³⁴

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bütün dünyada olduğu gibi, Bakü'de de gerileme dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde basın ve yayın sosyal hayatın hadiselerine ışık tutmuştur. Gazete ve yayınlanan diğer kaynaklar bu devrin çelişkileriyle birlikte din, ahlak, dil ve medeniyet konularını da ön plana çıkarmışlardı. Bakü'de bu yıllarda matbuat Orucov Kardeşler ve Haşim Bey Vezirov'un kontrolündeydi.

⁵³¹ Musayev, *Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı*, 20.

⁵³² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 224-225.

⁵³³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 225.

⁵³⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 265.

Bakü’de bu dönemin ayrı bir özelliği de basın ve yayın hayatında ilk defa ücret sistemi tatbik edilmişti. Bakü’de yayıncılık faaliyetlerinde ilk defa ücret alan yazar Mirze Alekber Sabir olmuştur. O yıllarda ana medya kuruluşları şunlardı: “Hakikat” gazetesi, “Yeni Hakikat” gazetesi, “Güneş” gazetesi, “Malumat” gazetesi, “Yeni İrşad” gazetesi, “İkbal” gazetesi, “Yeni İkbal” gazetesi, “Açık Söz” gazetesi, “Asari Hakikat” gazetesi, “Taze Haber” gazetesi, “Son Haberler” gazetesi, “Hak Yolu” gazetesi, “Kelniyet” mecmuası, “Müraat” mecmuası, “Şelale” mecmuası, “Mektep” mecmuası, “Bakü Hayatı” gazetesi, “Yoldaş” gazetesi, “Sada” gazetesi, “Sadayı Vatan” gazetesi, “Sadayı Kafkas” gazetesi, “Hilal” mecmuası, “Şahab-ı sakıb” mecmuası, “Yeni Füyuzat” mecmuası, “Nicat” haftalık gazetesi, “Dirilik” mecmuası, “Tuti” mecmuası, “Basiret” gazetesi, “Babayi Emir” mecmuası, “Açık Söz” matbaası, “Doğru Söz” gazetesi ve “Kurtuluş” mecmuası.⁵³⁵

Bakü’de İlk Azerbaycan Filmi: Kılman İlkin’e göre 1910’lu yıllarda yabancı firmaların temsilcileri Bakü’de birçok belgesel çekmişlerdi. Bu belgeseller şehir hayatının bütününe yansıtıyordu. Belgeseller daha çok şehirde yaşanan önemli olayları, istasyonları, cadde ve sokakları, limanı, görkemli yerleri konu ediniyordu.⁵³⁶

Kurgu filmler 1916 yılından sonra başlamıştı. Bakü’nün ilk filmi Azerbaycan Yazarı İbrahim Bey Musabeyov’un “Petrol ve Milyonerler Saltanatında” eseri ile aynı isimde çekilmiştir. Yönetmenliğini B.Svetlov’un yaptığı bu film Azerbaycan film tarihinin ilk sanat filmi olarak kabul edilmektedir. Film, Bakü’de XX. yüzyılın başlarında petrol milyonerlerini, iş hayatlarını ve petrol yataklarında çalışan işçilerin zor şartlarda geçim maksadıyla para kazanma mücadelelerini ele alıyor. Film Bakü ve çevresinde çekilmişti. Filmin ilginç bölümlerinden birisi de Balahani’da yaşanmış bir petrol yangınıydı. Operatör G. Lecberg, filmin bölümlerinden birinde bu yangına yer vererek sansasyonel bir hava oluşturmuş ve filmin etkisini arttırmıştı. Çekimler için Bakü tiyatrolarından birçok aktör davet edilmişti. Filmin başrol oyuncusu Bakü’nün tanınmış oyuncusu Hüseyin Arablinski’dir. “Petrol ve Milyonerler Saltanatında” adlı filmin birçok eksiği olmasına rağmen, Azerbaycan sinemasının başlangıç noktası olması itibariyle çok önemliydi.⁵³⁷

⁵³⁵ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 265-270.

⁵³⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 288.

⁵³⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 288-289.

3.6. Bakü'nün Etnik Yapısı

Bakü, jeopolitik konumu yer altı ve yer üstü zenginlikleri nedeniyle tarih boyunca değişik milletlerin sahip olmak istediği, Kafkasya'nın incisi olarak tarif edebileceğimiz bir kenttir. Kılman İlkin, birçok eserinde tarihsel süreçte Bakü'ye gelen, Bakü'yü yönetmeye çalışan milletlerin olduğunu belirtirken, şehrin demografik yapısını ayrıntılı bir şekilde kaleme almamıştır. Lakin Kılman İlkin, “Bakü ve Bakülüler” isimli kitabında, 1813 yılına ait olduğunu belirttiği istatistiksel bilgilere göre, Bakü ve Bakü çevresinde bulunan köylerde yaşayan farklı etniklerden insanların varlığından söz etmektedir.⁵³⁸ Geçmişte çeşitli nedenlerden dolayı Bakü'ye gelen değişik milletler Azerbaycanlı Türklerle birlikte bu şehirde yaşamışlardır.⁵³⁹

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından önce 1970'li yıllarda Bakü'nün nüfusunun çoğunluğu Azerbaycanlı Türklerden oluşuyordu. Azerbaycanlı Türklerin şehirdeki diğer etnik unsurlara oranı hızlıca artmıştır. Diğer milletlerin Bakü'deki nüfusu SSCB'nin dağılması ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla daha da azaldı. Şubat 1988 ile Mayıs 1994 tarihleri arasında yapılan Karabağ Savaşı nedeniyle Ermenilerin nerdeyse tamamı Bakü'den ayrıldılar.⁵⁴⁰

Azerbaycanlı Türkler: Azerbaycan Türkleri Bakü Şehri'nin ana etnik unsurudur.⁵⁴¹ Azerbaycan'ın yerli halkı olan ve birçok kaynakta “Azeri” olarak ifade edilen Azerbaycanlı Türkler günümüzde Bakü nüfusunun yüzde doksanını oluşturmaktadırlar.

Tatlar: Bakü'nün köylerinde yaşayanların büyük bir kısmı Tatlar'dan oluşuyordu. Tatlar İran'dan bu topraklara gelmişlerdi. Tatlar Sasaniler döneminde İran'ın güneyinden Azerbaycan'a göçmüşlerdi. Bozuk bir Farsça ile konuşan Tatlar, daha çok Talışlar'a yakın bir topluluktur. Tatlar, dillerini bölgede yaşayan diğer milletler

⁵³⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 181.

⁵³⁹ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 182.

⁵⁴⁰ <https://www.altayli.net/azerbaycanin-etnik-ve-demografik-yapisi.html> (Erişim Tarihi:10.08.2020)

⁵⁴¹ <https://www.altayli.net/azerbaycanin-etnik-ve-demografik-yapisi.html> (Erişim Tarihi:10.08.2020)

içerisinde yayma faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bakü'nün bazı köylerinin isimleri aslında Tat Dili'ne dayanmaktadır.⁵⁴²

Yahudiler: Çok eski zamanlardan itibaren Azerbaycan'da yaşayan Yahudilerin, Kafkasya'ya ne zamandan beri geldikleri hakkında herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda 1670-1671 yıllarında bölgede 21 bin civarında Yahudi'nin yaşadığı yazılmıştır. Bu sayının bir kısmı belirtilen tarihlerde Bakü Şehri'nde de yaşamaktaydı.⁵⁴³

Massakitler: Kılman İlkin'e göre Massakitler Milattan Önce V. yüzyılda Türkistan Coğrafyasında yaşamışlardır. Massakitler daha Sonra Akdeniz ve Hazar Denizi'nin Kuzey bölgelerini ve Kırgızistan'ı işgal etmişler. Bir süre Türk boyları ile mücadele eden Massakitler Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Massakitler, çoğunlukla Bakü'nün Maštağa Köyü'ne yerleşerek burada yaşamışlardır.⁵⁴⁴ Bakü'nün en büyük köyü olan Maštağa Köyü'nin isminin temeli Massakiler Kabilesi'ne dayandırılmıştır.⁵⁴⁵

Türkmenler: Türkan Köyü'nün ismi ile bağlantılı olan Türkmenler aslında Selçuklu Türkleridir. Moğolların Azerbaycan'ı işgal etmelerinden önce, Türk kabileleri Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan'a göç etmişler.⁵⁴⁶

Kürtler: Bakü'nün Kürdehanı Köyü'nde yaşamışlardır. Bölgede sayıları çok az olan Kürtler, sonraki yıllarda Türkleşerek dillerini unutmuşlardır.⁵⁴⁷

Ruslar: Kılman İlkin Musayev, Rus Çarı I. Petro'nun, 1710 yılında Hazar Denizi üzerinden büyük bir deniz filosu ile Kafkasya'ya sefer düzenlediğini belirterek, bu dönemden itibaren Rusya'nın Bakü'de bulunarak bölgenin hâkimiyeti için mücadele ettiğini ifade etmiştir.⁵⁴⁸ Lakin 1710-1711 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Prut Savaşı yaşandığından Rusya Donanması Kafkasya'ya sefer

⁵⁴² Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 182-183.

⁵⁴³ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 182.

⁵⁴⁴ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 183-184.

⁵⁴⁵ Laman Aslanova, *Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları*, Karabük, 2020, 95.

⁵⁴⁶ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 186.

⁵⁴⁷ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 192.

⁵⁴⁸ Musayev, *Bakü ve Bakülüler*, 24.

düzenlememiştir. Kılman İlkin'in bahsettiği seferin daha sonraki dönemlerde yaşandığını önceki bölümlerde ele almıştık.

Çarlık Rusya Hükümeti her zaman, Bakü Şehri'ni hâkimiyeti altında bulunduran devletlerin yerel ve merkezi idarecileriyle ilişkilerde bulunarak burada Rus tüccarlar için ayrıcalıklar oluşturmaya çalışmıştır. Bu ilişkiler ile Çar yönetimi kendi tüccarları için bir çeşit Kapitülasyon elde etmeye çalışıyordu. Ruslar tarihte askeri, ticari ve diğer faaliyetler neticesinde Bakü'deki nüfuslarını arttırmaya çalışmışlardır. 2009 Yılı'nın verilerine göre Bakü'de Nüfusun yüzde 5'ini Ruslar oluşturmaktadır.⁵⁴⁹

Lezgiler: Lezgiler Kafkasya'nın en eski yerli halklarından⁵⁵⁰ 2009 Yılı'nın istatistiklerine göre Bakü'de 25 bin civarında Lezgi yaşamaktaydı.⁵⁵¹ Yine 2009 Yılı'nın verilerine göre Lezgiler Bakü nüfusunun yüzde 1,2'sini oluşturmaktadır.

Ermeniler: Ermeniler Bakü'de yaşamış halklardandır. 1988-1994 yılları arasında devam eden Karabağ Savaşı dolayısıyla artan gerilim yüzünden, 1990'da Ermenilerin tamamına yakını Bakü Şehri'nden ayrılmışlardır.

Ukraynalılar: Bakü'de yaşayan Ukraynalıların nüfusu şehrin yüzde 1'ini oluşturmaktadır.

⁵⁴⁹ <http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm> (Erişim tarihi:01.09.2020)

⁵⁵⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/lezgiler>(Erişim tarihi:01.09.2020)

⁵⁵¹ <http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm> (Erişim tarihi:01.09.2020)

SONUÇ

Birçok yazar, seyyah, tarihçi ve araştırmacı tarafından petrolün, ateşin ve rüzgârın Şehri olarak vasıflandırılan Bakü, yaklaşık bir asır ömür sürmüş Azerbaycan Yazarı Kılman İlkin Musayev'in eserlerinde sürekli yer edinmiştir. Bakü'nün meşhur yerel tarihçisi ve yazarı Kılman İlkin Musayev, Bakü'nün tarihini ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Ömrü boyunca sıra dışı bir hayat yaşayan Kılman İlkin Musayev, farklı dallarda eser yazmış ve yayınlamıştır. Bakü Şehri'nin tarihinden ve Bakü Halkı'ndan bahseden "Bakü ve Bakülüler" adlı eser Kılman İlkin Musayev'in en önemli eseridir. Musayev, bu eserinde Bakü Şehri'nin ve Bakü İnsanın tarihini edebi ve sanatlı bir dille kaleme almıştır. Bakü Şehri'nin ve Bakü Şehri çevresindeki köylerin tarihsel süreçteki analizini yapan Kılman İlkin, okuyucuda farklı duyguları harekete geçiren bir tarz ile eserlerini kaleme almıştır.

Gazeteci, muhabir, yazar, editör, şair ve tarihçi kimlikleriyle ön plana çıkan Kılman İlkin Musayev, Bakü Şehri'nin tarihini tanıtmaya çalışırken işittiklerini, gördüklerini, yaşadıklarını ve hatıralarını eserlerine aktarmıştır. Bu eserlerin en önemli özellikleri, klasik ve resmi tarih yazımı ötesinde Azerbaycan'ın ve Bakü'nün kayıt dışı ve sözlü tarihine yer vermiş olmalarıdır. Örneğin, "Türk Ordusu Baküde" isimli kitabında Birinci Dünya Savaşı sürecinde Bakü'de yaşananlar, Nargin Adası'ndaki Türk, Alman ve Avusturyalı esirlerin yaşadıkları zorluklar ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Seferi sırasında yaşananlar hakkında bilgi veren Kılman İlkin Musayev, tarihte bilinmeyen gerçekleri gün yüzüne çıkartmaya çalışmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a gelişi ve Bakü'nün kurtuluşunu sağlaması esnasında geçen zamanda yaşananları ayrıntılı bir şekilde anlatan Kılman İlkin Musayev, bütün kesimler için eleştirel bir dil kullanmaktan geri durmamış ve tarafsızlık ilkesini benimsemiş bir yazar olmuştur.

Kılman İlkin Musayev'in eserleri incelendiğinde, hususen tarihsel eserlerindeki bilgilerin tümüne yakını diğer kaynaklardaki bilgilerle örtüşmektedir. Bu hassasiyeti önemseyen Kılman İlkin Musayev, Bakü'de bulunmuş meşhur seyyah, yazar ve araştırmacıların eserlerinden ve bunların yol notlarından alıntılar yaparak bilgi karşılaştırmalarında bulunmuştur. Türkiye'nin özelde Azerbaycan, Rusya ve genel olarak Kafkasya ve diğer Doğu ülkeleri ile olan tarihsel ilişkilerinin önemi açısından Kılman İlkin Musayev'in eserlerinin Türkiye Türkçesi'ne

evirilerinin yapılması ve kamuoyuna tanıtımlarının yapılması faydalı ve kültürel bir zenginlik olacaktır.

Bakü Şehri'nin tarihini çok kapsamlı bir şekilde zengin konu başlıklarıyla okuyucuya ulaştırmaya alışan Kılman İlkin Musayev'in bu alışmaları, Azerbaycan ve Bakü Şehri'nin tarihinin öğrenilmesi için günümüzde ve gelecekte başvurulması gereken önemli kaynaklardır. Kılman İlkin Musayev'in, Bakü Şehri'nin siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal tarihini aydınlatan en önemli alışmaları “Bakü ve Bakülüler”, “Eski Baky Tanırırsanmı” , “Türk Ordusu Baküde (Hatıralar)” ve “Türk Yazarları Baküde” isimli eserlerdir.

KAYNAKÇA

Ahmedov, T. (2011). “Kılman İlkin”, *Azerbaycan Yazarları (XX.-XIX. Yüzyıllar)*, *Ansiklopedik Malumat Kitabı*. Bakü: Nurlar Yayınevi.

Akpınar, Y. (1997). “Hasanbey Melikzâde Zerdâbî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XVI, 362-363). İstanbul: TDV Yayınları.

Aslan, B. (2010). “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası’nda Türk Esirler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, (42), 297.

Aslanova, L. *Geçmişten Bugüne Azerbaycan’da Yer Adları*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Aşırılı, A. (2011). *Nargin Adasında Türk Esirleri*. Bakü: İlm ve Tahsil Neşriyyat.

Aşurbeyli, S. (2010). “Şirvanşahlar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXIX, 2011-2013). İstanbul: TDV Yayınları.

Aşurbeyli, S. (2017). *Bakü Şehrinin Tarihi*. (Çev. S. Üçgül) İstanbul: Teas Press.

Azizov, T.A.O. (1997). *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde*. Bakü: Zaman Neşriyyatı.

Babayeva, N. (2013) "Kuzey Azerbaycanda Gelişen Mimari Ekoller", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (25), 76-79.

Bakır,A.,Şenol,F.(2020). "Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 89-90

Çoruhlu, Y. (2010). “Şirvanşahlar Sarayı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XXXIX, 213-214). İstanbul: TDV Yayınları.

Dağlı, Y., Kahraman, S. A. (2005). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum -Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dursun, D. (1991). "Bakü ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IV, 550-551). İstanbul: TDV Yayınları.

Giyasi, C. (2012) "Ortaçağ Azerbaycan Mimarisi", *İrs Sanat Dergisi*, İrs Sanat Yayınları, Bakü, (2), 56.

Hanioğlu, M.Ş. (1995). "Enver Paşa (1881-1922)" , *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XI, 261-264). İstanbul: TDV Yayınları.

İslamzade, H. (2009). "Mescitler ve Pirlar", *Devlet ve Din Dergisi*, (4), 191-198.

Kayalan, F. *Mürsel Paşa (Bakü) 'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Kemberova, Ş. (2004). *Kalemle Çarpışan Mücahit Ömrü*, Bakü: F.Köçerli Cumhuriyet Çocuk Kütüphanesi Yayınları.

"Kılman İlkin", (7 Kasım 2009). *Azerbaycan Gazetesi*,

Kuliyev, N. (2016). *Bakü Tarihinin Ansiklopedisi Sara Aşurbeyli-110*, Bakü: Elm ve Tahsil Yayınevi.

Köseoğlu, N. (2015). *Şehit Enver Paşa*. İstanbul: Ötüken Neşriyyat.

Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mahmudov, Y. (Ed). (2004). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Bakü: Lider Neşriyyat, 1, 332.

Mahmudov, Y. (Ed). (2005). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, Bakü: Lider Neşriyyat, 2, 104-105

Musayev, K. İ. (2006). *Bakü ve Bakülülər*. Bakü: Nurlar Neşriyyat.

Musayev, K. İ. (2004). *Eski Bakü'yü Tanıtırırsanmı*. Bakü: Şirvanneşr.

Musayev, K. İ. (2003). *Türk Ordusu Baküde (Hatıralar)*. Bakü: Azerbaycanda Atatürk Merkezi, Orhan Neşriyat.

Musayev, K. İ. (2007). *Türk Yazaları Baküde*. Bakü: Azerbaycanda Atatürk Merkezi, Nurlan Neşriyyat.

Muhtarova- Nağıyeva, Dilara, (2011). *Ağa Musa Nağıyevin Hayriyyecilik ve İctimai Faaliyetleri*. Bakü: Elm Neşriyat

Rahimli, İ. (2005). *Azerbaycan Tiyatro Tarihi*. Bakü: Çaşıoğlu Neşriyat.

Sarabski, H. (2006). *Eski Bakü*. Bakü: Doğu-Batı Yayınevi.

Süleymanov, M. (1987). *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*. Bakü: Azerneşr.

Süleymanov, M. (1996). *Azerbaycan Milyonerleri: Hacı Zeynelabidin Tağıyev*. Bakü: Gençlik Neşriyat.

Şeydayev, Ç. (2005). *Bakü'nün Tacirleri, Lotuları, Düşmanları*. Bakü: Ulu Yayınları.

Uzun, M.İ. (2013). “Zapsu, Abdürrahim (1890-1958)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (XLIV, 127-128). İstanbul: TDV Yayınları.

Velidi, A. Z. (2009). *Azerbeycanın Tarihi Coğrafyası*. Bakü: Tahsil Yayınları.

Yagublu, N. (2015). *Mehmed Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Yazıcı, T. (1993). “Cüneyd-i Safevî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (VIII, 123-124). İstanbul: TDV Yayınları.

Yeşilot, O. (2008). “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (36), 188.

Yıldız, H. D. (1991). “Bâbek”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (IV, 376-377). İstanbul: TDV Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://islamansiklopedisi.org.tr/basmaci-hareketi> (Erişim Tarihi:03.08.2020)

<https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/bilinmeyen-tarihimiz-cehennem-adasi-nargin>
(Erişim Tarihi:05.08.2020)

<https://www.fikriyat.com/tarih/2018/05/19/on-binlerce-turk-esirin-aci-duragi-nargin-adasi> (Erişim Tarihi:05.08.2020)

<https://www.fikriyat.com/tarih/2018/05/31/31-mart-soykirimi-ve-kafkas-islam-ordusu> (Erişim Tarihi:05.08.2020)

<https://www.ensonhaber.com/ipucu/subat-devrimi-nedir-2011-11-17>(Erişim Tarihi:05.08.2020)

<https://www.hurriyet.com.tr/lezizz/dogunun-guzeli-bakuden-nefis-lezzet-onerileri-36920934> (Erişim Tarihi: 09.08.2020)

https://www.azerbaijans.com/content_834_tr.html (Erişim Tarihi: 20.08.2020)

<http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm> (Erişim Tarihi: 01.09.2020)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/lezgiler>(Erişim Tarihi: 01.09.2020)

http://azerbaijans.com/content_344_tr.html (Erişim Tarihi: 02.09.2020)

<https://www.biyografya.com/biyografi/13334> (Erişim Tarihi: 02.09.2020)

<http://www.window2baku.com/eng/9002toponimbaku.htm> (Erişim Tarihi:02.09.2020)

<https://www.hurriyet.com.tr/galeri-nargin-adasina-ilk-kez-resmi-ziyaret-40472497/1>
(Erişim Tarihi: 05.08.2020)

<https://www.altayli.net/azerbaycanin-etnik-ve-demografik-yapisi.html>(Erişim
Tarihi:10.08.2020)

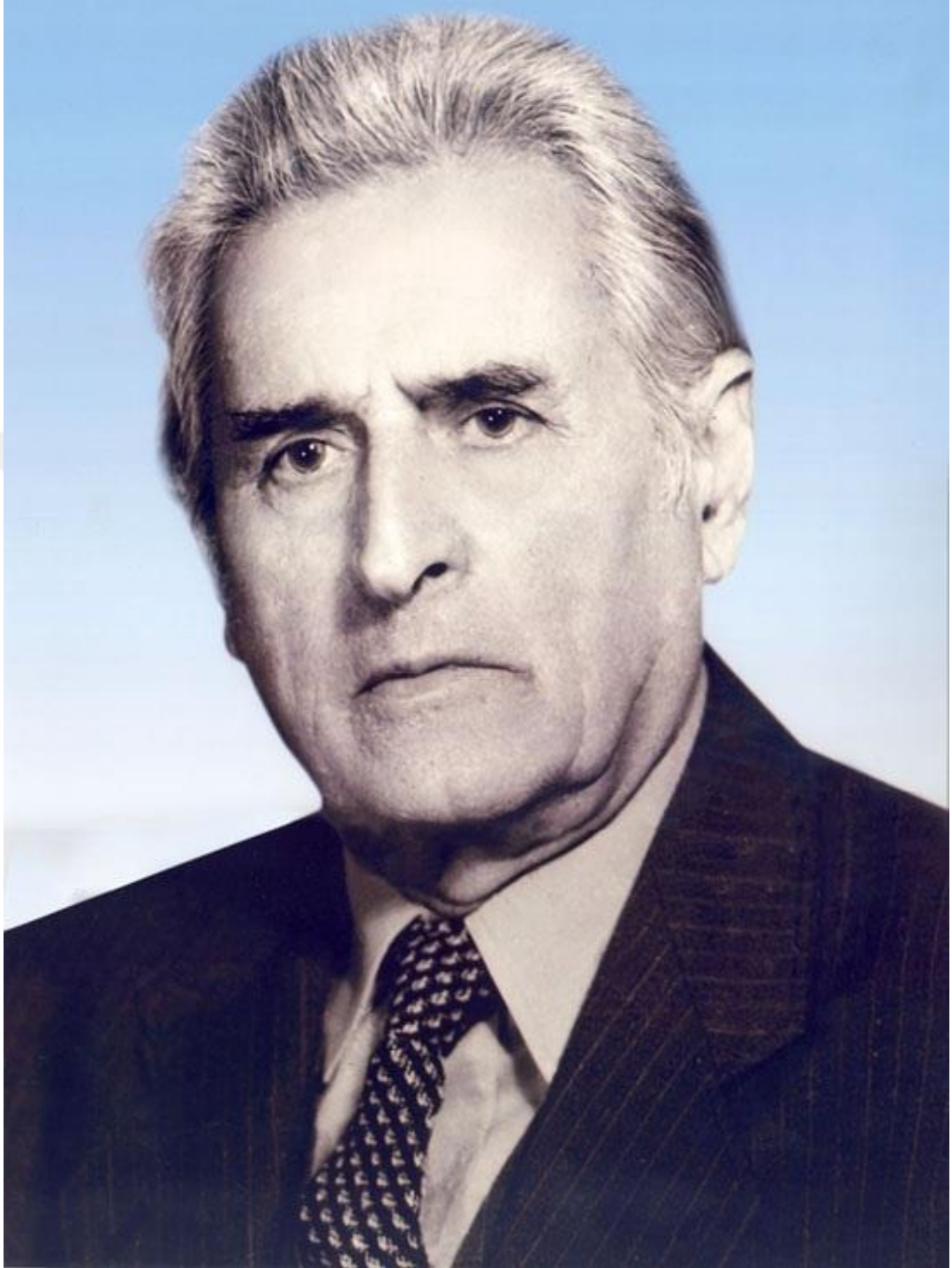
RUSÇA KAYNAKLAR

Марзия Сабир гызы Искендерова, Бакинское Ханство, “Элм” Баку-1999, 8

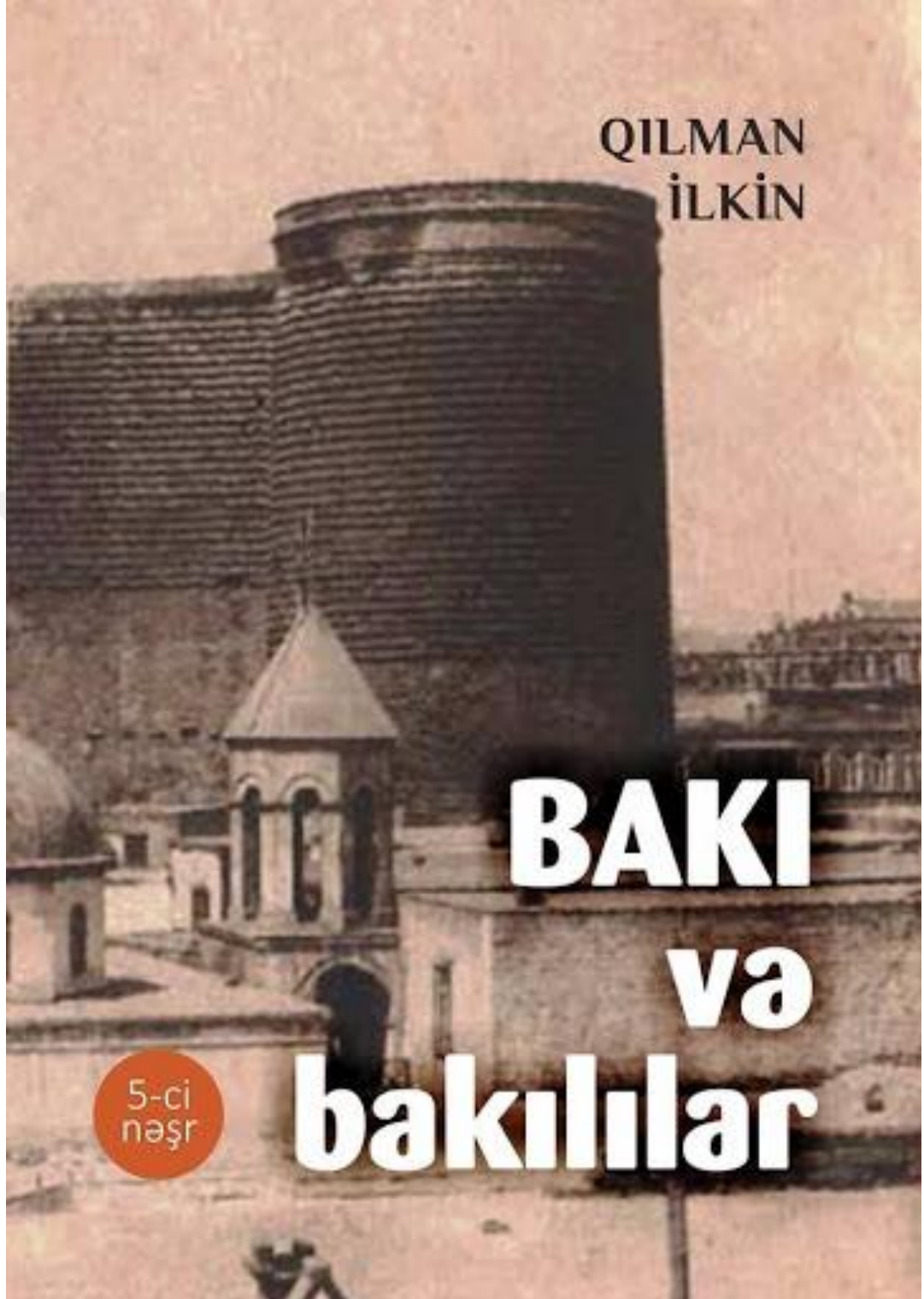
Марзия Сабир гызы Искендерова, Бакинское Ханство, “Элм” Баку-1999, 40

Фуад Азизага оглы, Тагиев, История Города Баку В Первой Половине XIX
Века (1806-1859), “Элм” Баку-1999, 9.

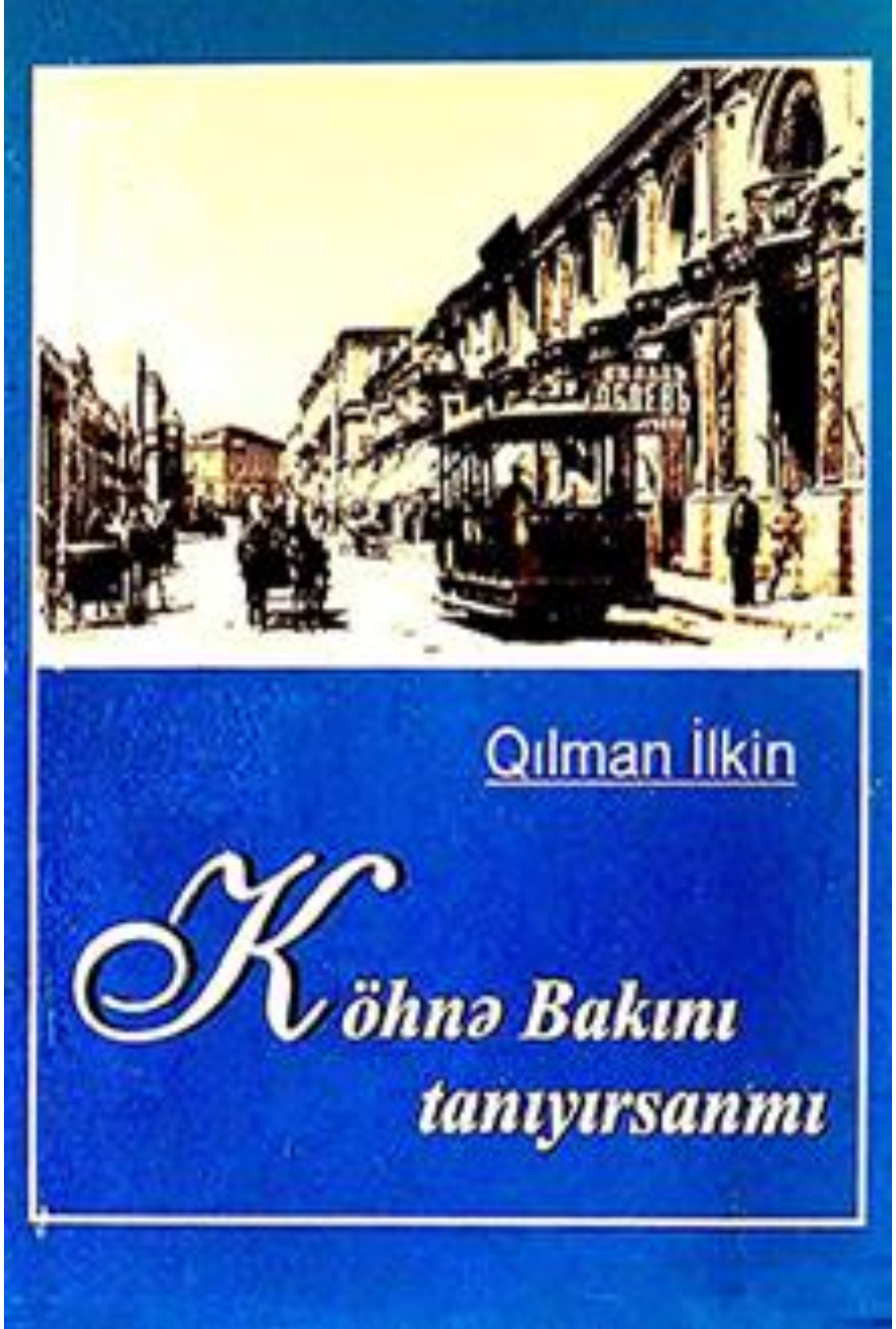
EKLER

**Azerbaycan'ın Ünlü Yazarı ve Yerel Tarihçisi Yazarı Kılman İlkin Musayev
(1914-2009)**

Kılman İlkin Musayev'in "Bakü ve Bakülüler" İsimli ve Hatırat Tazrındaki Eserinin Beşinci Baskısının Kapak Fotoğrafı

Kılman İlkin Musayev'in "Eski Bakü'yü Tanıyorsan mı?" Adlı ve Hatırat Tazrında Kaleme Aldığı Eserin Kapak Fotoğrafı

**Kılman İlkin Musayev'in "Türk Ordusu Bakü'de (Hatıralar)" İsimli ve Kafkas
İslam Ordusu'nun Bakü'yü Düşman İşgalinden Kurtarışını Hatırat Tarzında
Ele Aldığı Eserin Kapak Fotoğrafı**

AZƏRBAYCANDA ATATÜRK MƏRKƏZİ

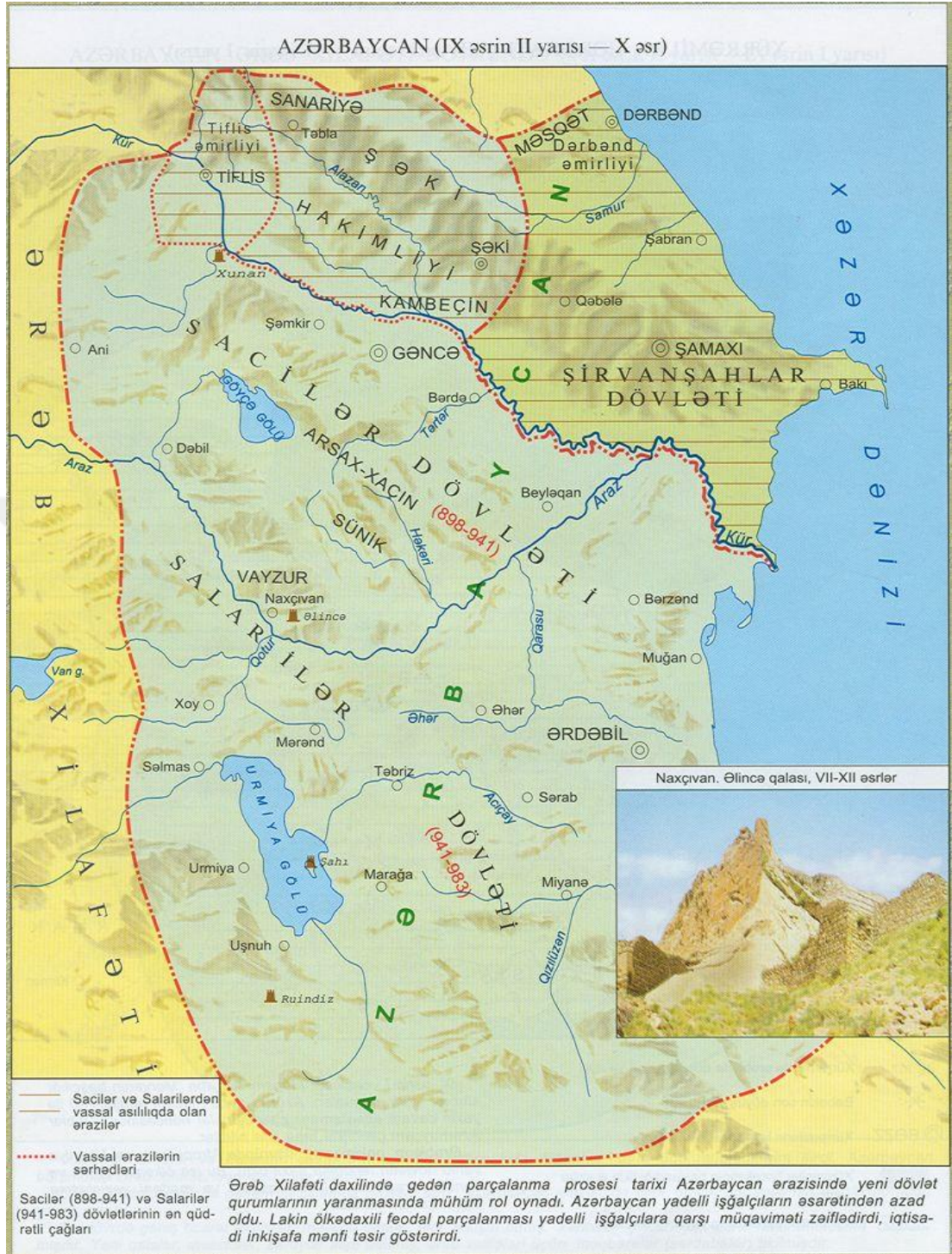
Kılman İlkin

Türk yazıçıları
Bakıda

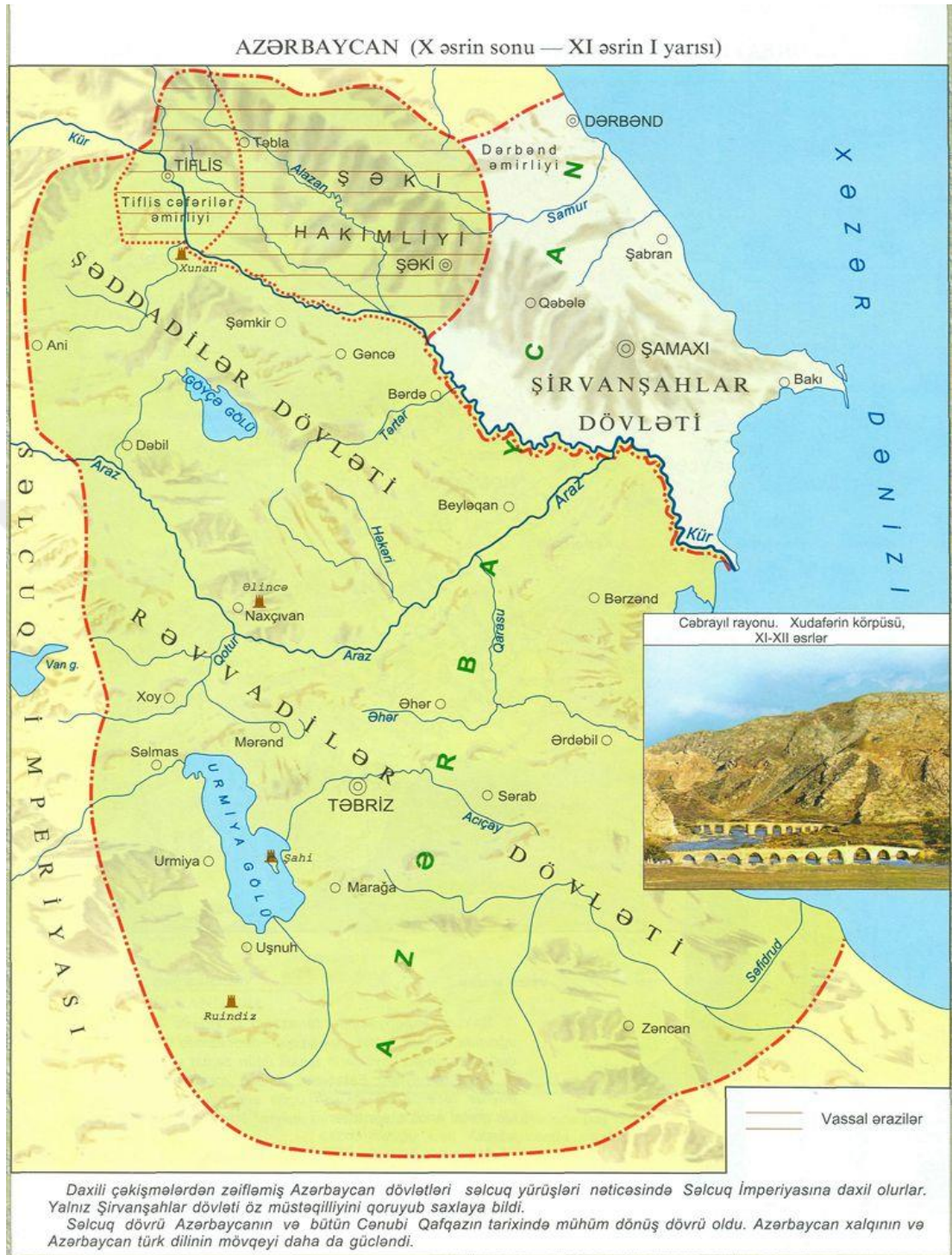
Kılman İlkin Musayev'in "Türk Yazarları Bakü'de" İsimli ve Türk Yazarları ile Azerbaycan'da Yaşadığı Hatıralarını Kaleme Aldığı Eserin Kapak Fotoğrafı

Arap Hilafeti Döneminde Azerbaycan (VII. Asrın II. Yarısı – IX. Asrın I.Yarısı)

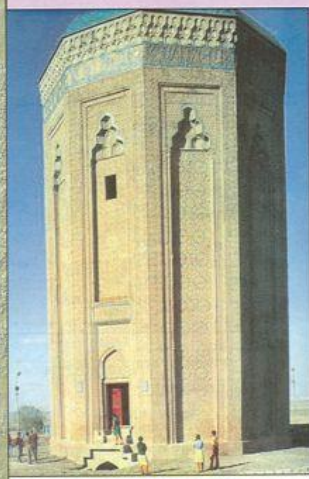

Azərbaycan (IX. Asrın II. Yarısı – X. Asır)

Azerbaycan (X. Asrın Sonu – XI. Asrın I. Yarısı)

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR (ELDƏNİZLƏR) DÖVLƏTİ (1136-1225-ci illər)

Naxçıvan şəhəri. Möminə xatın türbəsi, 1186-1187-ci illər

Vassal ərazilər

Vassal ərazilərin sərhədləri

Səlcuq imperiyasının tənəzzülü dövründə hakimiyyət uğrunda davam edən çəkişmələr nəticəsində yeni dövlət qurumlarının-atabeyliklərin təşkili üçün zəmin yarandı. 1136-cı ildə Azərbaycan Eldenzilər dövləti meydana gəldi. Bu dövrdə təsərrüfatın inkişafı üçün əlverişli şərait mövcud idi; metal əridilir, sənətkarlıq inkişaf edir, yeni şəhərlər salınırdı.

Atabeylər dövlətinin idarə edilməsi məqsədilə ali idarə (divan-əl-ələ) yaradıldı. Bu dövlətin nəzdində dövlət dəftərxanası, maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq var idi. Eldenzilər dövründə Azərbaycan mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı.

Azerbaycan Atabeyler (İldenizliler) Devleti (1136-1225)

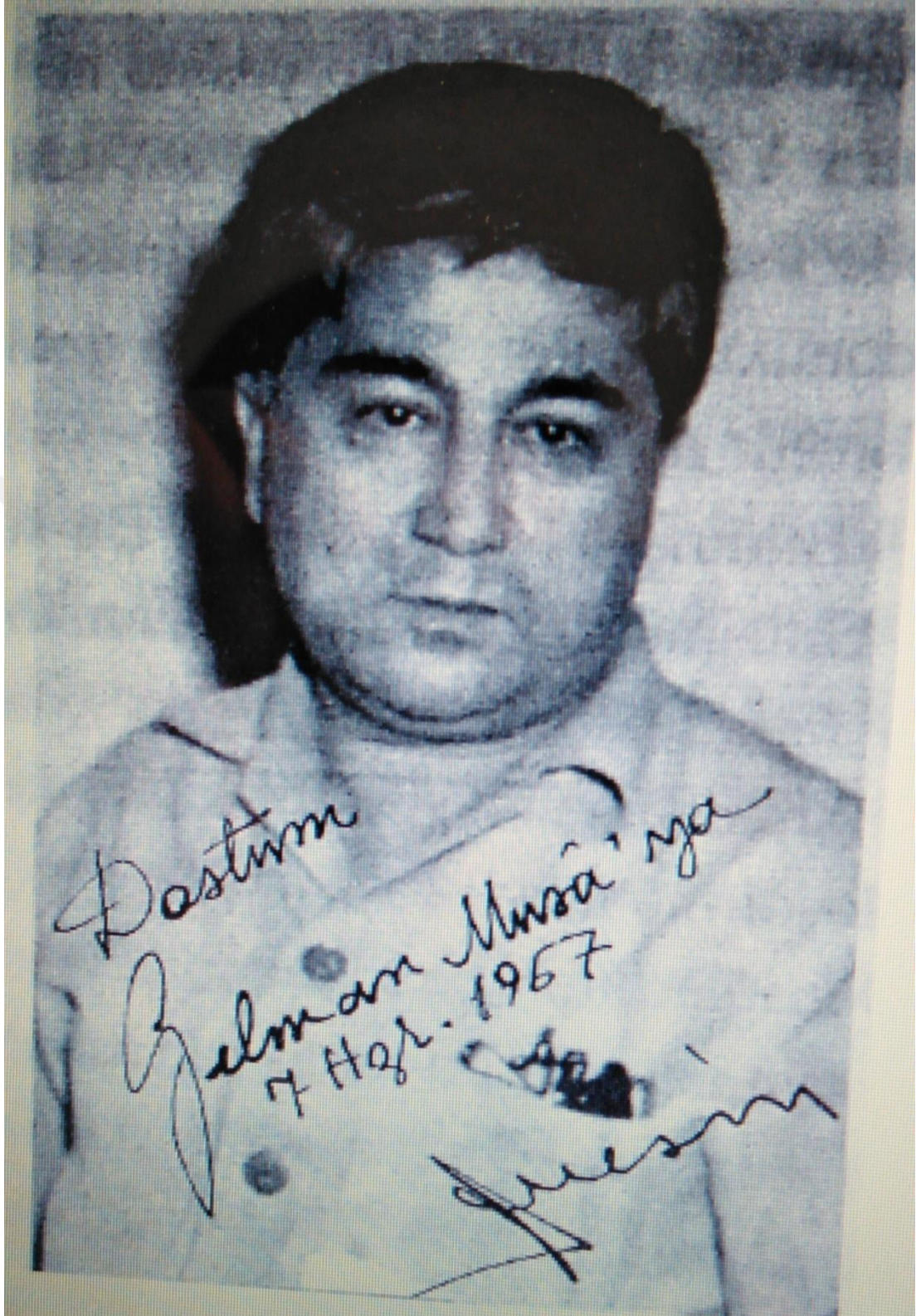

Nuri Paşa (Killigil) (1889-1949)

Kafkas İslam Ordusu Komutanı

Nazım Hikmet (1902-1963)

Aziz Nesin (Mehmet Nusret Nesin) (1915-1995)

Hacı Zeynelabidin Tağıyev (1838-1924)
Azerbaycanlı İş Adamı ve Hayırsever

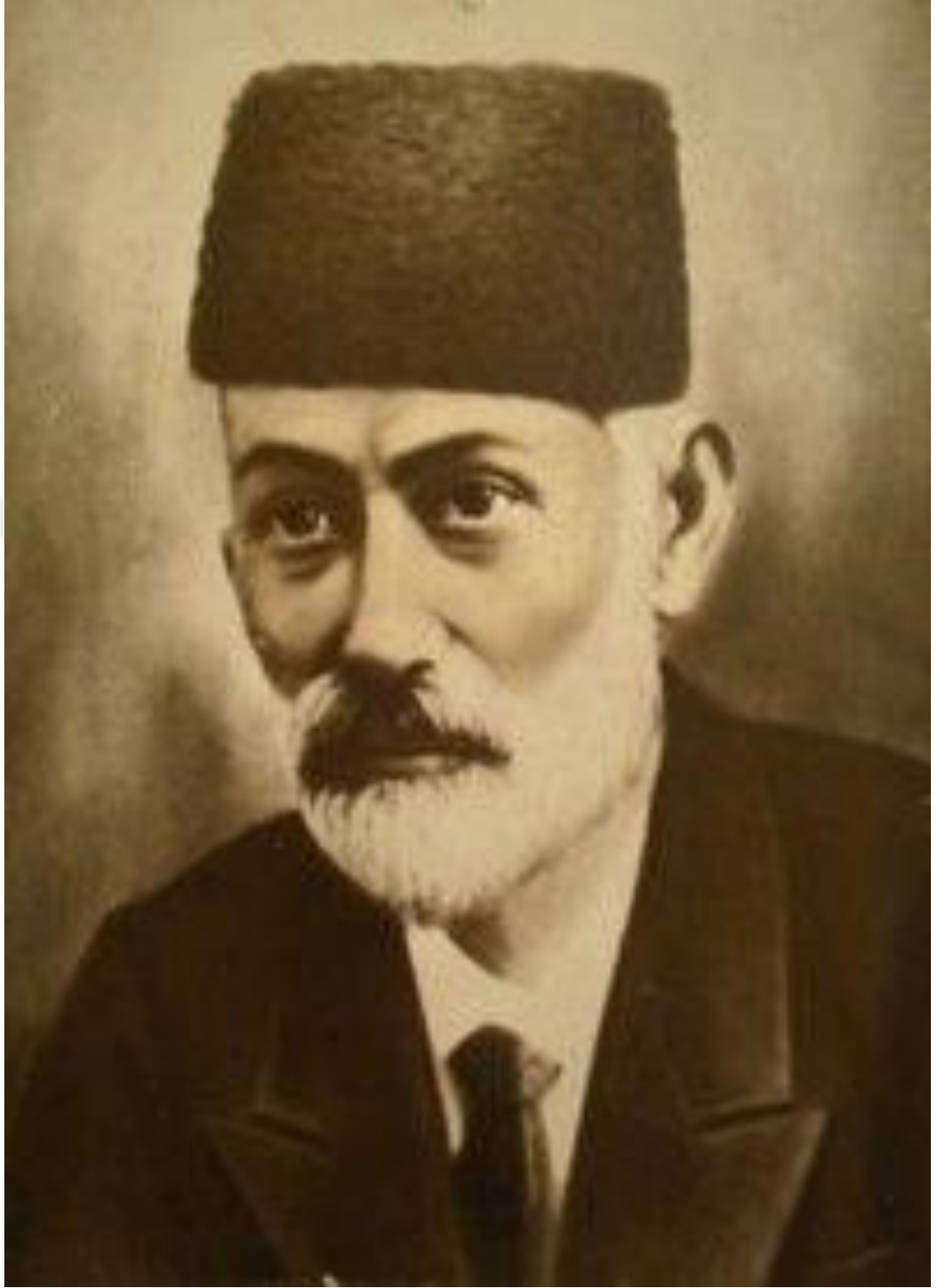

Mehmed Emin Resulzade (1884-1955)
Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu ve
Müsavat Partisi'nin Lideri

Abbaskulu Ağa Bakühanov (1794-1847)

Ünlü Tarihçi

Hasan Melikzâde Zerdâbi (1842-1907)
Azerbaycan Milli Basınının Kurucusu
Azerbaycan'ın İlk Gazetesi olan Ekinci Gazetesi'nin Kurucusu

Nebat Hanım Aşurbeyov

Taze Pir Cami'sini Yaptıran Hayırsever

Kılman İlkin Musayev ve Aziz Nesin

Nazım Hikmet ve Neriman Hasanzâde
(1958 Yılı)

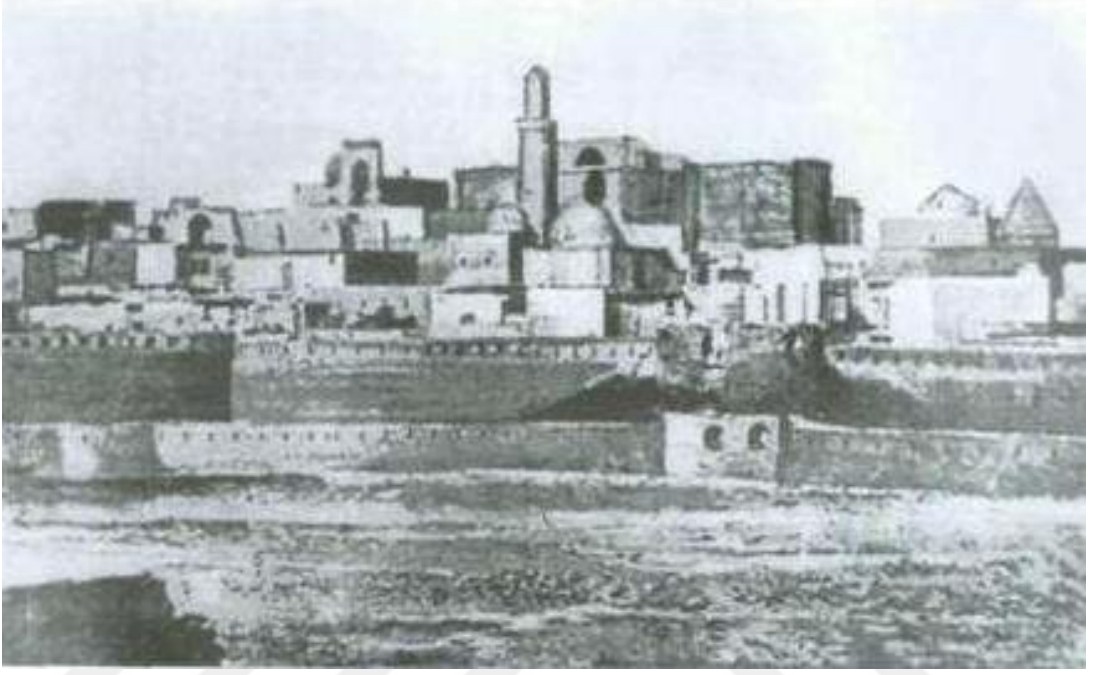
N.Hikmet, S.Şamilov, O.Sarıvelli, N.Hasanzâde, M. Hüseyin

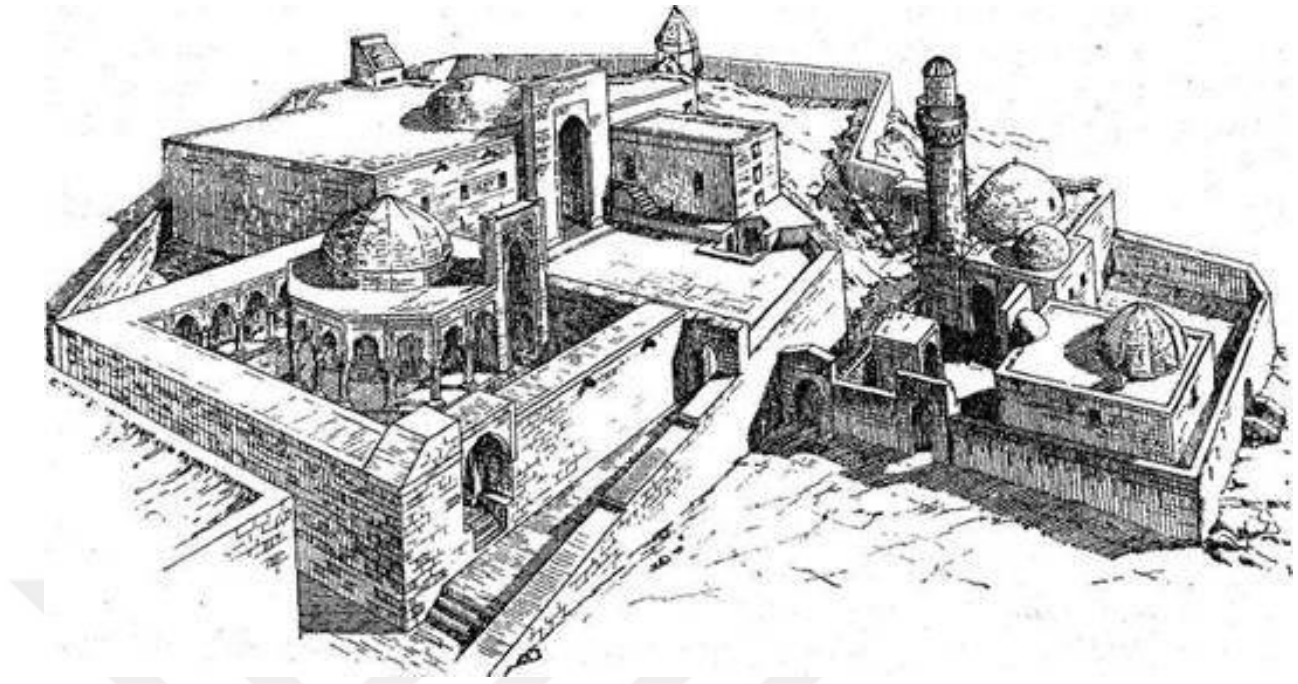
**Birinci sırada (ortada soldan) Nuri Paşa ve E. Şihlinski
Gence'de**

Melih Cevdet Anday, Aziz Nesin ve Yaşar Kemal Bakü’de

Bakü İçeri Şehir 18. Asır

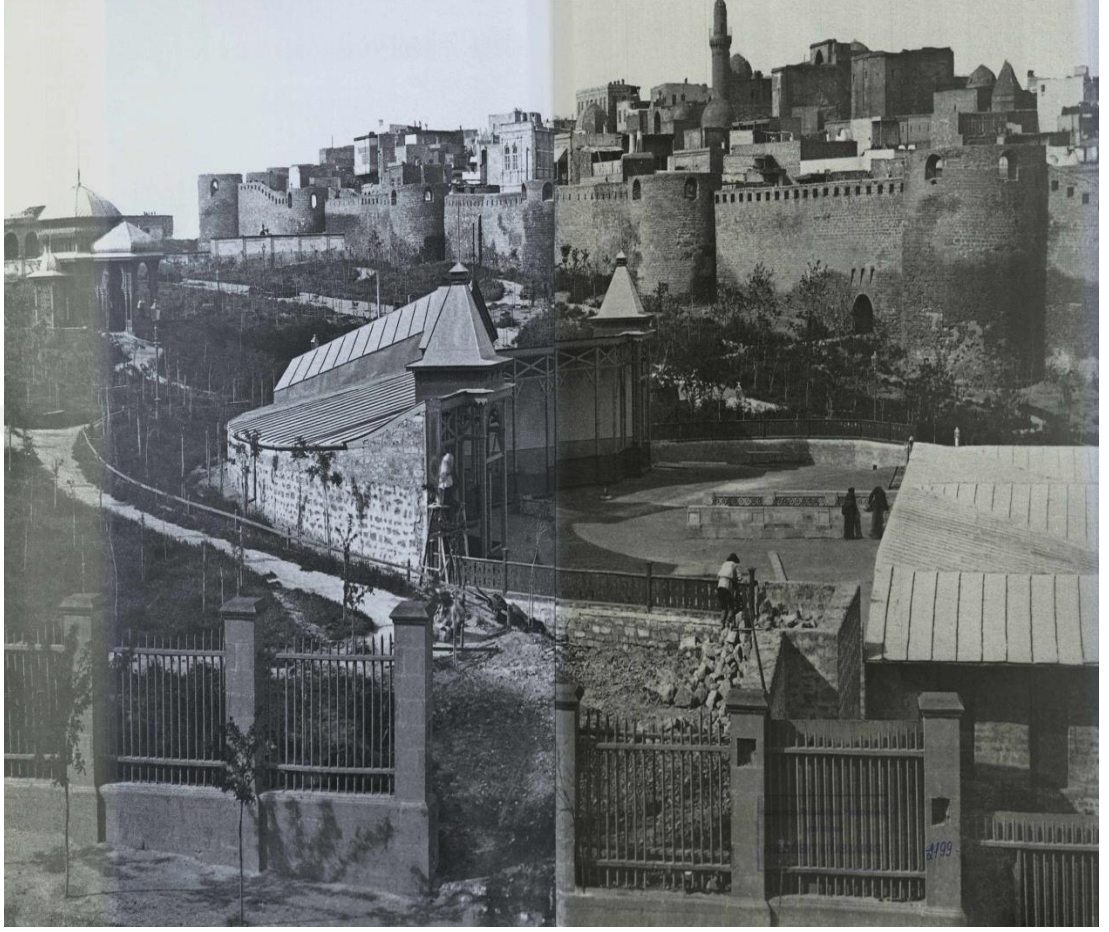

Şirvanşahlar Sarayı

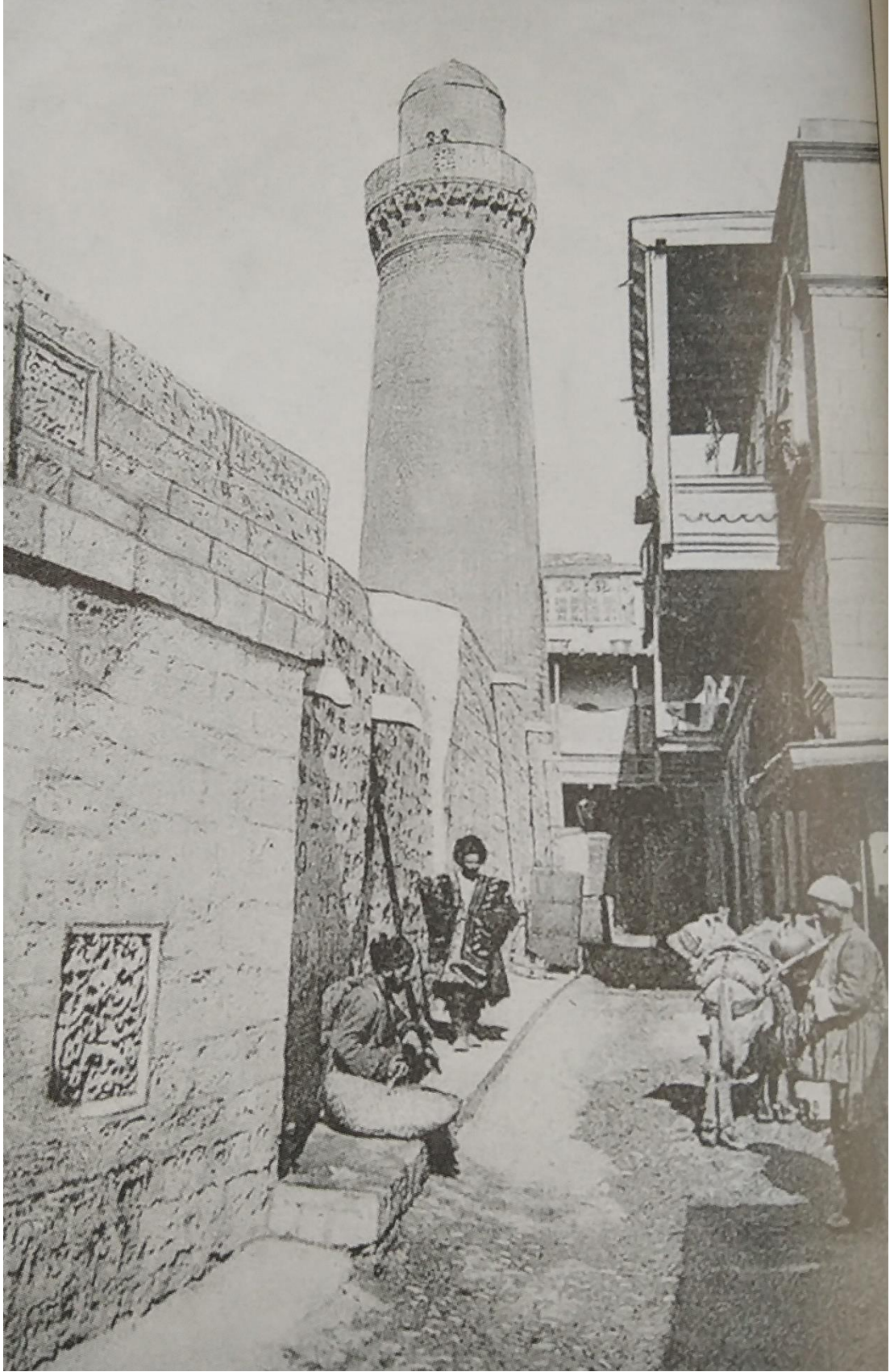

Bakü ve Bayıl Burnu

T.Teylorun Gravürü. 1880-1881. Yılları

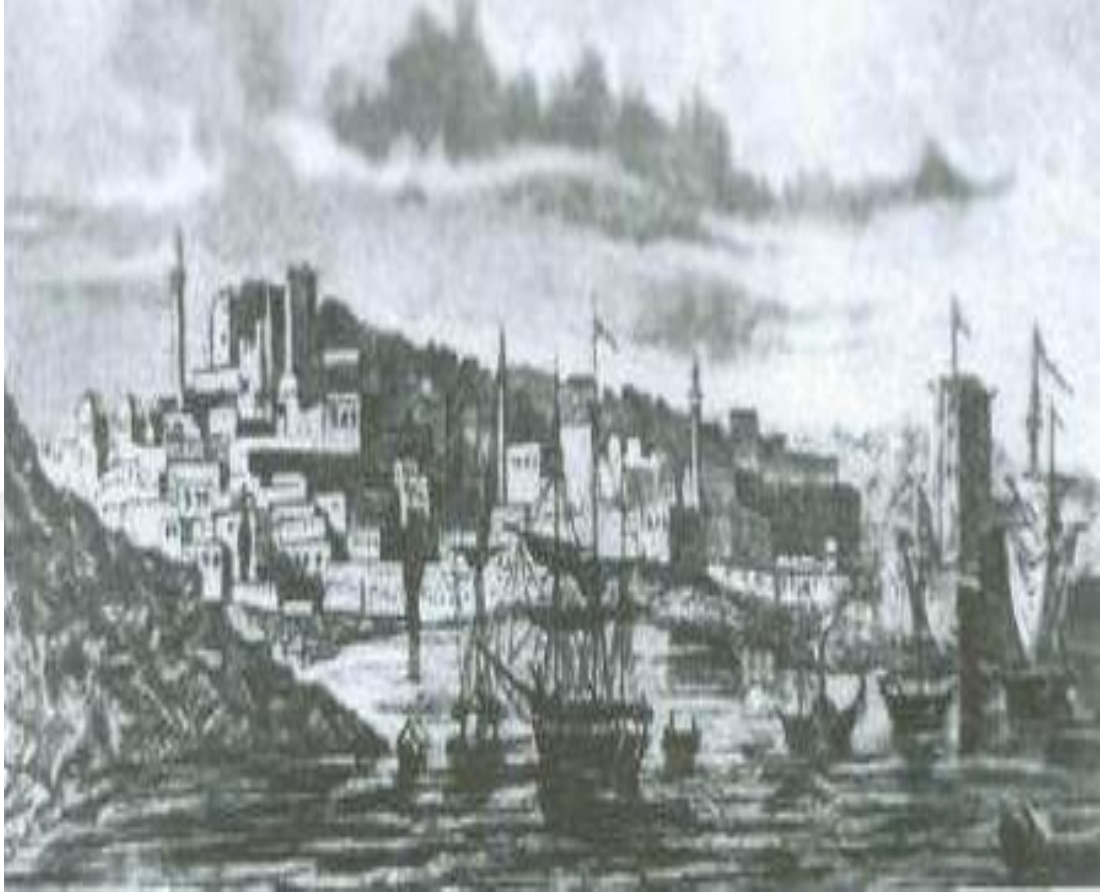
**Nikolayevski Sokağı'ndan Bakü Kalesinin Genel Bir Görüntüsü
1895-1896 Yılları**

Bakü, Kale Sokakları, Minare Mescidi

Muhammed Camii (1078-1079)

Bakü'nün Sahilden Bir Görüntüsü

Bakü'nün Sahil Caddesi

XX. yüzyılın başları Bakü'den Bir Görüntü

Bakü Ticaret Limanı

Bakü Kız Kulesi

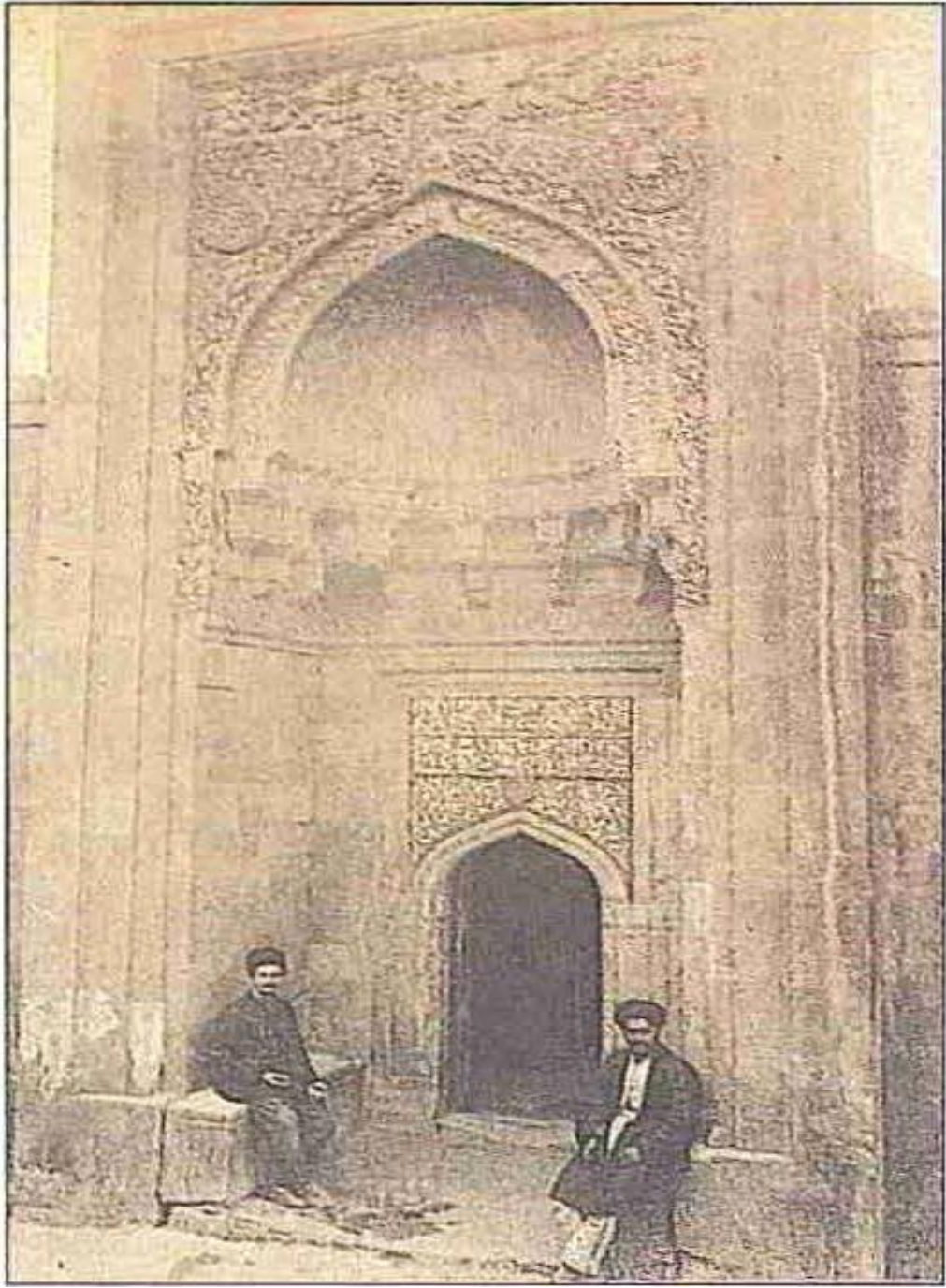
Bibiheybet Mescidi

Emircan Mescidi

Merdekan Kalesi

20. Yüzyıl Başlarında Bakü Hanlar Sarayı'nın Giriş Kapısı

Surahani'da Bulunan Ateşperestlerin Mabedi

19. Yüzyılın Sonuna Ait Fotoğraf

Aleksandr Nevski Pravoslav Kilisesi. 1917 Yılına Ait Fotoğraf

19-20. yüzyıllar Bakü Deniz Limanı

Mikado Japon Tiyatro Binası

Darulmuallimin. (Bakü)

Bakü Şehitler Hiyabanı

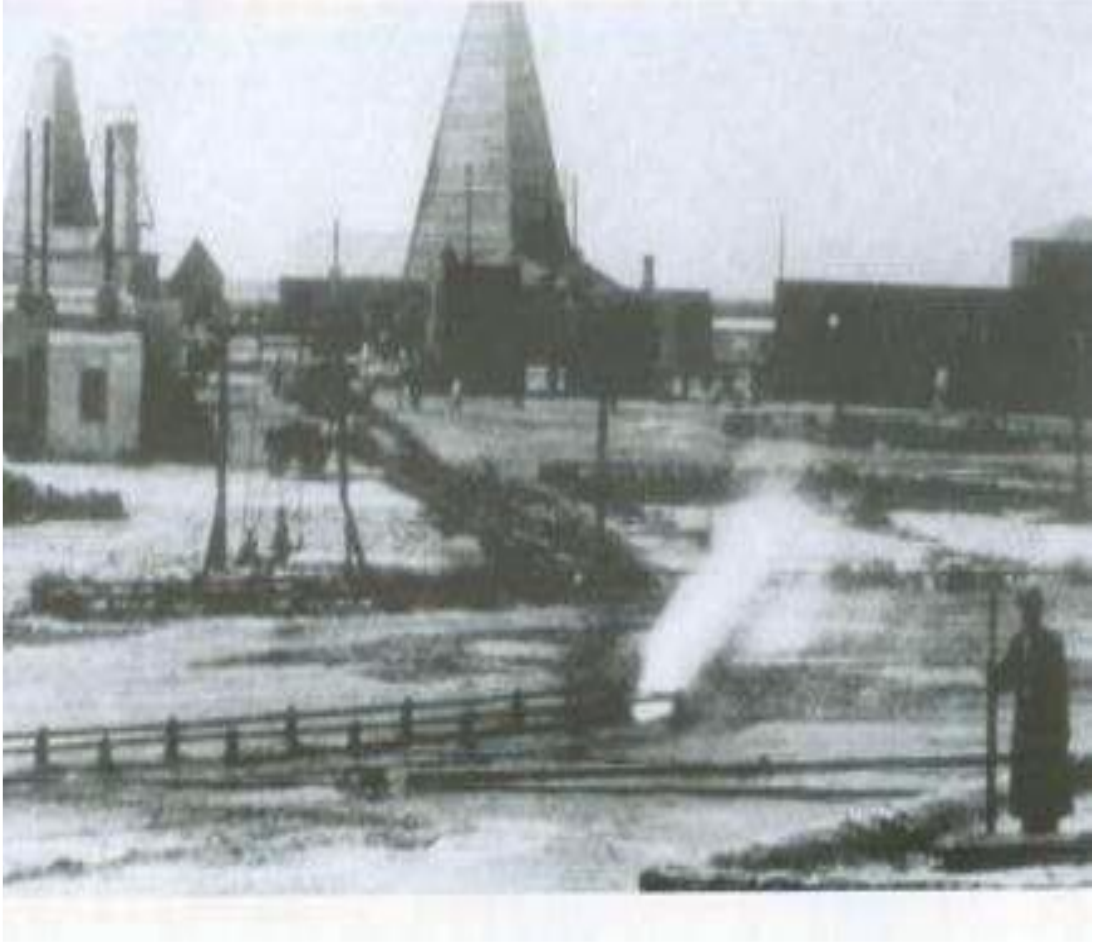

Nargin (Büyük Zire) Adası

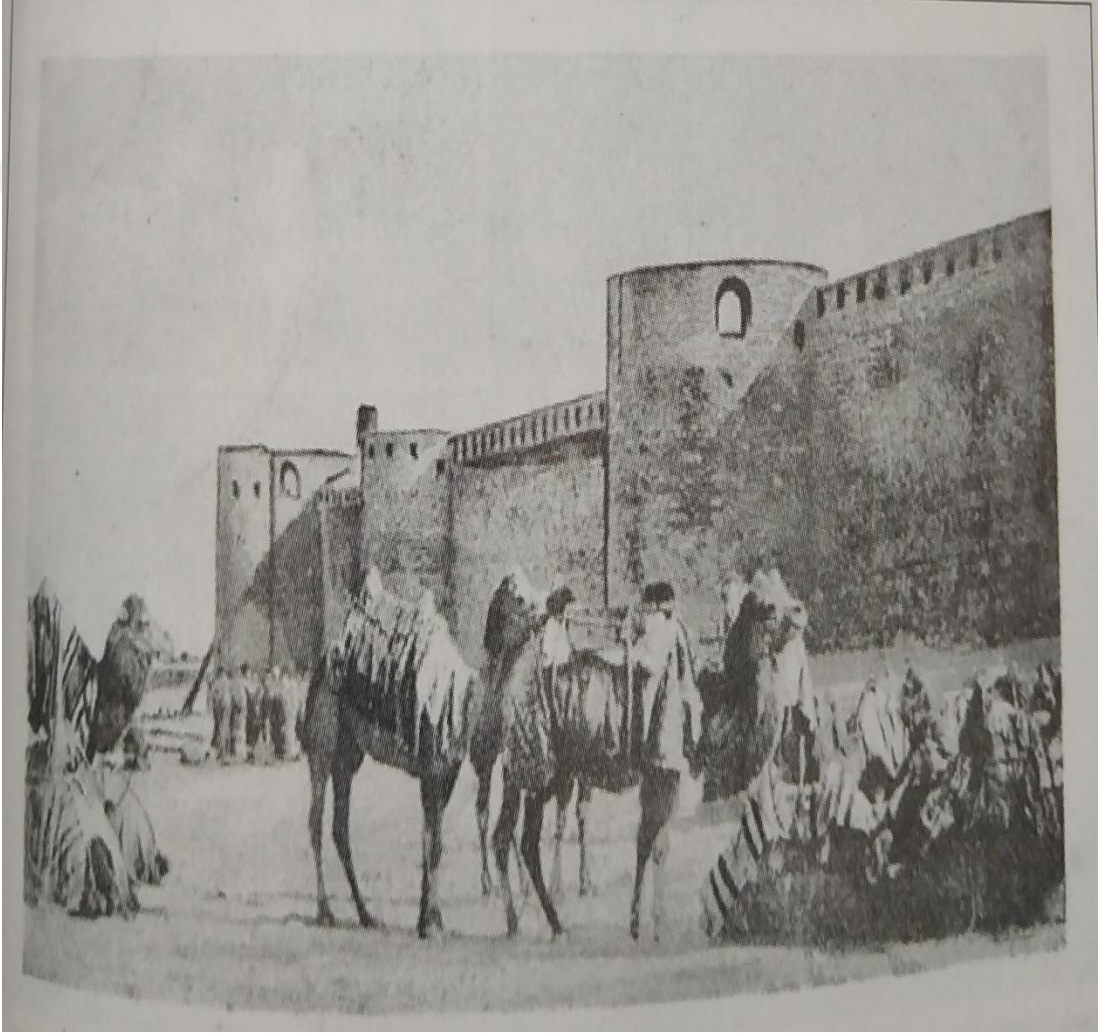
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türk, Alman ve Avusturyalıların esir edildiği kampın yer aldığı ada. Hazar Denizi'nde Bakü'ye yakın olan büyük bir adadır.

Açık Söz Gazetesi'nin 19 Ocak 1918 Tarihli ve 659 Numaralı Esirler Günü
(Nargin Esirleri) Makalesi

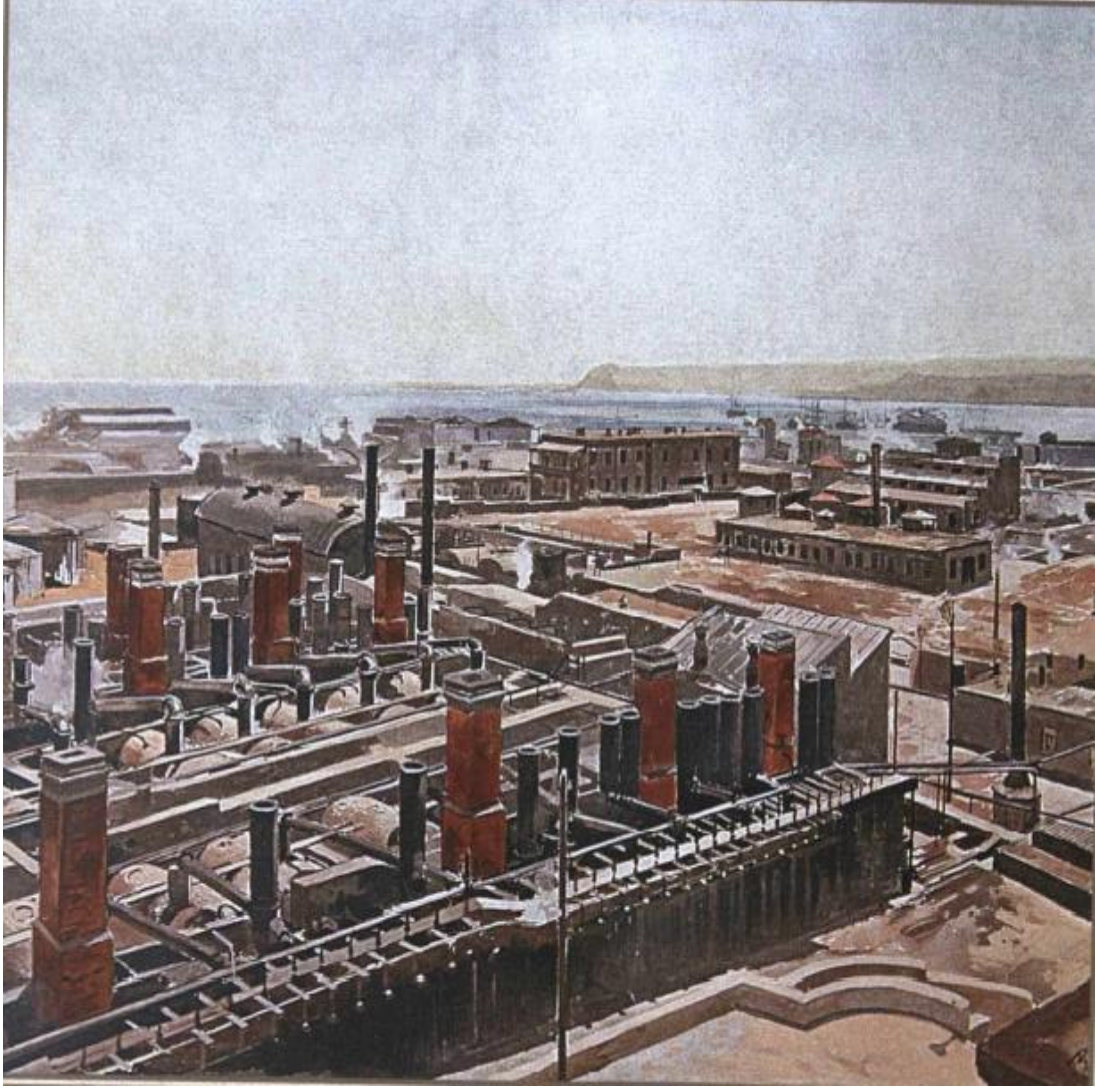
Bakü Petrol Madenlerinden Bir Görüntü

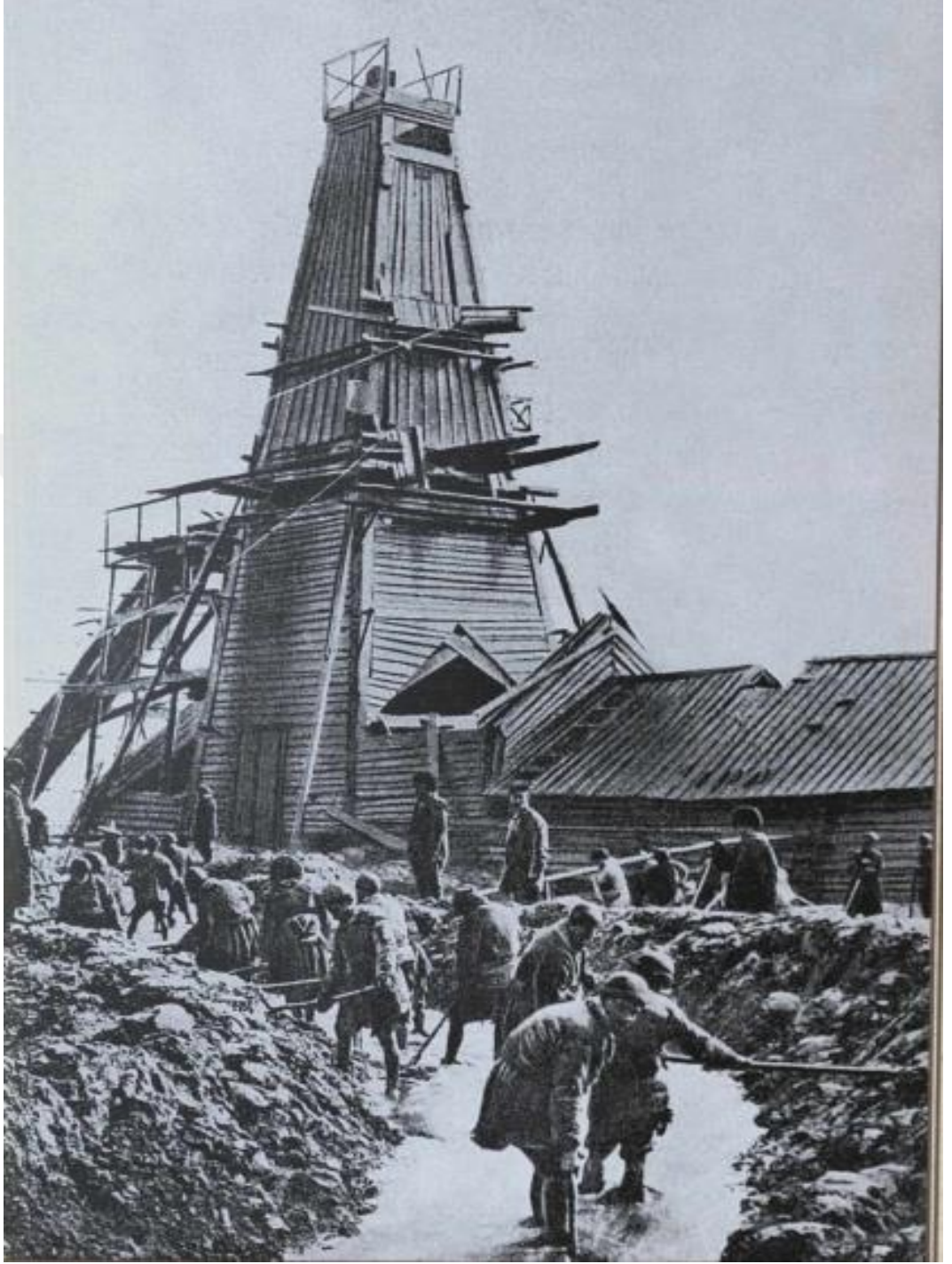
Bakü Petrolleri İmalatı Ürünlerini Taşıyan Deve Kervanı

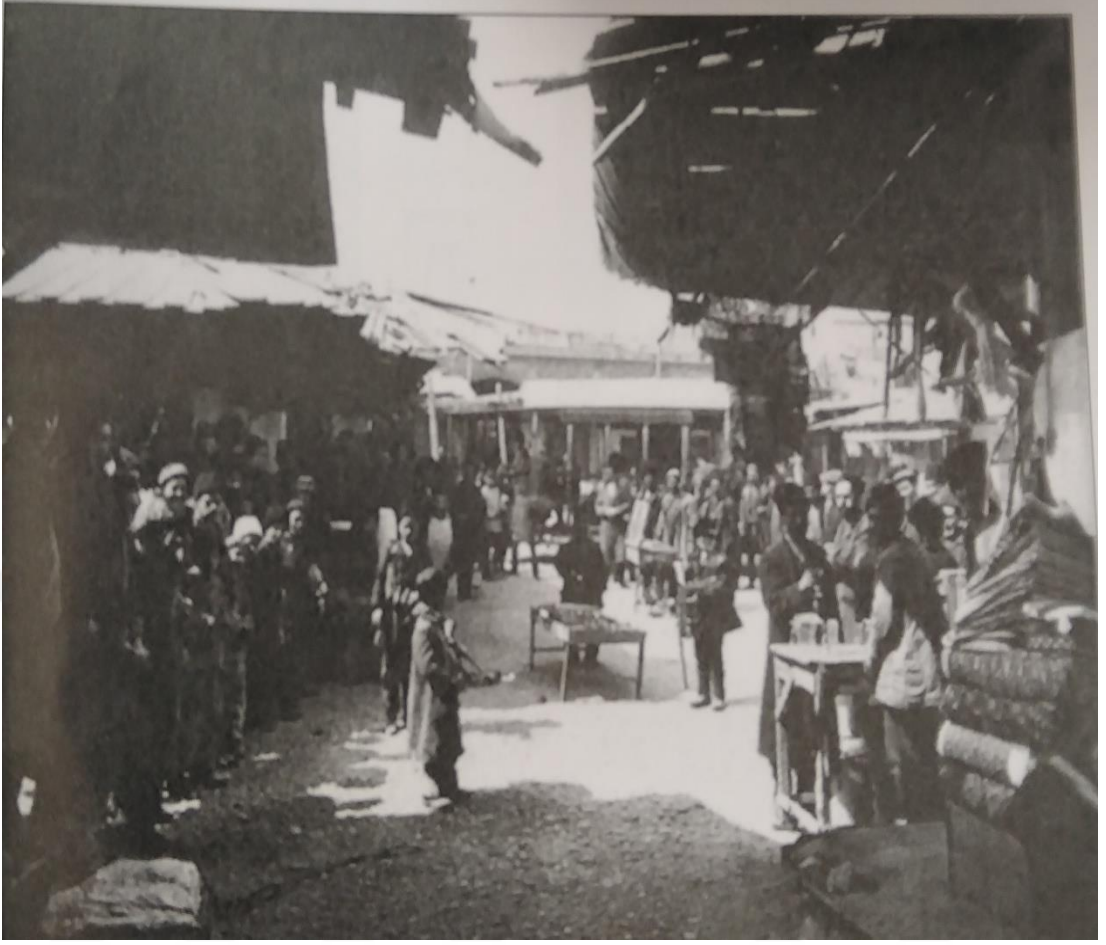
Bakü-Karaşehir (Fabrikalar)

Karşıehir’de Nobel Kardeşleri Şirketi’nin Petrol Rafinerileri

**Nobel Kardeşleri Şirketi'ne Ait Madende
Petrol Pompalanmasından Sonra Yapılan İşler
(1889 Yılı)**

Çarşı Meydanı

Zanaat ve Ticaret Tezgâhı

Zanaat Tezgâhları

Eski Bakülülerden Görüntüler

Eski Bakülülerin Giyim ve Kuşamlarından Bir Görüntü

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Muhammed Ali ARSLAN
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
Doğum Tarihi ve Yeri :
Telefon :
E-mail :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Atatürk Üniversitesi	16.06.2008
	Anadolu Üniversitesi	06.06.2016

Yabancı Dil
İngilizce

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

10/12/2020

Tez Başlığı / Konusu:

Kılman İlkin Musayev'in Araştırmaları Işığında Bakü Şehri'nin Tarihi

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 217 sayfalık kısmına ilişkin, 10/12/2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından tunitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2 (iki) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal İçermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

10/12/2020
Muhammed Ali ARSLAN
Adı, Soyadı, İmza

Adı Soyadı : Muhammed Ali ARSLAN

Öğrenci No : 18920006049

Anabilim Dalı : Tarih

Programı : Yakın Çağ Tarihi

Statüsü : Y. Lisans ☐ Doktora ☐

DANIŞMAN

Doç.Dr. Cavid QASIMOV

10/12/2020

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

...../12/2020

Prof.Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü